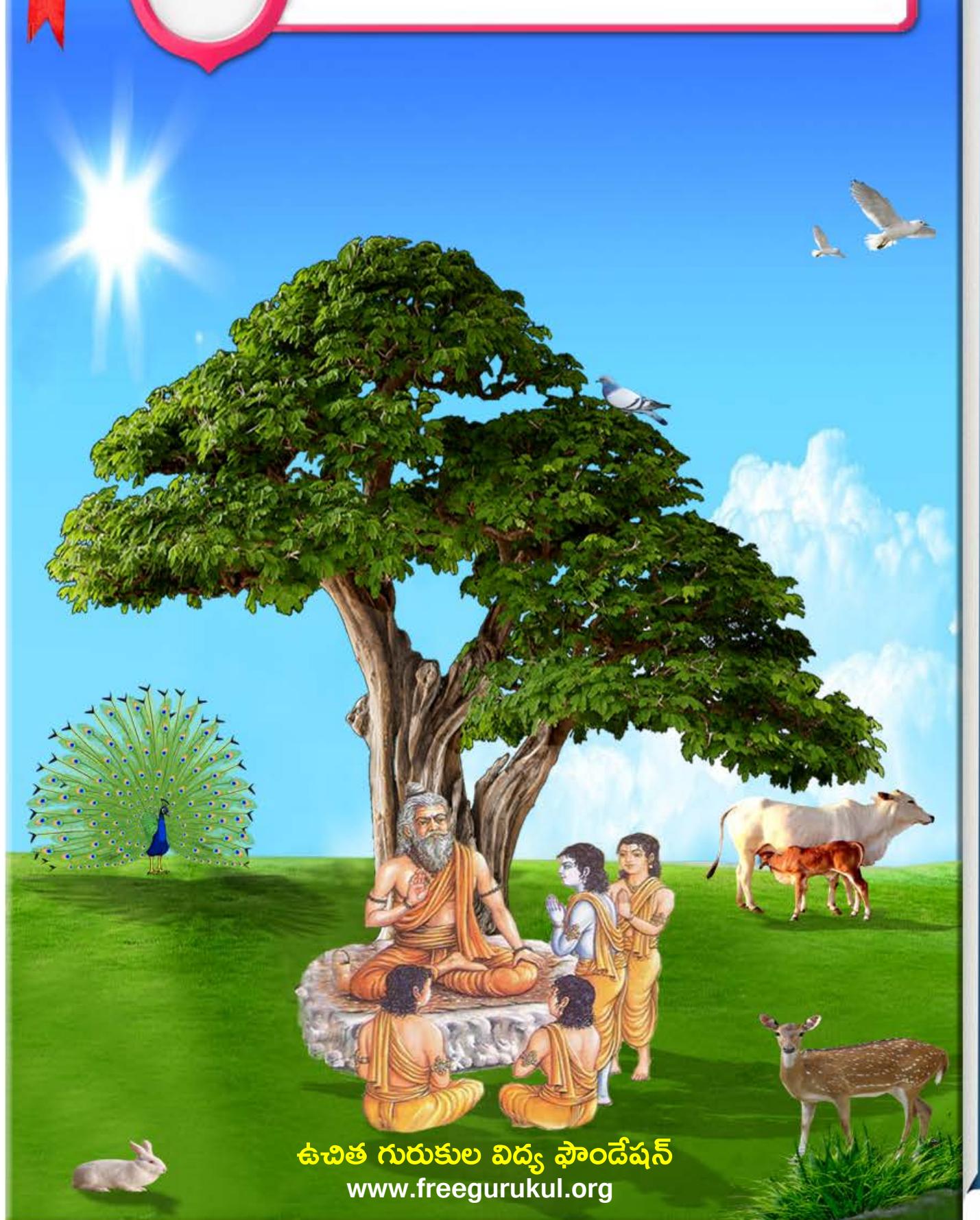

వేదాంగాలు

పరమ లఘు మంజూష

ఉత్తర గురుకుల విద్య పొందేషన్
www.freegurukul.org

సదాశివ సమారంభం

గురు దిక్షితాముహ్రి

గురు వెన్కటేశ్వర ముహ్రి

గురు శుక ముహ్రి

గురు నారద ముహ్రి

గురు వాస్తవికీ ముహ్రి

గురు కృప

శంకరాచార్య మధ్యమం

గురు దివిదాస్

గురు కశ్చేర్ దాస్

గురు శైలశ్రీ మహా ప్రథము

గురు నాన్క్

గురు రామచేంద్ర స్వామి

గురు వీరబ్రహ్మండ్ర స్వామి

యోగి మేమన

అస్క్రూదాచార్య పర్యంతాం

గురు శ్రీశింగ స్వామి

గురు లాహారి మహాశయ

గురు రామకృష్ణ పరమహంస

అమృతార్ధా దేవి

గురు విదేశసందర్

గురు సాయయుగ్

గురు అరవిందీ

గురు రఘు మహ్రి

గురు యోగానంద

గురు శ్రుతివేదాంత ప్రథమాద

గురు మాచయాశ స్వామి

గురు విద్యాపూర్కాశసందగిరి

గురు రంగ్రేషీల పరమాచార్య

పందే గురుపరంపరాం..

“ఉచిత గురుకుల విద్య పొందేషన్” ద్వారా విలువలు, నైపుణ్యాలతో కూడిన విద్య ఉచితంగా + సులభంగా + ఆకర్షణీయంగా + నాణ్యతతో కూడి అందించే సేవా కార్యక్రమంలో బాగంగా ఈ పుస్తకాన్ని భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్ (డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా) నుంచి సేకలించి అందిస్తున్నాము. ఇందుకు మేము వారికి కృతజ్ఞత తెలియజేసుకుంటున్నాము.

సాయి రామ్ వారి సేవల విస్తరణలో బాగంగా ఈ పొందేషన్ స్థాపించబడినది. ఈ స్వచ్ఛంద సంస్కరణ ద్వారానే అన్ని సేవలు అందించబడును. ఇటువంటి పుస్తకాలు మీరు ప్రాసినట్టయితే లేక సేకరిస్తే మాకు తెలియజేయండి. మేము ప్రతి విద్యార్థికి ఉచితంగా అందేలా చేస్తాము, తద్వారా ఉన్నత విలువలు, నైపుణ్యాలు కలిగిన విద్యార్థులను మన దేశానికి అందించవచ్చు. మాతో కలిసి నవ భారత నిర్మాణ కార్యక్రమంలో పనిజేయటకు, భాగస్వామ్యం ఆగుటకు ఆసక్తి ఉంటే సంప్రభించగలరు.

ఈ గ్రంథాలను ఉచితంగా ఆన్ లైన్ లో చదువుటకు, బిగుమతి(డోస్టోప్) చేసుకొనుటకు గల మార్గాలు:

- 1) భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్: <http://www.new.dli.ernet.in>
- 2) ఉచిత గురుకుల విద్య పొందేషన్ వెబ్ సైట్ : www.freegurukul.org
- 3) సాయి రామ్ వెబ్ సైట్ : <https://sites.google.com/site/sairealattitudemanagement>
- 4) మొబైల్ అప్: Free Gurukul

గమనిక: భక్తిజ్ఞానం, ధర్మ ప్రచారార్థం ఉచితంగా eBook రూపంలో భారత ప్రభుత్వపు డిజిటల్ లైబ్రరీ సహాయంతో ఇవ్వడం జరిగింది. ఇది లాభార్జన దృష్టిలోని ఉచిత సేవ. ఈ సేవలో అంతర్జాలంలోని(ఇంటర్నెట్) లైసెన్సు / కాపీరైట్ అభ్యంతరాలు లేనివి అనుకోన్న పుస్తకాలను గ్రహించటం జరిగినది. అనుకోకుండా ఏవైనా అభ్యంతరకరమైనవి ఉన్నచో మాకు తెలుప మనవి, వాటిని తొలగించగలము అని మనవి చేసుకొంటున్నాము.

Website: www.freegurukul.org

Mobile App: Free Gurukul

email: support@freegurukul.org

Facebook: www.facebook.com/freegurukul Help Line / WhatsApp: 904 202 0123

“మన లక్ష్యం: విలువలు, నైపుణ్యాలతో కూడిన విద్య అనేబి ఉచితంగా + సులభంగా + ఆకర్షణీయంగా + నాణ్యతతో కూడి అందలికి అందించబడాలి “

ఉచిత గురుకుల విద్య పొందేషన్ – Free Gurukul Education Foundation

సర్వం పరమాత్మ పొద సమర్పణమన్న

ಭಾರತ ಪ್ರಭುತ್ವಪು ವೆಬ್ ಸೈಟ್ - ಡಿಜಿಟಲ್ ಲೈಬ್ರರಿ ಅಫ್ ಇಂಡಿಯಾ

<http://www.new.dli.ernet.in>

Digital Library of India: Inc. X

www.new.dli.ernet.in

Digital Library of India

Hosted by: Indian Institute of Science, Bangalore in co-operation with CMU, IIT-H, NSF, ERNET and MCIT for the Govt. of India and 21 major participating centres.

Home Vision Mission Goals Benefits Content Selection Current Status People Funding Copyright Policy FAQ RFP

Books

Title: Ramayanam

Author:

Year: to

Subject: Any Subject

Language: Telugu

Scanning Centre: Any Centre

Clear Search

Presentations and Report

Statistics Report

Status Report

Feedback | Suggestions | Problems | Missing links or Books

Click here for PDF collection
DLIMIRROR at IICAA Data Center PUNE

For the first time in history, the Digital Library of India is digitizing all the significant works of Mankind.

Click Here to know More about DLI New!

Books	Journals	Newspapers	Manuscripts
<ul style="list-style-type: none">Rashtrapati BhavanCMU-BooksSanskritIIT TirupathiKerala Sahitya Akademi	<ul style="list-style-type: none">INSA	<ul style="list-style-type: none">Times of IndiaIndian ExpressThe HinduDeccan HeraldEenaduVaartha	<ul style="list-style-type: none">Tamil Heritage FoundationAnna University <small>NEW!</small>

Title Beginning with.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Author's Last Name

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Year

1850-1900	1901-1910	1911-1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950	1951-
-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-------

Subject

Astrophysics	Biology	Chemistry	Education	Law	Mathematics	Mythology	Religion	For more subjects...
--------------	---------	-----------	-----------	-----	-------------	-----------	----------	----------------------

Language

Sanskrit	English	Bengali	Hindi	Kannada	Marathi	Tamil	Telugu	Urdu
----------	---------	---------	-------	---------	---------	-------	--------	------

అతి విశిష్టం ఈ దానం!

స్వామి వవేకానంద

“దొనాలలోతెల్లా ఆధ్యాత్మిక విద్యాదానం చాలా శేషమైంది! దాని తరువాతిది లోకిక జ్ఞానదానం, ప్రాణదానం, అనుదానం” అని వ్యాసమహర్షి చెప్పారు.

మన ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానం భారతదేశ పూడ్చలలో నిలిచి బోకూడదు. లోకమంతటినీ అవరించాలి! ఇలా లోకవ్యాప్తమైన ధర్మప్రవారాన్ని మన పూర్వులు చేశారు. స్వాందవ వేదాంతం ఎన్నదూ ఈ దేశం దాటి పోలేదని చెప్పేవారు, మతప్రవారార్థం తొలిసారిగా, పరదేశాలకు వెళ్లిన సన్మాసిని నేనే అని చెప్పేవారు, తమ జ్ఞానిచరిత్ర నెరుగని వారే! ఇలాంటి సంఘటనలు ఎన్నోసార్లు జరిగాయి. అవసరమైనప్పుడల్లా, భారతీయ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానప్రవాహం వెల్లువలా లోకాన్ని ముంచేతుతూ వచ్చింది.

రాజకీయ ప్రచారాన్ని రణగొఱధ్వనులతో, యోధులతో సాగించవచ్చు. అగ్నిని కురిపించి, కత్తిని జిచిపించి, లోకిక జ్ఞానాన్ని సంఘనిర్మాజ విజ్ఞానాన్ని విరివిగా ప్రవారం చేయవచ్చు. కానీ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానదానం కళ్ళకు కనిపించకుండా, చెవులకు వినిపించకుండా కురుస్తూ, రోజుా పుష్టుల రాసుల్ని వికసించజేసే మంచులాగా నిశ్చటంగా జరగవలసి ఉంది. భారతదేశం నిరాచంబరంగా, లోకానికి మళ్ళీ మళ్ళీ చేస్తూ వచ్చిన దానమిదే!

మిత్రులారా! నేను అవసరంచించే విధానాన్ని తెలియజేస్తాను వినండి. భారతదేశంలోనూ, ఇతర దేశాల్లోనూ మన పారమాత్మిక ధర్మాలను బోధించడానికి తగినవారుగా మన యువకుల్ని తయారు చేయడానికి భారతదేశంలో కొన్ని సంస్కలను నెలకొల్చాలి! ఇప్పుడు మనకు కావలసింది బలిష్టులు, జవసంపన్నులు, బుఱువర్తనలు, ఆత్మ విశ్వాసపరులు అయిన యువకులు. అలాంటి వారు నూరుమంది దొరికినా, ప్రపంచం పూర్తిగా వరివర్తన చెందగలుగుతుంది!!

ఇచ్చారక్తి తక్కిన శక్తులన్నీటి కన్నా బలవత్తరమైంది. అది సాక్షాత్కార భగవంతుని దగ్గరి నుండి వచ్చేదే కాబట్టి దాని ముందు తక్కినదంతా లోంగిపోవలసిందే. నిర్మలం, బలిష్టం అయిన ‘ఇచ్చ’ (సంకల్పం) సర్వశక్తిమంతమైంది. దానిలో మీకు విశ్వాసం లేదా? ఉంటే మీ మతంలోనీ మహాస్వత ధర్మాలను ప్రపంచానికి బోధించడానికి కంకణం కట్టుకోండి. ప్రపంచం ఆ ధర్మాల కోసమై ఎదురుచూస్తాంది. ఆనేక శతాబ్దీలూగా ప్రజలకు క్షద్రసిద్ధాంతాలు నేర్చడం జరిగింది. వారు వ్యర్థులని ప్రపంచమంతటా బోధలు జరిగాయి. ఎన్నో శతాబ్దీల నుండి వారు ఈ బోధనల వల్ల భయట్టాంతులై, పశుప్రాయులైపోతున్నారు. తాము ఆత్మస్నానరూపులమనే మాటను వినదానికినా వారెన్నదూ నోచుకోలేదు. “సీచాతిసిచుడిలో కూడా ఆత్మ ఉంది. అది అమృతం, పరమ వఖిత్రం, సర్వశక్తిమంతం, సర్వవ్యాపకమైనది” అని వారికి ఆత్మను గురించి చెప్పండి. వారికి ఆత్మవిశ్వాసాన్ని ప్రసాదించండి. *

పరమలఘుమంజూపు

(తాత్వ)ర్యనిరూపణాంతము)

బాలబోధన్యభ్యంద్రవ్యభ్యస్థితము

వ్యభ్యత

ఆచార్య శ్రీపాద సత్యనారాయణ మూర్తి

ప్రాఫెనర్, వ్యకరణ విభాగాధ్యక్షుడు

రాష్ట్రియసంస్కృతవిద్యాపీరమ్

తిరుపతి

అప్పుజ్ఞనీజనకులు

బ్రు॥ వే॥ శ్రీషాద సుబ్బారావు సీతామహాలక్ష్మీ గారల

పాద పద్మములకు సవినయముగ సమర్పించు గ్రంథ పుష్పము

విషయ సూచిక

ఉపోద్ధాతము	---	i - xii
మంగళాచరణము	---	1
స్నేట నిరూపణము	---	5
శక్తి నిరూపణము	---	11
లక్ష్మా నిరూపణము	---	60
వ్యంజనా నిరూపణము	---	80
స్నేటనిరూపణము	---	86
శాబ్దబోధ సహకారి కారణ నిరూపణము	---	113

ఉపోధ్యాతము

అధ్యాత్మిక, అధికారిక, ఆధిభౌతిక చూఖ్యత్రయ సంకులితమగు సంసోరమున మసుష్టుడు నిరలిశయ సుఖమును కాంక్షించును. చేరుకుప్పు ఫలితమే దుఃఖత్రయము. ఐహిక పారలోకిక సుఖములకు మూరిసు భర్యము. తర్వాధనభూతములువేదములు. ‘వేదోఽిత్తిలో భర్యము లమ్ము’ అని మసుష్టుచేచ్చబడినది. ఇష్టప్రాప్తి, అనిష్టపరిహారములకు అలోకికమణి ఉపాయము వేదమని సాయణాచార్యులు చెప్పిరి. ‘ఇష్టప్రాప్త్యనిష్టపరిహారమోలోకికముపాయం యో గ్రంథో వేదయతిస వేదః’. వేదార్థముచొక్క సమ్యక్జ్ఞానము కల్పిగించుటలో శిక్ష వ్యక్తరణము, చ్ఛందస్సు, నిరుక్తము, జ్యోతిషము, కల్పమనువి వేదాంగములుగ ప్రసిద్ధములు. సరాంచ్య, అపరాచిద్యయని నిచ్చయెండువిధములుగ ప్రసిద్ధము. వేదచతుష్టయము మరియు షడాంగములు అపరావిద్యగ ప్రసిద్ధములు. ఉపసాధత్తుల సారాంశభూతమగు బ్రహ్మవిద్యపరావిద్యయని తాత్పర్యము.

ఛందః పాదా తువేదస్య హాస్తా కల్పోత్తపర్యతే ।
జ్యోతిషామయం చత్కః నిరుక్తం శ్రోత్రముచ్యతే ॥
శిశ్చా ప్రూణాం తువేదస్య ముఖం వ్యక్తరణం ప్సైతమ్ ।
తస్మాత్ సాంగమధీత్యవ బ్రహ్మలోకే మహిమతే ॥

అని పాణినీయ శిక్షలో చ్ఛందస్సు మున్నగును వేదమునకేపథమగు అంగములో చూపించెను. లోకిక వైదికవాక్యముల పాచనీరామమును స్వషట్టిపస జేయు పింగళాది మహార్షి ప్రణీతమగు గ్రంథాశేషము చ్ఛందస్సు యనబడును. వైదికమంత్రముల ప్రయోగక్రమమును కలించు లఘుంబాది ముని ప్రణీతము కల్పమనబడును. వేదప్రాతకర్మలనుష్ణించుటకు శబ్దించమగు కాలమును స్నానయుంచునది జ్యోతిషము. అయి స్ఫురించుట

స్తోసప్రయత్నవ్యాఖ్య క్రమమును చూపుసది శిత్. వ్యుత్తుల్నిసి చూపుచు
అయి పదముల అర్థస్తోషాయకము నెరుక్తమనబడును. శభ్యసాధురా
సంచేదకము వ్యక్తరణము. ‘ముఖం వ్యక్తరణం స్నేతమ్’ అని వ్యక్తరణ
శాప్తమునకు పయిఫస్తోసీయత్వము కల్పించబడిసరి. శరీరమును
రక్షించుటకు లంగములనలె వేదముయొక్క స్వరూపము, తదర్థము
తెలుసుకొనుటకు శిత్యాదులు మిక్కిలియుపకరించును. అందు
పయిఫస్తోసీయవంగు వ్యక్తరణము యొక్క ఉపయోగమేంతయో
డహించుకోవచ్చును.

నామాఖ్యతే చోషస్తునిపాతాశ్చేతైవైయాకరణః

అను సిరుక్త (13-2) వచనము

నూనం వ్యక్తరణం కృత్స్నమనేన బహుధా శ్రుతమ్।

బహు వ్యాపారతానేన న కించిదపభాషితమ్॥

అను రామాయణ (కిష్కింధాకాండ 3-29) వచనము

పర్వద్రోపాం వ్యక్తరణాద్వైయాకరణ ఉచ్యతే।

తమ్మాలతో వ్యక్తరణం వ్యక్తరోతీతి తత్తథా॥

అను మహాభారత (ఉ.ప. 43-61) వచనము

పురాకల్పీ ఏతదాసీత్, సంస్కృతరకాలం బ్రాహ్మణా వ్యక్తరణం
స్నేధీయతే!

అను మహాభాష్యకారుల వచనము మున్మగు గ్రంథసంచర్షములచే
సంస్కృతభాషావ్యక్తరణముయొక్క ప్రాచీనత్వము తెలియుచున్నది.

ఐంద్రం చాంద్రం కాశకృత్స్నం కౌమారం శాకటాయనమ్।

సారస్వతం చాపిశలం శాకలం పాణినీయకమ్॥

మున్మగు రీతిని ఐంద్ర చాంద్రాది బహుషిధ వ్యక్తరణములు స్నేరింప-
బడుచున్నాయి. ఉసలభ్యవ్యాపారములగు వ్యక్తరణములలో తోక్కిక

నైదికశబ్దప్ర్యత్యాధకమగు పాణిసీయ వ్యక్తరణమునత్తు లంప్పుష్టిసముగిందు.
 ‘ఇదమతిరచ్ఛిందో ప్రశ్నజీ సమసుక్రాంతం యథా ఆచార్యుడోచు , బ్రిహ్మప్రా
 బృహస్పతయే ప్రోవాచ, బృహస్పతిరింద్రాయ, ఇంద్రో భారద్వజాయ,
 భారద్వజ బుసీభ్యో, బుసుయో బ్రాహ్మణేభ్యస్తం ఖల్యేమమత్తప
 సమామ్మాయమిత్యాచత్తలే, నభుక్తాయసస్తకం ప్రత్యుమాయ త్రేప్రారూపో
 అసే బుస్కితంత్రవ్యక్తరణమున ‘అ ఇ ఉ ణ్ణ’ ముస్సుగు పదునాలుగు
 సూత్రములకు ఆమ్మాయత్వముచెప్పబడిపది. పరమేశ్వరుని అనుగ్రహము
 పరమ లభించిన పదునాలుగు సూత్రములు పుంఅపుంగా గల
 పాణిసీయవ్యక్తరణమునకే వేదాంగత్వము స్వీకరింపబడినది.
 పరాశరోపపురాణమున -

పాణిసీయం మహాశాస్త్రం పదసాధుత్వలక్షణమ్ |
 సర్వోపకారకం గ్రాహ్యం కృత్పుం త్యాజ్యం నకించన ||

అనిపాణిసీయ వ్యక్తరణము ప్రశంసింపబడినది. వ్యక్తియన్నే శబ్దః అనేకే లి
 చ్యాక్తరణమ్. సాధు - అసాధుశబ్ద విభాగపూర్వకముగప్ర్యత్యాధనచేయునది
 వ్యక్తరణము. ఇది తప్పక అధ్యయనము చేయనటని అభియుక్తేకిగలదు.

యద్యపి బహునాథీషేతథాపిపతపుత్ర ! వ్యక్తరణమ్ |
 స్వజనః శ్వజనో మాభూత్సపకలం శకలం సక్కాత్ శక్కాత్ ||

‘బ్రహ్మబృహస్పతయే.....’ అను బుస్కితంత్రవచనముచే
 వ్యక్తరణశాస్త్రమునకు ప్రథమవక్త బ్రహ్మ. సిమ్మట వరుసగ బృహస్పతిలి,
 ఇంద్రుడు, భరద్వజుడు, మహర్షులు వక్తలు. సిమ్మటగార్ద్య, శాకల్యాది
 చూహోమై యూకరణల పరంపర నష్టము కాగా పాణిసీ చూహోర్మి
 తపస్సునాచరించి పరమేశ్వరుని అనుగ్రహముచే ‘అ ఇ ఉ ణ్ణ’ ముస్సుగు
 పదునాలుగు సూత్రముల రూపములో అతరసమామ్మాయమును పొంది

అష్టాధ్యాయసే రచించి శథిలప్రాయమగు వ్యక్తరణ శాస్త్రమునకు వెలుగు
 జూచెను. కాల్యాయనుడు లేక నరరువి సూత్రములకు పూర్వరకముగ
 వార్తికములను, రచించెను. సూత్రవార్తికములకు వ్యాఖ్యగపతంజలి మహర్షి
 మహాభాష్యమును రచించెను. ఇన్నియు క్రీ॥ పూ॥ కొన్నిపందల
 సంవత్సరములకు పూర్వమే ఉచ్ఛవించినవి. ఈ విధముగ మునితయ
 ప్రపర్తితమగు వ్యక్తరణ శాస్త్రము భద్రపూరి - కైయట - పారదత్త - వామన-
 జయాదిత్య - రామచంద్ర - భట్టోజీదీక్షితి - కౌండభట్టు - నాగేశభట్టాదుల
 స్వయంవ్యాఖ్యలచే భూషింపబడి నేటికి విరాజిల్లుచున్నది. పాణిసీయ
 వ్యక్తరణ వికాసమును మూడు విధములుగ విభజింపవచ్చును. 1.
 అష్టాధ్యాయాక్రమము 2. ప్రక్రియాక్రమము 3. దార్శనిక క్రమము.
 అష్టాధ్యాయసూత్రక్రమమును సరించి వ్యాఖ్యానము చేయబడిన
 గ్రంథములు పతంజలి మహాభాష్యము, వామనజయాదిత్యల కాశికావృత్తి,
 భట్టోజీదీతుల శబ్దకౌస్తుభము మున్నగునవి ప్రసిద్ధములు. రెండవ
 విభాగమునపేరకుల సౌకర్యమునునరించి అష్టాధ్యాయసూత్రక్రమమును
 విడిచి ప్రక్రియకు అనుకూలముగ సూత్రములను క్రమబద్ధముజీసి
 వ్యాఖ్యానము చేయబడినవి. ఇప్పి సుమారు క్రీ॥ శ॥ 12వ శతాబ్దమునుండి
 ప్రారంభమయినవి. ధర్మకీర్తి 'రూపావతారము, విమల సరస్వతి
 'రూపమాల', రామచంద్రాచార్యని (15వ శ॥) 'ప్రక్రియాకాముది' ఈ
 క్రమమునకు సంబంధించినవి. పించుట 16వ శతాబ్ద మున
 భట్టోజీదీక్షితునిచే చేయబడిన వైయాకరణ సిద్ధాంత కాముది
 వ్యక్తరణశాస్త్రమున ప్రసిద్ధముగ విరాజిల్లుచున్నది. ఈతని శిష్యుడుగు
 పరచుఱచే మధ్యసిద్ధాంతకాముది, లఘుసిద్ధాంతకాముది ప్రాయబడినవి.

దార్శనికపద్ధతి మూడవది. ఈ క్రమమున వికాసము జెందిన
 గ్రంథములన్నియు ఆర్థిక గ్రంథములుగ వ్యపహరింపబడును.

అర్థప్రవృత్తి తత్త్వానం శబ్దా ఏవ నిబంధనమ్ ।

తత్త్వవచోధః శబ్దానాం నాస్తి వ్యకరణాదృతే ॥

అను భర్తృపూరి (1-13) వచనవయిచే శబ్దవయిల అర్థతత్త్వవయి తెలుసుకొనుటకు వ్యకరణము శాస్త్రమును మించిన ఉపాయము లేదు. కషుక శబ్దతత్త్వముతో బాటు అర్థతత్త్వము కూడా వ్యకరణాసౌధ్యమగుటచే ఆర్థికరంగమున వ్యకరణ గ్రంథ వికాసము జరిగినది. స్నేహపాదమునకు ఆరంభకుడు స్నేహటాయడు. ‘అవడ్ స్నేహటాయనస్య’ అని సూత్రించి పాణిసి యా విషయమును సూచించెను. మహాభాష్యము పస్పశాహిన్మమున వ్యాఢినిరచితమగు సంగ్రహమను గ్రంథముయొక్క ఉల్లేఖము గలదు. ‘సంగ్రహో ఏతత్ ప్రాధాన్యేన పరీక్షితమ్ - నిత్యోవా స్యాత్ కార్యోవేతి’ (మ.భా.) కానీ యో గ్రంథము లభించుటలేదు. పతంజలి మహాభాష్యమున సూత్రపార్తిక వ్యభాయమే గాక దార్శనిక విషయము లెన్నియో విప్రక్షీర్థములైయున్నవి. వీటినన్నిటిని క్రమబద్ధముజేసి భర్తృపూరి బ్రహ్మకాండ, వాక్యకాండ, పదకాండలతో కూడిన వాక్యపదీయమును రచించెను. ఇది సంపూర్ణముగ కారికాగ్రంథము. వ్యకరణశాస్త్రమునకు దర్శనత్వమును బ్రహ్మకాండయందు భర్తృపూరి స్ఫురచెను. దర్శనాంతరీయలు తమతమగ్రంథముల యందు స్వియ సిద్ధాంతములను నిరూపించు సందర్భమున శాఖ్మికమతమునుట్టికించి నిరాకరించిరి. ఇట్టి స్థితిలో భట్టోజిదీక్షితులు శబ్దకాస్తుభమును రచించి పరమత నిరాకరణ పూర్వకము శాఖ్మికసిద్ధాంతములను స్థిపించెను. పిమ్మట వైయాకరణ సిద్ధాంత వఱలన్నిటిని క్రోడీకరించుచు భట్టోజిదీక్షితులు వైయాకరణమతో నైజ్ఞనమును కారికాగ్రంథమును ప్రాసిరి. ఈతని జ్యోష్ట్రసోదరుడు రంగోజీభట్టుయొక్క పుత్రుడు, సర్వతంత్రస్వతంత్రుడు కాండభట్టు కారికాగ్రంథమునకు వైయాకరణ భూషణము, పిమ్మట

భూషణసేరమను రెండు వ్యాఖ్యలు ప్రాసెసు. వైయాకరణ సిద్ధాంత సంబర్తకణార్థమై నాగేశభట్టువైయాకరణ సిద్ధాంతమంజాషు వైయాకరణ సిద్ధాంత లఘు మంజాషు పరమ లఘుమంజాషు యని మంజాషు త్రయమును రచించెను. ఇతడు ఖండదేవ భట్టోచార్యులకంటే కనిష్ఠుడగుటచే వారి వారి గ్రంథములలోని విషయములన్నిటిని ఆలోడనము జేసెను. నాగేశభట్టు భట్టోజిదీష్టితుని పొత్రుడు మరియు వీరేశ్వర దీష్టితుని పుత్రుడగు హారిదీష్టితుని వలన వ్యాకరణాది శాస్త్రములను, శ్రీరామరామభట్టోచార్యుని నుండి వ్యాయశాస్త్రములు అధ్యయనము జేసెను. వైద్యనాథపాయగుండే నాగేశభట్టు ప్రధానశిష్యుడు, ఇతడు తమగురువుల గ్రంథములన్నిటికి వ్యాఖ్యలు జేసెను. వైద్యనాథుని పుత్రుడు బాలంభట్టు అను నామాంతరముగల బాలశర్మ. ఇతడు కూడా నాగేశుని శిష్యుడే. నాగేశభట్టు వ్యాకరణము - దర్శనము - ధర్మశాస్త్రము - జ్యోతిషము. తంత్రము మున్గు శాస్త్రములయందు సుమారు నూరు గ్రంథములను రచించెను.

‘సర్వతంత్రార్థతత్త్వజ్ఞః సర్వత్రచ నిబంధక్తత్’ అని లఘుమంజాషు చినరి శ్లోకమున నాగేశుడు స్వయముగ తన పాండిత్యమును ప్రకటించుకొనెను. మంజాషు ద్వయమును ప్రాసీన నాగేశభట్టు పాతకజన సౌలభ్యము కొఱకు పరమ లఘుమంజాషును రచించెను. వైయాకరణ సిద్ధాంతములను సులభముగ గ్రహించుటకిది యొంతయో యుపకరించును.

పరమ లఘు మంజాషుయందలి విషయములు

1. శక్తి స్వరూపము : - శాభ్యబోధను పుట్టించు జ్ఞానమున విషయమగు పదవదార్థ సంబంధము వృత్తియనబడును. తద్దర్మావచ్చిన్న నిరూపిత వృత్తివిశ్లేష్ణజ్ఞానము తద్దర్మావచ్చిన్న విషయక శాభ్యబోధను గూర్చి

కారణమగుటచే వృత్తిజ్ఞానము లేనివానికి శాభ్యబోధ కలుగదు. అది శక్తి, లత్తడా, వ్యంజనా భేదమచే మూడు విధములు. సైయాయిక మతమున 'ఈ పదము ఈ యద్దమును బోధించగాక' అను పదవిశేష్యకము లేక 'ఈ పదము వలన ఈ యద్దము బోధింపబడుగాక' అను అర్థవిశేష్యకమగు ఈశ్వరేచ్చ శక్తి. ఇచ్చామాత్రము శక్తి యని నవ్వొయాయికులు తలతురు. బోధజనకత్వము శక్తి యని ప్రాచీనవైయాకరణమతము.

నాగేశుని వుత వును ననుసరించి ఇచ్చారూపవుగు శక్తి పదపదార్థములకు సంబంధమనుట యుక్తముగాదు. సంబంధులకంటే భిన్నమగుచు ప్రతియోగ్యమనయోగులు రెండిటియందుండునది, ఆశ్రయమగుట ద్వారా విశిష్టబుద్ధినియామకము సంబంధమని సంబంధసామాన్య లత్తణము. ఇచ్చ కలది పదము, ఇచ్చ కలది పదార్థము అను వ్యవహారము లేకపోవుటచే సంబంధులగు పద పదార్థములకు ఆశ్రయమగుట ద్వారా విశిష్టబుద్ధి నియామకము కాకపోవుటచే ఇచ్చకు సంబంధత్వము చెప్పుట కుదరదు. అట్లే బోధజనకత్వము పద - పదార్థములయందున్నను బోధజనకత్వ సంబంధముచే పదము పదార్థ విశిష్టము లేక పదార్థము పదవిశిష్టమను విశిష్టబుద్ధి కలుగుట లేదు గనుక విశిష్ట బుద్ధినియామకము కాకపోవుటచే బోధజనకత్వము శక్తి యని చెప్పు ప్రాచీనవైయాకరణమతము కూడ యుక్తముగాదు. వాచ్యవాచకభావరూప సంబంధమే పదపదార్థముల శక్తి రూపసంబంధమని నాగేశభట్టు మతము. అధ్యాసమూలకమగు పద - పదార్థముల తాదాత్మ్యముచే వాచ్యవాచక భావాపరపర్యాయవుగు శక్తిజ్ఞానము కలుగును. శక్తిజ్ఞాపకము అధ్యాసమూలకమగు తాదాత్మ్యమని తాత్పర్యము. భేదా�ేదఘుటచేతము తాదాత్మ్యము. వైయాకరణ మతమున బౌద్ధమగు శబ్దము వాచకము. బుద్ధిష్ఠమగు అర్థము వాచ్యము బౌద్ధములగు పద - పదార్థములకు తాదాత్మ్యము వాస్తవికముగాని అధ్యస్తముగాదు.

నైయాంయికులు అప్పబ్రహంశవులకు శక్తినంగీకరించరు. అనొధుశబ్దముల వలన సొధు శబ్దస్వరణము కలిగి అర్థబోధ కలుగునని వారి వుతవు. వైయాకరణలు సొధుశబ్దవులయందు వలె అనొధుశబ్దములకు కూడ శక్తి నంగీకరింతురు. రూఢి, యోగము, యోగరూఢియని శక్తిమూడువిధములు. నాన్మార్కష్టలమునసంయోగము, విప్రయోగము మున్నగువానిచే శక్తి తత్తద్రథములయందు నియంత్రితమగును.

2. లక్షణా స్వరూపము :- శక్యసంబంధవు లక్షణయని వైయాయికమతము. తాత్పర్యముపపత్తి లక్షణాబీజము. గంగాయాం ఫోషః అను వాక్యమునగంగాపదమునకు ప్రవాహము శక్యద్రథము. దాని యందు ఫోషముండుట అనుపపన్నము కావున ప్రవాహమునకు సమీపవర్తియగు తటము గంగాపదముచే లక్షీతమగుచున్నది. గాణీ, ఖద్దాభేదముచే లక్షణ రెండు విధములు. ప్రకారాంతరముచే జహాత్స్వర్దా, అజహాత్స్వర్దా యనిరెండు భేదములుగలవు. తాష్ట్యము, తాద్రర్మ్యము మున్నగునవి లక్షణా నిమిత్తములు.

స్వబోధ్య సంబంధము లక్షణయని మీమాంసకమతము. 'గభీరాయాం నద్యాం ఫోషః' అను వాక్యమునగభీరాయాం నద్యామ్ అను ఖండ వాక్యముచే గాంభీర్యవిశ్ిష్టనదీతటము లక్షీతమగుచున్నది.

శక్యతావచ్ఛేదకారోపవులక్షణయని శాశ్వికవుతవు. వైయాకరణమతమున లక్షణావృత్తి అతిరిక్తముగ నంగీకరించక అప్రసిద్ధశక్తి రూపముగ స్వీకరింపబడినది. తాత్పర్యమున్నచో సకల శబ్దములు సర్వార్థవులను బోధించును. దేవతలు, బుఱుషులు వురియు లోకవ్యవహారాదులచే తాత్పర్య నీర్మించుచేయవలెను.

3. వ్యంజనా స్వరూపము :- వైయాయికులు వ్యంజనము లక్షణావృత్తి

యందు గతార్థము చేయుచున్నారు. వ్యాకరణ దర్శనమున వ్యంజనా వ్యాపారమస్య మంగికరించవలెను. (ప్రాకృత ధ్వనివలన స్నేహాత్మక శబ్దము వ్యంగ్యమగులు వ్యంజనావ్యాపారాధీనమే. ఇదియంగికరించనే యెడల ప్రాదిచాదులకు ద్వేతకత్వముషష్టముగాదు. వ్యంగ్యార్థ బోధలో పదము, అర్థము, పదైక దేశము మరియు చేష్టాదులు వ్యంజకములు.

4. స్నేహస్వరూపము : - స్నేహప్రకరణమున శక్తికి ఆశ్రయమగు శబ్దము ఏది యని విచారణచేయబడినది. ద్వితీయాది వర్ణముల ఉచ్చారణము వ్యాఖ్యము కావలసివచ్చును గాన కేవలవర్ణములకు శక్త్యాశ్రయత్వమంగికరించుట యుక్తవుగాదు. వర్ణవులకు ఉచ్చరిత ప్రధ్వంసిత్వమంగికరించుటచే పీనికి యొగుద్యముసంభవముకాదుగసుక వర్ణసముదయముకూడా శక్త్యాశ్రయముగాదు. శబ్ద - బుద్ధి - కర్మలు ద్విక్షణావష్టాయులగుటచే 'ఇది పూర్వము, ఇది పరము' అను వ్యవహారము కుదరకపోవును. నష్టి విద్యమాన వర్ణములకు అవ్యవహార్తోత్తరత్వమంబంధము యుక్తముగాదు. కనుక శ్రూయమాణములగు వర్ణములకు తేకవర్ణసముదయమునకు శక్త్యాశ్రయత్వమంగికరించుట యనుపణ్ణము.

వైయాకరణములు స్నేహాత్మక శబ్దమును శక్తికి నాశ్రయముగ చెప్పుచున్నారు. పరా - పశ్చాస్తీ - మధ్యమా - వైఫలీ యని వాక్యానాలుగు విధములు. పరావాక్య పశ్చాస్తీమధ్యమావైఫలుగు అభివ్యక్తమగును. చేతన రూపమగు మధ్యమావాక్యాయైక్యానాదాంశము వలన స్నేహాత్మకమగు నిత్యశబ్దమధి వ్యక్తమగును. దానివలన అర్థబోధకలుగును. వైఫలీనాదము (ప్రాకృతవైక్య)త భేదముచేరెండు ఎధములు. పరశ్రీతగ్రాహ్యమగు (ప్రాకృత ధ్వనిచే నిత్యమగు స్నేహాత్మక శబ్దమధి వ్యంగ్యమగునని వాక్యపదీయమున భర్తాపూరిచెప్పేను.

5. శాభుబోధ సహకారి కారణములు :- పృత్తిజ్ఞానసహకారముచే పదజ్ఞానమువలన పదార్థబోధకలుగును. శాభుబోధ జనక జ్ఞాన వీషయ పదపదార్థ సంబంధము వృత్తియనబడును. వైయాకరణమతమున స్నేచాత్మకమగు నిత్యశబ్దము వృత్తికాశయము. పదపదార్థసంబంధరూపమగు వాక్యార్థము శాభుబోధయనబడును. ఆకాంక్ష, యోగ్యత, ఆసత్రి, తాత్పర్యవని శాభుబోధ సహకారి - కారణమంలు నాలుగు. ముఖ్యకారణముకంటే భిన్నమై ముఖ్యకారణముచే కలుగు కార్యమును పుట్టించునవి సహకారి కారణములనబడును. శాభుబోధకు పృత్తిజ్ఞానము ముఖ్యకారణము ఆకాంఙ్ఖాదులు సహకారి కారణములు. ఇందు తాత్పర్యజ్ఞానమునకు శాభుబోధకారణాత్మము నిరసింపబడినది.

ఉపసంహారము

దార్వానిక తత్త్వములను సంగ్రహముగ తెలుసుకొనుటకు పరమలఘుమంజూషాషాంతయో ఉపకరించును. వైయాకరణ సిద్ధాంత లఘుమంజూషాషకు కళా, కుంజికాటీకలు సుప్రసిద్ధములు. అట్లే అస్క్రమ్యర్థులు వర్ణయించి శేషిమహామహాపాధ్యాయ పేరి సూర్యనారాయణ శాత్రుగారి లఘుమంజూషాషాంతయ్య (ప్రాతిపదికార్థము, సుబర్దము, ధాత్వర్థాది ప్రస్తరములు) మంజూషాకారుని హృదయము నావిష్కరించుచు శాత్రుజ్ఞులకేంతో యుపకరించుచున్నవి. అట్లే పరమలఘుమంజూషాషకు కూడ సంస్కృతమున కొన్ని వ్యాఖ్యలు గలవు. కానీ ఆంధ్రపాతకులకు సులభముగ నద్రమగురీతిలో తెలుగుభాషలో పరిపూర్వాభ్యాసాలేకపోవుట లోటుగ కనిపించుటచే ఆంధ్రభాషాసరస్వతిని యథోచితముగ పరమలఘుమంజూషాషాంతయ్యకుసుమమతో సమర్పించదలచితిని. శాత్రుగ్రంథములను బాలురకు సయితమర్థమగు రీలిలో సరళశైలిలో

తెలుగురో బాలబో ధినీ వ్యాఖ్యారూపమున పాతకుల కందించునా యాతొ త్రిప్రయంత్రుషును పాతకుల దరింతురసి లలచేదసు. నాకు శాస్త్రపైండిత్యము ఆంధ్రభాషాజ్ఞానమురెండును తక్కువేయబునసు సాహసము జీసితిని. ఈ విషయమున నేనెంతవరకు కృతకత్వుడనుబుతినో సండితులే నీర్లయించేదరు. తెలిసియో తెలియకయో కలిగిన గ్రంథ ఏరోధములను సహ్యాదయులైన పండితులు తెలియజీసిన మలిముద్రగాలో ససరించుకో నగలనని సనినయముగమనవి జీయుచున్నాను.

నాకు సంస్కృతభాషనేర్పుటలో ఆద్యగురువులు మా తండ్రిగారు. శాస్త్రాధ్యయనమునకు ప్రోత్సహించి తగు మార్గములన్నేషించినారు మా తల్లిగారు మరియు నూ బాబాయి కళా సీతారామశర్మ గారలు. మాత్రాసితరుల పాదపద్మములకు నమోవాకములర్పించుచు నా యా గ్రంథమును వారికి సమర్పించుచున్నాను.

సీతమై సుబ్బరావయోః పిత్రోశ్చరణ యోరిమామ్ |
పరమలఘుమంజూషా భాషావ్యాఖ్యాం సమర్పయే ||

పుత్రవాత్సల్యముతో న్యాయ, వ్యాకరణాది శాస్త్రములనధ్యాపనము గానీంచుచు మమ్ములనుగ్రేంచు మాగురువులు మహామహాపాఠ్యాయ, వేషాస్త్రభూపణాబ్రావే॥గోడా సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు. నాకు లేషముయినము శాస్త్రజ్ఞానము కలిగిన యది వారి యసుగ్రహము మాత్రాత్మా. అన్నపూర్ణస్వరూపిణియైన మాగురుపత్రిగారు ఎంతో వాత్సల్యముతో నుమ్ములనాదరించుచున్నారు. వారిరువురి పాదపద్మములకు నా సమస్సుమాంజలులనర్పించుచున్నాను.

వ్యాకరణశాస్త్రమున మా విద్యాగురువులు వైయాకరణ భూషణసారము, వైయాకరణ సిద్ధాన్త లఘుమంజూషా, భౌట్రస్వస్యము ముస్కుసు పలు గ్రంథముల వ్యాఖ్యాతులు మహామహాపాఠ్యాయ, వైయాకరణ

సార్వభూతు కీ॥ శే॥ పేరి సూర్యనారాయణశాస్త్రగారు. వారికి నాప్యాదయపూర్వక సమస్యారములు.

వ్యాకరణ శాస్త్రధ్వయనమునకు ప్రోత్సహించి అధ్యాపనము గాపంచినమా గురుమిత్రులున్నాయ, చేదంత వ్యాకరణశాస్త్రపారంగతులు విశ్వనాథ గోపాల కృష్ణశాస్త్రగారికి, గురువులు ఆచార్య క.ఎ. రామకృష్ణమాచార్యులుగారికి, విద్యార్థి దశమండి నా భవిష్యత్తు తీర్పిదిద్దిన మా గురువులుహాయగ్రివోపాసకులుకీ॥ శే॥ ముక్కువిల్లి అన్నపు దీక్షితులు గారికి నా నమస్సులు.

అలంకార శాస్త్రధ్యాపనముగావించిన మా గురువులుకీ॥ శే॥ కరి పెద్ది పురుషోత్తమ శర్మారు, బ్ర॥వే॥ రామచంద్రులకో టీశ్వర శర్మారలకు నా నమోపాకములు. నా యాష్టితీకి మూలభూతమయినగొతమీ విద్యాపీత వ్యవస్థాపకులు, నిర్వహకులయిన కాండ్రేగుల జమీందారు వారి వంశవృత్తమునకు నా ప్యాదయపూర్వక సమస్యారములు.

శాస్త్రభివృద్ధికి తగు ప్రోత్సాహము కల్పించుచు అన్ని విధముల సహాయ సహకారములందించు మా విశ్వవిద్యాలయ కులపతులు ఆచార్య ఎస్. బి. రఘునాథాచార్యుల వారికి నా నమస్సులు.

ఈ గ్రంథమునకు ఆర్థిక సహాయ మందించడం ద్వారా శ్రీవెంకటేశ్వర స్వామి అమృతార్థ అనుగ్రహమునకు పాత్రుని గావించిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం యాజమాన్యమునకు నా ధన్యవాదములు.

అన్ని విధముల తగు ప్రోత్సాహము నిచ్చుచున్న నా సోదరులు చి॥ డా॥ శ్రీపాద సుబ్రహ్మణ్యం, ఫెంకటేశ్వరరావులకు మరియు నా ధర్మపత్నికి శుభాభినందనలు.

పుస్తకముద్రణము దోషరహిత మెనునర్మటలో ఓచీకతో సహకరించిన అన్నపూర్ణ [గ్రాఫిక్], తిరుపతి వారికి నా కృతజ్ఞతలు.

శ్రీపాద సత్యనారాయణమూర్తి

శ్రీగురుభ్యో నమః

పరమ లఘు మంజూషు

మూలము : - శివం నత్యా హి నాగేశేనానింద్య పరమా లఘుః ।
వైయాకరణాసిద్ధాన్తమంజూషైషా విరచ్యతే ॥

వ్యాఖ్యానము : - జ్ఞానానందమయం దేవం నిర్వులస్పుటీక్కతిం ।
ఆధారం సర్వవిద్యానాం హయగ్రీవముపాస్యోహ ॥

చేయతలపెట్టిన కార్యము నిర్విష్టముగ సమాప్తి నొందుటకు
మంగళమాచరించుట పరిపాటి. విష్ణుధ్వంస ద్వారా సమాప్తిఫలకము
మంగళము. శిష్టుల ఆచారముచే “సమాప్తిని కోరువాడు మంగళమాచరింప
వలయు” నను ప్రతి అనుమానము చేయబడుమన్నది. మంగళమునకు
సమాప్తి ఫలమని కొందరు, విష్ణుధ్వంస మాత్రము ఫలము, కార్యసమాప్తి
బుద్ధిప్రతిభాదికారణములచే కలుగునని మరికొందరు. ‘వృద్ధిరాదైచ్
సూత్రభాష్యమున పతంజలిమహార్షి “మంగళార్థం వృద్ధిశబ్దమాదితః
ప్రయుజ్జై. మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాన్తాని చ శాస్త్రాణి
ప్రథమే, వీరుపురుషాణి భవస్తి, ఆయుష్మత్పురుషకాణి చాచ్యేతారశ్చ
వృద్ధియుక్తా యథా స్వయః” అని చెప్పిరి. గ్రంథరచనయను కార్యము

నిర్విష్టముగసమాప్తినొందుటకు ఇష్టదేవతా నమస్కారము చేయుచు నాగేశబట్టు 'నా గురువులచే మంగళమాచరింపబడినది, నేను కూడా చేయవలెనను' శిష్యశిష్టకై గ్రంథము చేయుచున్నాడు. శివం నత్యేతి । పరమేశ్వరుని నమస్కారించి దోషరోతవఁగు, అత్యంతము లఘుభూతమగు (శబ్దాల)త్వమున లాఘవముగాని అర్థగాంభీర్యమున గాదు) వైయాకరణ సిద్ధాన్తములకు మంజూష వంటి వైయాకరణ సిద్ధాన్త పరమ లఘుమంజూష యనెడి గ్రంథము నాగేశబట్టుచే వ్రాయబడుచున్నది.

వ్యక్తియనే శబ్దాః అనేనేతి వ్యకరణమ్. (ప్రకృతి - ప్రత్యయ విభాగ పూర్వకము సాధుశబ్ద వ్యత్పాదకము వ్యకరణము. లోకసిద్ధమగు సాధు - అసాధు శబ్దసముదాయము నుండి సాధుశబ్దములను వేరుజోసి (ప్రకృతి ప్రత్యయ విభాగము చేయుట ద్వారా వ్యత్పాదన చేయునది వ్యకరణ శాస్త్రమని తాత్పర్యము. వ్యకరణమ్ అధీయతే విద్స్తి వా వైయాకరణాః, తేషాం సిద్ధాంతాః వైయాకరణ సిద్ధాంతాః; తేషాం మంజూషై వైయాకరణ సిద్ధాన్తమంజూషై. వైయాకరణ సిద్ధాన్తములకు మంజూష వంటిది (ప్రకృత గ్రంథమని తాత్పర్యము.

వ్యక్తియనే = అసాధుశబ్దేభ్యః సాధుశబ్దాః పుఢిక్రియనే యేన తద్వ వ్యకరణమ్: వి, ఆచ్చ ఉపసర్గ ద్వయ పూర్వక కృష్ణ ధాతువు కంటే కరణార్థమందు ల్యాట్ ప్రత్యయము. వ్యకరణమ్ అధీయతే విద్స్తి వా వైయాకరణాః । 'తదధీతే తద్వేద' అనుసూతముచే అణ్ణప్రత్యయము, 'న య్యాభ్యం పదాన్తాభ్యం పూర్వ్య తుతాభ్యామైచ్' అనుసూతముచే ఐజాగమము. సిద్ధః = నిష్పిన్నః, అస్థః = నిశ్చయః యేషాం తే సిద్ధాన్తాః, వైయాకరణానాం సిద్ధాన్తాః వైయాకరణ సిద్ధాన్తాః | వైయాకరణ సిద్ధాన్తానాం (మంజూషై ఇవ) మంజూషై వైయాకరణ సిద్ధాన్తమంజూషై । ఇచ్చట మంజూషై శబ్దమునకు మంజూషై సదృశమందు లక్షణ.

అ ఇ ఉ ణ్, బు ఇ క్ మున్నగు పదునాలుగు సూత్రములు మాహోశ్వరసూత్రములు. పాణిసీయ వ్యక్తరణము తన్నాలకమగులుచే మహోశ్వరనమస్కారము ఎంతో సముచితము.

ఆత్మనామ, గురోర్మామ నామాతికృపణస్య చ ।

శ్రీయస్కామో న గృహ్ణియా జ్యేష్ఠాపత్యకశత్రయోః ॥

అనుస్కృతివచనముచే స్వియనామగ్రహణము దోషము కదాయని శంకింపవచ్చును. కాని స్కృతివచనమున 'న గృహ్ణియాత్' అనుదానికి 'నోచ్చారయేత్' = ఉచ్చరించుట దోషమని చెప్పుటచే లేఖనమున దోషము లేదు. ఇది శిష్టాచార సిద్ధము, 'రామో ద్విర్మాభిభాషతే, మనురబ్రవీత్, శాతాతపోత్తుబ్రవీత్' మున్నగు ష్టులవులలో ప్రతిజ్ఞావాక్యమున నామోచ్చారణముచేయబడినది. కనుక లేఖనమున లేక ప్రతిజ్ఞావాక్యమున ఆత్మనామోచ్చారణము దోషమాము కాదు. నాగేశభట్టు వైయాకరణ సిద్ధాన్త మంజాపను పిమ్మట స్పష్ట ప్రతిపత్తికై వైయాకరణ సిద్ధాన్త లఘుమంజాపను, - పిమ్మట పారక సౌకర్యము కొఱకు పరమ లఘుమంజాపను రచించెను.

అనుబంధ చతుర్ష్టయము :- గ్రంథాధ్యయన ప్రవృత్తి ప్రయోజక జ్ఞానవిషయత్వమ్ అనుబంధత్వమ్. గ్రంథము యొక్క అధ్యయనమందు ప్రవర్తించుటకు ప్రయోజకమగు జ్ఞానమున విషయమగులు అనుబంధమని చెప్పబడును. అది నాలుగు విధములు.

విషయశ్శాధికారీ చ సంబంధశ్శ ప్రయోజనమ్ ।

అనుబంధం వినా గ్రంథే మంగళం నైవ శస్యతే ॥

అను వచనముచే మంగళాచరణమందు అనుబంధ చతుర్ష్టయము అత్యవశ్యకము. విషయము, అధికారి, సంబంధము, ప్రయోజనము అని

అనుబంధము నాలుగు విధములు. 'వైయాకరణ సిద్ధాంత పరమ లఘుమంజూషోభ్య గ్రంథాధ్యయనము మదిష్ట సాధనము అనుజ్ఞానము గ్రంథాధ్యయన ప్రవృత్తి ప్రయోజకము. ఇచ్చట వైయాకరణ సిద్ధాంతములు విషయము. తజ్ఞానము ప్రయోజనము. జిజ్ఞాసువు అధికారి. విషయ గ్రంథములకు ప్రతిపాద్య ప్రతిపాదక భావము సంబంధము. విషయ - అధికారులకు జ్ఞేయ జ్ఞాత్మభావము సంబంధము.

నమస్కారము : - స్వనిష్టపక్షప్తత్వప్రకారక బోధానుకూలవ్యాపారము నమస్కారము. స్వపదముచే నమస్కర్తను గ్రహింపవలెను. నమస్కారము చేయువాని వ్యాపారము వలన నమస్కార్యడగు గురువునకు 'నమస్కర్త తనను నా కంటే అపకృష్టముగ చెప్పుకొనుచున్నాడను బోధ కలుగును. బోధరూప ఫలమునకాశ్రయము గురువు.

ఏషా విరచ్యతే : - 'ఇదమేతదోః సన్నికృష్టే' | సన్నికృష్టమగు విషయమున ఇదమ్, ఏతచ్ఛబ్జములు ప్రయోగింపబడును. పరమ లఘుమంజూషయను గ్రంథము ఇంతవరకు సిద్ధము కాకపోవుటచే అసన్నికృష్టము. మరి 'ఏషా' యని 'ఏతచ్ఛబ్జ ప్రయోగమెట్లు ఉపపన్నమగునను శంకకు సమాధాన మీట్లు - పరమలఘు మంజూషకు సంబంధించిన విషయమంతయు గ్రంథకర్తకు బుద్ధిష్టమగుటచే ఏతచ్ఛబ్జ ప్రయోగముపపన్నము. దానిని విరచ్యతే = గ్రంథప్రము చేయుచున్నాడని తాత్పర్యము. విష్ణుర్వకరచధాతును కంటే వర్తమాన సామీప్యమందు భవిష్యదర్శమున వర్తమాన ప్రత్యయము.

మూలము : - తత్త్వ వర్ణ - పద - వాక్యభేదేన స్నేహ ప్రీధా | తత్త్వాపి జాతివ్యక్తి భేదేన పునః వోధా | అభిందపదస్నేహః, అభిందవాక్య స్నేహశీతి సంకలనయా అష్టో స్నేహః |

వ్యాఖ్యానము : - పరా, పశ్యంతి, మధ్యమా, వైఖరీ యని. వాక్య నాలుగు విధములు, అందువైఖరీధ్వనిచే స్నేహటరూపమగు నిత్యశబ్ద మభివ్యక్తమగు

ననుట వైయాకరణ సమయము. అట్టి నిత్యమగు స్ఫోటశబ్దమునకే వాచకత్వమును వైయాకరణలు అంగీకరింతురు. స్ఫోటవాదము విచిత్రమగు ప్రక్రియ. ఇది స్ఫోట ప్రకరణమున నిరూపింపబడగలదు.

వ్యక్తి - పద - వాక్య భేదముచే స్ఫోట మూడు విధములు. అది జాతి, వ్యక్తి భేదముచే ఆరు విధములు. అఖండ పదస్ఫోట, అఖండ వాక్యస్ఫోటలతో కలిపి స్ఫోట ఎనిమిది విధములు.

1. వ్యక్తిస్ఫోట	2. పదస్ఫోట
3. వాక్యస్ఫోట	4. వ్యక్తిజాతిస్ఫోట
5. పదజాతిస్ఫోట	6. వాక్యజాతిస్ఫోట
7. అఖండ పదస్ఫోట	8. అఖండ వాక్యస్ఫోట

ఇచ్చట వ్యక్తి వ్యక్తి పదముచే ప్రకృతిప్రత్యయములు గ్రాహ్యములు.

మూలము : - తత్త్వ వాక్యస్ఫోటం ముఖ్యః, తస్మై లోకే అర్దబోధకత్వాత్ త్సైమౌర్ధయమాప్తిశేత్రితి । తదాపూ న్యాయభాష్యకారారః “పదసమూహాపో వాక్యమృదు సమాప్తి” (న్యాయ భాష్యము 2-1-25) ఇతి । అస్య సమృద్ధమితి శేషః । తత్త్వ ప్రతివాక్యం సంకేతగ్రహసంభవాత్ వాక్యాన్యభ్యానస్య లఘుమాపాయేనాశక్యత్వాచ్చ కల్పన యా పదాని ప్రవిభజ్య పదే ప్రకృతిప్రత్యయభాగాన్ ప్రవిభజ్య కల్పితాభ్యానున్యయవ్యతిరేకాభ్యాం తత్తుదర్శవిభాగం శాప్తమాత్రవిషయం పరికల్పయంతి స్మాతచార్యః ।

వ్యాఖ్యానము : - ఎవర్నైన యొక పనియందు ప్రవర్తింపచేయవలెను లేదా నివర్తింపచేయవలెనన్న వాక్యప్రయోగ మావశ్యకము. పదసముదాయము వాక్యము. కేవల పదార్థజ్ఞానము లోకమున సర్వత్ర ప్రవర్తకము లేదా నివర్తకము కాజాలదు. తదర్థవైన్న నిరాకాంతవుగు వాక్యార్థ మహింపబడుచున్నది. అట్టి వాక్యార్థబోధక కారణభూతమగు వాక్యస్ఫోట

సౌటబోదము లన్నిటిలో ముఖ్యముగా పేర్కొనబడుచున్నది. సుబంత తిజంత పద సముదాయము వాక్యము. అట్టి వాక్యమే యర్థబోధక మగునని న్యాయభాష్యకారుడు వాత్స్యయనుడు నుడివెను. “పద సమూహాపో వాక్యమర్థసమాప్తి” అని. ఇచ్చట పదమన్మా సుబంత తిజంతములు. “తే విభక్త్యంతాః పదమ్” (న్యాయసూ. 2-2-60) అని గౌతమమహర్షి చెప్పేను.

పైన పేర్కొనిన ట్లు అఖండ వాక్యసౌటకు వుఖ్యత్వ మంగికరించి, దానికి వాచకత్వము స్పీకరించిన ప్రకృతి ప్రత్యయ విభాగము ద్వారా పదవ్యత్పాదకమగు వ్యకరణశాస్త్రమునకు వాక్యప్రస్తి లేని కారణమున వైయర్థ్య మాశంకించిన దానికి ట్లు సమాధానము - ఈ పద మియర్థమందు శక్తమను శక్తిజ్ఞానము లేనివో అర్దబోధ కలుగదు. శక్తిగ్రహము పదములకు వలె వాక్యమునకు సంభవించదు. శక్తిగ్రహసహారముచే పదజ్ఞానమువలన పదార్థబోధ కలుగును. అట్టి పదార్థముల పరస్పర సంసర్దమే వాక్యరము. పదార్థబోధ లేకుండా వాక్యార్థబోధ కలుగదు కదా. వాక్యములు విభిన్నరూపములగుటచే వాక్యమునకు వాక్యార్థమందు శక్తిగ్రహము సంభవించదు. ఔగ్య వ్యకరణశాస్త్రాతిరిక్తమగు లఘుపాయముతో సమస్త వాక్యబోలము చెప్పుట కుదరదు. కనుక తదర్ద్వానై అసత్తగు సుబంతతిజంతమను పదవిభాగము వాక్యమున, ప్రకృతి ప్రత్యయ విభాగము పదమున కల్పింపబడినది. ఆయా ప్రకృతులు లేదా ప్రత్యయములవలన ఆయాయర్థములు ప్రతీతములగును, అవి లేకపోయిన తత్తదర్థములు ప్రతీతములు కావను అన్వయ వ్యతిరేకములచే (తత్ప్రత్యే తత్ప్రత్యమితి అన్వయః, తదభావే తదభావః వ్యతిరేకః) ప్రకృతి ప్రత్యయముల కద్దకల్పన చేయబడినది. బుషులు చేసిన యా కాల్పనిక విభాగమంతయు వ్యకరణశాస్త్రాయపకియానిరాహముకోఱకేయని తెలియవచ్చు.

ఉపాయః శికమ్మాణానాం బాలానా ముపలాలనాః ।

అసత్యే వర్తుని ప్రీత్యా తత స్వత్యం సమీపాతే ॥

వస్తుతః అఖండవాక్యస్నోటయే సత్యము. అదియే లర్దబోధకము.

విశేషము :- తత్త్వః :- తత్ప్రభుము బుద్ధిస్తోర్మమను చెప్పును. నిర్దారణ

సప్తమ్యంతముకంటే స్వార్థికమగు ‘తత్త్వ’ ప్రత్యయము చేయగా ‘తత్త్వ’ శబ్దము నిష్పాన్నమగును. తత్త్వ = వైయాకరణా సీద్ధాన్మమదాయావయవభూతమని యర్థము, అది వాక్యస్నోట. వాక్యం చాసో స్నోటశ్చ = వాక్యరూపమగు స్నోటయని కర్మధారయసమాపను. ‘వచో ఇశబ్ది సంజ్ఞాయామ్’

7-3-67. శబ్దసంజ్ఞకానప్పుడు కుత్వనిషేధముచే ‘వాచ్యమ్’ అని, శబ్దసంజ్ఞయందు ‘వాక్యమ్’ అని యగును. కనుక ముఖ్యమగు శబ్దసంజ్ఞావ్యవహారము వాక్యమందేనని స్ఫుర్తము. పదాదుల యందారోపితము. స్మృతి అర్థః యేన సః స్నోటః, అర్థ విషయక బోధజనకము శబ్దస్నోట. చతుస్మి మున్నగు ఇంద్రియములచే గూడ ఘుటాది విషయకార్థ బోధ కలుగుచుండుటచే చతురాదుల యందు స్నోటలక్షణమున కతివ్యాప్తిగలుగునుగాన ‘స్మృత్యతే = ధ్వనినా అభివ్యజ్యత ఇతిస్నోటః’ అను వ్యత్పత్తినిగూడచెప్పవలయును! ధ్వనిచే వ్యంగ్యమగుచు అర్థవిషయక బోధజనకము స్నోటయని సిద్ధించినది:

“యేనో చ్ఛారితేన సాస్నూలాంగూల కకుద ఖురవిషాణినాం సంప్రత్యయో భవతి స శబ్దః” అను మహాభాష్యకారుల వచనముచే రెండు విధముల వ్యత్పత్తులు సిద్ధించుచున్నవి. ‘యేనో చ్ఛారితేన = యేనో చ్ఛారిత ప్రకాశితేన’ అను వ్యాఖ్యానముచే ధ్వనివ్యంగ్యత్వము, ‘సాస్నూలాంగూల కకుదఖురవిషాణినాం సంప్రత్యయో భవతి’ అను దానిచే అర్థ విషయక బోధజనకత్వము సిద్ధము.

వాక్యస్నోట పత్రము, ముఖ్యత్వము సాధ్యము, లోకే త్వైవార్థ

బోధకత్వాత్ అనునది హేతువు. ఇచ్చట ముఖ్యత్వ రూపసాధ్యము లేని పదస్మీటయందు అర్థబోధజనకత్వ రూపహేతువుండుటచే సాధ్యభావ వద్వుత్తి హేతువగుటచే వ్యభిచార దోష గ్రస్తము హేతువను శంక కలుగగా ‘తేవైర్ధసమాప్తిశ్చ’ అని హేతువును పూరించుచున్నాడు. ‘లోకేత్యైవర్ధ విషయక నిరాకాంక్ష బోధజనకత్వాత్’, అని హేతు స్వరూపము.

అర్థ బోధ సమాప్తిలో సమద్రమగు పదసముదాయాత్మకము వాక్యమని న్యాయభాష్యకారుడు చెప్పేను. పదసముదాయాత్మకము వాక్యమని చెప్పిన, అనర్థక సముదాయమందు వాక్య లక్షణమున కతివ్యాప్తి కలుగును. క్రియాకారకములకు పరస్పరము నియతాకాంక్ష యుండును. అట్టి యాకాంక్ష నుపశమింపజేయు పదసముదాయాత్మకము వాక్యము.

వాక్యస్మీటయే ముఖ్యమన్నచో వాక్యావయవములగు పదములు, పదావయవములగు ప్రకృతి ప్రత్యయము లసత్తులగుటచే పాణిన్యాది మహార్షుల తద్వారాన అప్రామాణికము కావలసిచ్చునను శంక కలుగును. దానికి సమాధానము - రేఖాగవయ న్యాయముచే వాక్య తదర్థములను తెలియజ్ఞపుటకు ఉపాయములుగ తదవయవములు నిరూపింపబడుటచే అప్రామాణ్య దోషము లేదు. అర్థవత్ సూత్ర భాష్యమున భాష్యకారులు విశేష్య విశేషణభావరూప సంసర్గమందు వాక్యమునకు శక్తి నంగికరించి సమాపగ్రహణమునకు నియమార్థత్వము చెప్పిరి. ఆ సందర్భమున ప్రదీపవ్యాఖ్యాకారుడు కైయటుడు వాక్యమునకు ధ్వనివ్యంగ్యత్వము, నిత్యత్వము చెప్పి పదార్థసంసర్గరూప విశిష్టార్థ వాచకత్వమును పేర్కొనెను. ఈ రెండు గ్రంథముల వలన పదసముదాయాత్మకమగు వాక్యమును, పదార్థ సంసర్గరూప వాక్యార్థమును నిరూపించుటలో బుపితాత్మర్యమని తెలియుచున్నది.

వాక్యస్నేషుటయందే వైయాకరణులకు ముఖ్య తాత్పర్యము. ప్రకృతి ప్రత్యయాద్వయవములచే వాక్యస్వరూపము జ్ఞాతమగును గానకేవలము అసత్తులగు అవయవములను (పక్)తి ప్రత్యయాదులను) కల్పించిన సరిపడుచుండగ అవయవార్థముల నేల కల్పింపవలె నను శంకకలుగును. వానికి 'శ్రుతి వాక్యాదీనాం బలాబలవిచార కల్పనార్థం చ తత్త్వాల్పనేతి బోధ్యమ్' అని లఘుమంజూషలో సమాధానము చెప్పేను. 'తత్త్వాల్పనేతి అవయవ తద్రు కల్పనేత్యద్రః । ఇదం చావయవకల్పనాతో నసిధ్యతీతి భావః' అని కళాటీక. శ్రుతిలింగవాక్య ప్రకరణ స్క్షాన సమాఖ్యానాం పరస్పరం గమవాయే పారదొర్భుల్యమద్ర విప్రకర్త్త'. (జ్ఞమిని సూత్రము) శ్రుతి - లింగము - వాక్యము - ప్రకరణము - స్క్షానము - సమాఖ్య ఈ ప్రమాణములలో రెండిటికి ఒకచోట ప్రాప్తియున్న పూర్వము కంటే గరమునకు దొర్భుల్య విచారమున ప్రకృత్యాద్వర్థ విచారము కూడ అపేక్షితమే. మూలము : - తత్త్రవాస్త్రప్రక్రియా నిర్వహకో వ్యధన్సేషుః । ప్రకృతి ప్రత్యయాః తత్తద్రవాచకా ఏవేతి తద్రః । ఉపసర్గ నిపాత ధాత్యాది నిభాగోఽపికాల్పనికః । స్క్షానివో లాదయ ఆదేశాస్తిబాదయః కల్పితా ఏవి । కత్తు బుమిభిః స్క్షానినాం కల్పితా అర్దాః కంతరవేణైవోక్త్రాః । ఆదేశానాం తు ప్రాన్వృద్ధాభిధాన సమద్ర పైవాదేశతేతి భాష్యాత్తే అర్దాః । ఏవం చ స్క్షానినాం నాచకత్వమాదేశానాం వేతి విచారో నిషుల ఏవ, కల్పిత వాచకత్వస్యేభయత్ర తత్వాత్ । ముఖ్యం వాచకత్వం తు కల్పనయా బోధితసముదాయరూపే పదే రాక్షేపా, లోకానాం తత ఏవార్థ బోధాత్ ।

ఉపేయప్రతిపత్త్యర్థ ఉపాయా అవ్యవస్త్రాతా

(వై.భూ.సా. 68. కారిక)

ఇతి న్యాయేన వ్యాకరణభేదేన స్క్షానిభేదేఽపి న తతిః, దేశభేదేన శిపిభేదవ దితి దిక్ ।

వ్యాఖ్యానము : - స్నేహభేదములలో వెముదటిదగు వర్ధన్స్నేటను వివరించుచున్నాడు. ఇచ్చుట వర్ధపదముచే పదావయవములగు ప్రకృతి ప్రత్యయములు గ్రాహ్యములు. అవియే తత్తదర్థవాచకములు. కనుక వర్ధన్స్నేటపదమునకు పదావయవములగు ప్రకృతి ప్రత్యయములు తత్తదర్థవాచకములని యధము. ఈ స్నేట వ్యాకరణ శాస్త్రప్రక్రియా నిర్వహించుకొనుటకు ప్రకృతి ప్రత్యయములు నిర్వహించుకొనుటకు ప్రకృతి ప్రత్యయములని యధము. అన్నా పదవ్యత్యాగకముప్రక్రియా నిర్వహించుకొనుటకు శాస్త్రప్రక్రియా నూత్రప్రవృత్తికి వర్ధన్స్నేట యుపకరించును. ప్రకృతి ప్రత్యయాది విభాగము వలె ఉపసర్గ - నిషాత - ధాత్వాది విభాగము కూడా శాస్త్రప్రక్రియా నిర్వహించుకొనుటకు కాల్పనికమే. ఇట్లే లకారాది స్థానులు, తిబాద్యాదేశములు కూడా కల్పితములే. వానిలో స్థానులకు కల్పితములగు నధములు “లః కర్మణిచ భావే చాకర్మకేభ్యః” మున్నగు రితిని బుములచే చెప్పబడినవి. స్థాన్యద్రమును చెప్పుటలో సమద్రమగునది నాదేశము కావున స్థాన్యదేశములు రెండి టికి కల్పితవాచకత్వము సిద్ధించుటచే స్థాన్యదేశములలో వేనికి వాచకత్వమను విచారణ నిష్పిలము. లోకమున పదము లేక వాక్యశాస్త్రము వలనే యుర్దబోధకలుగుమండుటచే ముఖ్యమగు వాచకత్వము ప్రకృతి ప్రత్యయ సముదాయముగ కల్పితమగు పదమునకు లేక వాక్యమున కంగికరింప వలసియున్నది. ఉపేయ ప్రతిపత్యర్దాః = తెలుసుకోదగిన యుర్దము యొక్క జ్ఞానముకొఱకు (పాందదగిన వస్తువును పొందుటకు) ఉపాయాః = సాధనములు, అనంతములను న్యాయముచే దేశభేదముచే స్థానులు భిన్నభిన్నములయినను. గౌరవలాఘవచర్చకు అమాశము లేదు. ఈ కాల్పనిక విభాగమంతయు వాస్తవిక స్నేట వ్యత్పాదన కొఱకే.

పంచకోశాది వత్తస్నేహత్కల్పనైషా సమాశితా ।

ఉపేయ ప్రతిపత్యర్దా ఉపాయా అవ్యాప్తితాః ॥

అనునది కొండ భట్టు విరచితవగు వైయాకరణ భూషణసారవులోని కారిక. భట్టుజీదీత్తితులు ప్రాసిన వైయాకరణమతోన్నజ్ఞన మను కారికలకు కొండభట్టు చేసిన వ్యాఖ్యానమే భూషణసారవు. పంచకోశ ఫుట్టుము తైత్తిరీయోపనిషత్తు లోని భృగువల్లిలోనిది. వరుణపుత్రుడు భృగువు తన తండ్రిని బ్రహ్మపద్మార్దమును గూర్చి యడుగగా వరుణుడు అన్నమయ, ప్రాణమయ, మనోమయ, విజ్ఞానమయ, అనందమయ కోశములైదింటిని తెల్చిపి అవాస్తవికములగు పూర్వపూర్వకోశముల ద్వారా వాస్తవికమగు ఆనందమయము బ్రహ్మమని తద్ద జ్ఞానము కలిగించెను. పంచవకోశము సత్యమైనను ఇది తెలుసుకొనుటకు మిగిలిన నాలుగు, సాధనములగుటచే వాటికి వైర్ధ్వక్యములేదు. అట్లే వాస్తవికస్నేషును తెలుసుకొనుటకు కల్పితమయిన ప్రకృతి ప్రత్యయాది విభాగము నిర్ద్రికముగాదు.

స్వేచ్ఛనిరూపణము పమాప్తము

అథ శక్తినిరూపణమ్

మూలము : - తత్త్వ “ప్రత్యభానుమానోపమానశబ్దాః ప్రమాణాని” (వ్యాయసూ. 1-1-3) ఇతి గంతమసూత్రే శబ్దశ్శాప్తాపదేశరూపః ప్రమాణమ్. ఆప్తే నామానుభవేన వస్తుతత్త్వస్య కార్యేయన నిశ్చయాన్, రాగాదివశాదపి నాన్యధావాదీ యః స ఇతి చరకే పతంజలిః తద్దర్మావచ్చిన్నపిషయకశాభ్యబ్దిత్వావచ్చిన్నం ప్రతి తద్దర్మావచ్చిన్న నిరూపిత వృత్తివిశ్ిష్టజ్ఞానం హేతుః | అత ఏవ నాగ్రహీతవృత్తికస్య శాభ్యబోధః | అత ఏవ చ ‘నహిం గుడ ఇత్యక్తే మధురత్వం ప్రకారతయా గమ్యతే’ ఇతి సమద్ర సూత్రభాష్యం సంగచ్చతే : గుడాది శాఖ్మే గుడత్వ జాత్యవచ్చిన్నో గుడుధూచ్య ఇత్యేవ బోధః జాతిప్రకారకః, మధురత్వం తు ‘గుడో మధుర పాషణత్వాత్’ ఇత్యమునానరూపమానాంతరగమ్యమ్ |

వ్యాఖ్యానము :- యథార్థము, అయథార్థమును భేదముచే జ్ఞానము రెండు విధములు. అందు యథార్థ జ్ఞానము ప్రత్యక్షము, అనుమితి, ఉపమితి, శాభ్య భేదముచే నాలుగు విధములు. తత్కురణములగు ప్రమాణములు ప్రత్యక్షము, అనుమానము, ఉపమానము, శబ్దమని నాలుగు విధములు. (వ్యాయ. సూ. 1-1-3) వానిలో సమస్త శబ్దములు ప్రమాణములు కాజాలవు. ఆప్తోచ్ఛారితమగు శబ్దమే ప్రమాణము. అనుభవబలముచే పదార్థతత్త్వమును వాస్తవికముగ తెలుసుకొనినవాడై సాంసారిక రాగద్వేషాదులకు లోనై అసత్యము పలుకనివాడు ఆప్సుడని చరకసంహితలో పతంజలి పేర్కొనెను.

ప్రత్యక్షము, అనుమితి, ఉపమితి, శాభ్యమను యథార్థ జ్ఞాన చతుర్పుయములో శాభ్యబోధరూపప్రమకు ఆప్తోచ్ఛారితమగు శబ్దము యొక్క జ్ఞానము కారణముగాని స్వరూపతః శబ్దము కారణముగాదు. ఏ ధర్మము దేనికి అవచ్చేదకమో యది తద్దర్మావచ్చిన్నమగును. ఘటత్వాదులు ఘటాదుల కవచ్చేదక ధర్మవులు కనుక ఘటాదులు ఘటత్వాద్వయచ్చిన్నములు. జ్ఞానము, ఇచ్ఛ, కృతి మూడును సపిషయక పదార్థములు. శాభ్యబోధయనునది కార్యము. ఇది ఘట, పటాది విషయకము. ఘట, పటాదులు ఘటత్వ పటత్వాద్వయచ్చిన్నములు. ఘటత్వావచ్చిన్న విషయక శాభ్యబోధనుగూర్చి ఘటత్వావచ్చిన్న నిరూపిత వృత్తివిశిష్ట జ్ఞానము కారణమగును. వృత్తియనగా (ప్రకృతమున శక్తి. ఘటపదము ఘటరూపార్థమందు శక్తము అను శక్తిజ్ఞానము వలన ఘటత్వావచ్చిన్నార్థ నిరూపిత వృత్త్యశయము ఘటపదము. వృత్తివిశిష్టము జ్ఞానమున ఎట్లో ముందు నిరూపింపబడును.

తద్దర్మావచ్చిన్న నిరూపిత వృత్తి విశిష్టజ్ఞానము తద్దర్మావచ్చిన్న విషయక శాభ్యబోధనుగూర్చి కారణమని చెప్పుటచే వృత్తిజ్ఞానము లేని - ..

శాభ్బోధ కలుగదు. శాభ్బోధ వృత్తిజ్ఞానవులకు కార్యకారణ భావమంగికరించుటచే గుడ (బెల్లము) పదశ్రవణముచే గుడత్వ ప్రకారకబోధ కలునుగు గాని మధురత్వ ప్రకారకబోధ కలుగదు. అనగా శాభ్బోధలో మధురత్వము ప్రకారముగ భాసించదు. గుడపదము గుడత్వవచ్చిన్నార్థమందు శక్తమను వృత్తిజ్ఞానవున గుడత్వము ప్రకారముగ = విశేషణముగ భాసించుటచే శాభ్బోధలో కూడా గుడత్వమే ప్రకారముగ భాసించును గాని మధురత్వముగాదు అనుసమర్థ సూత్రప్రస్తు భాష్య వుపపన్నవుగు చున్నది. ‘గుడవు, మధురవు, ఇంకువికారమగుటవలన’ అను అనుమాన ప్రమాణముచే మధురత్వము ప్రతీతమగును (అనుమేయమగున్న). కాని మధురత్వ ప్రకారకబోధమాత్రము కలుగదు.

విశేషము :- వాక్యరూప శబ్దమునకు వాచకత్వమును చెప్పి దానికి ప్రామాణ్యమును నిరూపించుచున్నాడు. తుత్త = వాక్యములలో. ఉపదిశ్యతే అసో ఉపదేశః, కర్మార్థమందు ఫుఫ్ఫ్ ప్రత్యయము. ఆప్తస్య ఉపదేశః = ఉచ్చారితః. ఆప్తకర్తృకోచ్చారణ క్రియాకర్తృభూతమగుశబ్దము. లేక ఉపదేశనముపదేశః, భావార్థమందు ఫుఫ్ఫ్ ప్రత్యయము. ఆప్తస్య ఉపదేశః ఆప్తపదేశః. తేన రూప్యతే = బోధ్యత ఇతి ఆప్తపదేశరూపః, కర్మణిఫుఫ్ఫ్ ప్రత్యయము. ఆప్తకర్తృకోచ్చారణబోధ్యమగు శబ్దము ప్రమాణమని తాత్పర్యము.

తద్దర్మావచ్చిన్నము :- ‘అవ’ ఉపసర్గపూర్వక ‘చిదిర్’ (ద్వ్యాధికరణై) ధాతువుకంటే కర్మణిక్తప్రత్యయము చేయగా అవచ్చిన్నమను రూపము సిద్ధించును. అవచ్చేరీతి అవచ్చిన్నః = వ్యవృత్తము = పృథక్కుతము. ఫుటత్వవచ్చిన్నము = ఫుటత్వమనుధర్మముచే వ్యవృత్తము = ఇతరములనుండి వేరుచేయబడినది ఫుటము. ఏ ధర్మముతో నేది అవచ్చిన్నమో = పృథక్కుతమో, ఆ ధర్మము దానికి అవచ్చేదకమగును=

వ్యావర్తకమగును. ఘుటల్యావచ్చిన్నము ఘుటమగుటచే ఘుటత్వము ఘుటమునకవ్చేదకము.

మూలము : - విశేష్యవిశేషణభావవ్యత్యాసే గృహీతశక్తికస్య పుంసో ఘుటపదాద్ ఘుటత్విశిష్టబోధ వారణాయ తద్దర్మావచ్చిన్నేతి । జ్ఞానే వృత్తివిశిష్టం చస్యవిషయకోద్యుద్రసంస్కారసామానాధికరణ్య - స్వాశ్రయ పదవిషయకత్వోభయ సంబంధేన బోధ్యమ్ । అతో నాగ్రీహీతవృత్తికస్య, నాపి విస్మృతవృత్తికస్య, నాపి తత్పదమజానతో, నాపి ఘుటపదా- శయత్వేనోప్స్తితూకాశస్య, నాపి జనకతయోప్స్తితచైత్రాదేశ్చ బోధః । సంస్కారకల్పికా చ వృత్తిస్మృతిరేవ శాభుబుద్ధిరేవ వేత్యన్యదేతత్ ।

వ్యాఖ్యానము : - ఔన పేర్కొనిన కార్యకారణ భావవులో కార్యతావ్చేదకోటిలో తద్దర్మావచ్చిన్నత్వమును విశేషణ నివేశముచేయక తద్విషయక శాభుబోధను గూర్చి తద్దర్మావచ్చిన్న నిరూపిత వృత్తివిశిష్టజ్ఞానము కారణమని చెప్పిన దోషము చెప్పుచున్నాడు. ‘ఘుటపదముఘుటావచ్చిన్నఘుటత్వమందు శక్తమని విశేషణ విశేష్యభావ వ్యత్యాసముతో శక్తిజ్ఞానము కల్గిన పురుషునికి ఘుటత్వావచ్చిన్న ఘుట విషయకబోధను వారించుటకై తద్దర్మావచ్చిన్నమను విశేషణము గ్రహింపబడినది. కనుక తద్దర్మావచ్చిన్న (=ఘుటత్వావచ్చిన్న) విషయకశాభుబోధను గూర్చి తద్దర్మావచ్చిన్న నిరూపితవృత్తిజ్ఞానము కారణమని సిద్ధించుటచే విపరీతజ్ఞానము (ఘుటము ప్రకారముగ, ఘుటత్వము విశేష్యముగ) వలన ఘుటత్వ ప్రకారక ఘుటవిశేష్యక బోధ కలుగడు.

జ్ఞానమందు వృత్తివిశిష్టము స్వవిషయకోద్యుద్ర సంస్కార సామానాధికరణ్య, స్వాశ్రయపద విషయకత్వోభయ సంబంధేన. అన్నా జ్ఞానమందు వృత్తి పైరెండు సంబంధములతో నుండచెను. వృత్తి విశిష్టము

జ్ఞానము కనుక వృత్తి స్వపద గ్రాహ్యము. ఇచ్చట రెండు సంబంధములు కలవు.

- (1) స్వవిషయకోద్యుద్ధ సంస్కృతసామానాధికరణయ్యము
- (2) స్వాశ్రయపదవిషయకత్వము.

ప్రథమతః అనుభవము, దానివలన సంస్కృతము, అట్టే సంస్కృతము వలన ఉద్దీఘక సామగ్రి సహకారముచే స్ఫైతి కలుగును. జ్ఞానము కించిద్విషయకవంగుటచే అది విషయవందు విషయతాసంబంధముతో నుండును. ప్రకృతమున పదరూప విషయమున వృత్తివిషయకోద్యుద్ధ సంస్కృతము, పదజ్ఞానము రెండును విషయతా సంబంధముతో సమానాధికరణములై యున్నవి. కనుక స్వ = వృత్తివిషయకోద్యుద్ధ సంస్కృతసామానాధికరణయ్యము పదజ్ఞానమున కలదు. సామానాధికరణయ్యమున యేకాధికరణ వృత్తిత్వము. అదే విధముగా వృత్తాశ్రయపదవిషయకత్వము కూడా జ్ఞానమున కలదు. కావున సంబంధ ద్వయముతో వృత్తివిశ్లేషము జ్ఞానమగుచున్నది.

శాభుబోధను గూర్చి వృత్తి విశ్లేషించు జ్ఞానము కారణము, వృత్తివిశ్లేషయము జ్ఞానమున సంబంధద్వయముచే యని సిద్ధించినది. ఇందు ప్రథమ సంబంధ నివేశముచే వృత్తిజ్ఞానరహితునకు వృత్తివిషయక సంస్కృతము లేకపోవుటచే శాభుబోధ కలుగదు. అట్టే వృత్తిజ్ఞానము విస్తరించినవానికి ఉద్యుద్ధ సంస్కృతము లేకపోవుటచే శాభుబోధ కలుగదు. స్వాశ్రయపదవిషయకత్వమును ద్వితీయ సంబంధ నివేశముచే వృత్తాశ్రయ పదవిషయక జ్ఞానము లేనివానికి బోధకలుగదు. అట్టే ఏకసంబంధి జ్ఞానము అపరసంబంధిస్కృతకమను నియమముచే ఎవనికి ఘటపదజ్ఞానము వలన ఆకాశరూప పదార్థప్రస్తుతి కలుగునో అట్టేవానికి ఘటపదమందు ఆకాశత్వావచ్చిన్నాడ్న నిరూపిత వృత్తాశ్రయత్వము లేకపోవుటచే

ఘుటవిషయక శాభ్య బోధకలుగదు. అట్లే ఘుటపదవాచ్యమగు ఘుటమునకు నిర్మాత యగుటచే జనకతా సంబంధిన ఉపస్థితమగు చైత్రాదుల యొక్క బోధకలుగదు. ఏలన ఘుటపదజ్ఞానమున్నను చైత్రత్వావచ్చిన్న నిరూపిత వృత్త్యైశ్రయమగు చైత్రపదము శ్రావణ ప్రకృతిపిషయము కాదు కనుక.

శక్తిజ్ఞానము వలన సంస్కృతము పుట్టును. సంస్కృతము అతీంద్రియమైనప్పటికి కార్యమును చూచి కారణమును అనుమానము చేయదురను న్యాయముచే వృత్తిస్నైతిరూపకార్యముచే కారణమగు సంస్కృతము అనుమానము చేయబడును. అయం ఘుటత్వావచ్చిన్న నిరూపిత వృత్తి విషయకోద్యద్రుఢ్ర సంస్కృతవాన్ వృత్తి స్నైరణవత్త్వాత్ అని అనుమానాకారము: అట్లే శాభ్యబోధరూప కార్యజ్ఞానముచే కారణమగు వృత్తిస్నైతి అనుమానము చేయబడును. అయం ఘుటత్వావచ్చిన్న నిరూపితవృత్తిమాన్ ఘుటత్వావచ్చిన్న విషయక శాభ్యబోధవత్త్వాత్ అని అనువానవు యొక్క ఆకారము. అదే విధవుగ 'అయం ఘుటవిషయకశాభ్యబోధవాన్ ఘుటవిషయక చేష్టాదివత్త్వాత్' అని శాభ్యబోధకార్యములగు చేష్టాదులచే శాభ్యబోధ అనువానవు చేయబడుచున్నది.

విశేషము :- విశేషణవిశేష్యభావవ్యత్యాసేన - విశేషణవిశేష్యయోః భావః విశేషణవిశేష్యభావః, తస్య వ్యత్యాసః, తేన. “ప్రకృత్యాదిభృత్ ఉపసంభ్యానమ్” అని తృతీయవిభక్తి. దీనికి వైశిష్ట్యమర్దము. వ్యత్యాసమన వైపరీత్యము. గృహీతా శక్తిః యేనసః గృహీతశక్తికః, తస్య. గ్రహధాతువునకు జ్ఞానమర్దము. తృతీయర్దము జ్ఞానమందు స్వరూప సంబంధముతో నవ్యయించును. వైపరీత్య వైశిష్ట్యజ్ఞానము = విపరీత జ్ఞానము = భ్రమాత్మక జ్ఞానము = అయథార్థ జ్ఞానము. తద్వతి తత్త్వకారక జ్ఞానము ప్రమ. తదభావతి తత్త్వకారకజ్ఞానము భ్రమ. ఘుటత్వప్రకారక ఘుట విశేష్యక

శక్తిగ్రహము ప్రమ. ఘుటప్రకారక ఘుటత్వ విశేష్యక శక్తిగ్రహము భ్రమ.

మూలము : - సౌ చ వృత్తిప్రీధా శక్తిర్థథా వ్యంజనా చ । తత్త శక్తిః కః పదార్థ ఇతి చేత్ ? అత్ర తార్మికాః ‘అస్మాచ్ఛబ్దాదయమర్దో బోద్ధవ్యః’ ఇత్యాకారా ‘ఇదం పద మిమ మర్దం బోధయతు’ ఇత్యాకారా వా ఈశ్వరేచ్చ రక్తిః, లాఘువాత్ । సైవ సంకేతః సంబంధః ।

శక్తిః యద్వపి విషయత్వ లక్షణాః సంబంధః పదేఉర్తే బోధే చ, తథాపి బోధనిష్ట జన్మతానిరూపిత జనకతాపత్తేన శక్తి విషయో వాచకః, పదజన్యబోధ విషయత్వేన శక్తివిషయో వాచ్య ఇతి నాతిప్రసంగః । యద్వపి ప్రథమం శక్తిగ్రహాం వాక్య ఏవ, తథాపి ఆవాచేద్వాపాభ్యం శాప్రకృతీ-కల్పితాభ్యం తత్తత్వదశక్తిగ్రహా ఇత్యాపోః ।

వ్యాఖ్యానము : - పదపదార్థముల సంబంధ రూపము వృత్తి. అది శక్తి - లక్షణా - వ్యంజనాభేదమువే మూడు విధములు. అందు శక్తిస్వరూపమును సైయాయికు లిట్లు నిరూపించుచున్నారు - ఈ శబ్దము వలన యో యద్వము (ఘుటపదము వలన కంబుగ్రీవాదిమర్దము) తెలుసుకోదగినదము పదప్రకారము, అర్థవిశేష్యకముగు ఈశ్వరేచ్చ లేదా ‘ఈ పద మీయద్వమును బోధించూక’ యను అర్థప్రకారక పదవిశేష్యకముగు ఈశ్వరేచ్చరూపము శక్తి. ఈశ్వరేచ్చయే పదపదార్థముల సంకేతము = సంబంధము. లోకికేచ్చలు బహువిధములగుటవే ఈశ్వరేచ్చను శక్తిగా యంగీకరించుటలో లాఘువము గలదు.

జ్ఞానము, ఇచ్ఛ, ద్వేషము, క్షుణి, సంస్కారములు సపిషయక పదార్థములు. అన్యా యత్ప్రించిదర్థ నిష్పావిషయత నిరూపకములు. కమక పదము - అర్థము - జన్మ జనక భావసంబంధము - బోధ ఈ నాలుగు ఈశ్వరేచ్చలో విషయములు. విషయత సంబంధిన ఈశ్వరేచ్చపత్వము

వాచకత్వము అనగా విషయతా సంబంధముచే ఈశ్వరేచ్చ కల్గియుండుట వాచకత్వమని యంగికరించిన పైన చెప్పిన వానిలో పదమునకు వాచకత్వమిష్టమైనను అర్థ - బోధ - సంబంధముల యందు కూడ వాచకత్వ లక్షణము సమన్వయమగు చుండుటచే అతివ్యాప్తి దోషము. అట్లే విషయతాసంబంధిన ఈశ్వరేచ్చావత్త్వము వాచ్యత్వమని లక్షణము చెప్పి అర్థమందు ప్రస్తుత లక్షణము సమన్వయమగుట యిష్టమైనను మిగిలిన మూడిటియం దతి ప్రస్తుతమగును. కావున బోధనిష్టజన్యతా నిరూపిత జనకతావత్తీన ఇచ్చావిషయము వాచకము, పదజన్యబోధ విషయట్టేన ఇచ్చావిషయము వాచ్యమని చెప్పుటచే సంబంధాదుల యందతి ప్రస్తుతిలేదు.

లోకమున వ్యవహారమంతయు వాక్య ప్రయోగాధీనమగుటచే వాక్యమందే శక్తిని కల్పించవలెను. పదములయందు శక్తి కల్పన మెట్లు ఉపపన్నమగునను దానికి సమాధానము చెప్పుచున్నాడు. యద్వాపీతి | ఏ పదమునకే యద్దుమందు శక్తియని శక్తిగ్రహమును తెలుసుకోవలయునని కోరికగల బాలుడు వృద్ధవ్యవహారమును (పెద్దల ప్రయోజక వ్యవహారమును అనగా ఉత్తమ వృద్ధుడు 'ఉదకమానయ' అని ప్రయోగించగనే మధ్యమ వృద్ధుడు జలవును తీసుకు వెచ్చట) చూచి వెుదట ఎఱా వాక్యమునకీయద్దుమందు శక్తియని తెలుసుకోనును. అనగా ప్రథమావస్తలో వాక్యమందే శక్తిగ్రహము = జ్ఞానము కలుగుచున్నది. పిమ్మట భిన్నభిన్న వాక్యములను ప్రయోగించుట ఉదకమానయ, ఉదకంనయ, అశ్వమానయ అశ్వం నయ' అను రీతిని పూర్వము ప్రయోగించిన పదములను ప్రయోగించుట, నరాతన పదములను చేర్చుటవలన అన్వయ వ్యతిరేకములచే (ఈ పదము ప్రయోగించిన యిదియద్దుము అనునది అన్వయము, ఈ పదము ప్రయోగించకపోయిన యా యద్దుము తెలియబడుట లేదునది వ్యతిరేకము) పదమందు శక్తిగ్రహము కలుగును.

ఈ రీతిగా పదములయందు శక్తి కల్పన మసంగత మను శంక కవకాశము లేదు. కనుక ఈశ్వరేచ్చరూపము శక్తి యని నైయాయిక మతము.

పిశేషము : - శాఖ్బుబోధజనక జ్ఞానవిషయ పదపద్మార్థ సంబంధత్వము వృత్తిత్వము. శాఖ్బుబోధజనకము జ్ఞానములో విషయభూతమగు పదపద్మార్థ సంబంధ విశేషమే వృత్తియనబడును. లక్షణము ప్రసిద్ధమను భావనతో విధిగా చెప్పక 'సొచ' అని సర్వనామముతో నిర్దేశించెను. వృత్తి త్రయిధ్యము మతాంతర మనుసరించి చెప్పబడినది. వస్తుతః నాగేశుడు లక్షణావృత్తిని శక్తియందు గతార్థము చేసెను. ఈశ్వరేచ్చ శక్తియని నైయాయిక మతము. ఇచ్చాస్వరూపము రెండు విధములుగ చూపబడినది. బోద్ధవ్యః అనుది కర్మణి తయప్రత్యయాంతము. దానికి విషయత్వమర్థము. బోద్ధవ్యః = బోధవిషయము. అస్క్యాచ్చబ్యాదయమర్తో బోద్ధవ్యః అనువాక్యముచే ఏతచ్ఛబ్జజన్య బోధనిరూపిత విషయతావాన్ అర్థః అనువాక్యార్థము లభించుటచేమొదటి ఇచ్చ శబ్జజన్య బోధవిషయత్వ ప్రకారకము మరియు అర్థవిశేష్యకము. ఇదం పదమిమమర్థం బోధయతు అనుది రెండవ ఇచ్చాస్వరూపము. బోధయతు (ప్రయోజకణశిజంతము) = బోధనిరూపిత జనకతావాన్ అని యర్థము. అర్థవృత్తి విషయతానిరూపిత బోధనిరూపిత-జనకతావత్ పదమని అర్థవిషయక బోధజనకత్వ ప్రకారకము మరియు పద విశేష్యకమును ఈశ్వరేచ్చ రెండవది. రెండు రకముల ఈశ్వరేచ్చ విషయతాసంబంధముచే పద-పద్మార్థ-సంబంధ- బోధలు నాల్గిటి యందుండుటచే వాచ్యవాచక లక్షణములతిప్రసక్తములగును. కనుక 'బోధనిష్టజన్యతా' అను విధములుగ తల్లుత్థణములు చెప్పబడినవి.

మూలము : - తన్న । ఇచ్చాయాః సంబంధినో రాశ్రయతా నియావకత్వభావేన సంబంధత్వసంభవాత్; ‘సంబంధో హి సంబంధిద్వయ భిన్నత్వే సతి, ద్విష్టత్వే చసతి ఆశ్రయతయా విశిష్టబుద్ధి

నియామకః' ఇత్యభియుక్తవ్యవహారాత్ । యథా ఘుటవద్ భూతలమిత్యాదో సంయోగరూపః సంబంధః సంబంధిభ్యాం భిన్నే ద్విష్టో ఘుటనిరూపిత సంయోగాశ్రయో భూతలమితి విశిష్టబుద్ధి నియామకశ్చ, నాత్ర తథా ఘుటశబ్దః ఇచ్చావాన్ తదర్తో వా ఇచ్చావానితి వ్యవహారః ।

వ్యాఖ్యానము : - న్యాయదర్శనకారులు చెప్పినట్లు ఈశ్వరేచ్చ శక్తియనుట యుక్తముగాదు. అది యెట్లన ఇచ్చకు సంబంధత్వము సిద్ధించినచో దాననే శక్తి యనవచ్చును. కానీ ఇచ్చకు సంబంధత్వము కుదరదు. 'ఘుటవద్ భూతలవ్' అన్నప్పుడు భూతలవుందు ఘుటవు సంయోగసంబంధముతో నుండుటచే సంయోగ సంబంధమునకు అనుయోగి భూతలము, ప్రతియోగి ఘుటము. (ఆధారము అనుయోగి, ఆధీయము ప్రతియోగి) అన్నా ఘుటప్రతియోగికభూతలానుయోగికము సంయోగసంబంధము. దీనికి సంబంధులు అన్నా ప్రతియోగ్యనుయోగులు ఘుటభూతలములు. సంబంధులకంటే భిన్నమగుచు ప్రతియోగ్యను-యోగులు రెండింటియందుండునది మరియు ఆశ్రయమగుటుద్వారా విశిష్టబుద్ధి నియామకము సంబంధమని సంబంధ సామాన్య లక్షణము. ఘుటభూతలముల సంబంధమగు సంయోగము సంబంధులకంటే = ఘుటభూతలముల కంటే భిన్నము, ఘుటభూతలో భయనిష్టము, మరియు 'ఘుటప్రతియోగిక సంయోగమునకు ఆశ్రయము భూతలవును విశిష్టబుద్ధికి నియామకమగుటచే సంయోగము సంబంధమగుచున్నది. కానీ ఇచ్చకలది పదము, ఇచ్చకలది పదార్థము (ఇచ్చావాన్ ఘుటశబ్దః, ఇచ్చావాన్ ఘుటశబ్దార్థః) అను వ్యవహారము లేకపోవుటచే సంబంధులకు ఆశ్రయతా నియామకము కాని యిచ్చకు సంబంధత్వము లేదు. (సంబంధులు పద పదార్థములు) కనుక ఇచ్చకు సంబంధత్వముపచ్చము కాకపోవుటచే ఈశ్వరేచ్చ శక్తి యనుట సంగతము కాదు.

విశేషము :- ఘటరూపార్ద్ర విషయక శాభ్యాసాలలో ఘటరూపార్ద్ర నిరూపిత వృత్తి విశ్లేష్ణ జ్ఞానము కారణము. ఈ జ్ఞానము అంతరాంగాలం జ్ఞాన విషయ పదపదార్థ సంబంధ విశేషము వృత్తియనబడును. శక్తి- లక్షణ- వ్యంజనాయని వృత్తి త్రైవిధ్యము న్యాయ మతము నమసరించి చెప్పబడినది. నాగేశభట్టు లక్షణము శక్తి యందే గతార్థము చేసినాడు. వ్యక్తరణ శాస్త్రమున శక్తి వ్యంజన యని రెండు వృత్తులు స్వీకరింపబడుచున్నవి. సైయాయికులు ఈశ్వరేచ్చను శక్తిగా చెప్పచున్నారు. ఈ శబ్దము వలన ఏతదర్థ విషయకబోధ కలుగవలయునను ఈశ్వరేచ్చ శబ్దజన్యబోధ విషయత్వ ప్రకారము మరియు అర్థ విశేష్యకము. ఈ పదము ఏతదర్థ విషయక బోధను కల్గించ వలయునను ఆకారముగల ఇచ్చ అర్థ విషయక బోధజనకత్వ ప్రకారము మరియు పద విశేష్యకము. ఈ విధముగ ఇచ్చాస్వరూపము తెండు విధముయిగచెప్పబడినది. వ్యక్తరణ పట్టాపముల వాక్యస్వీటకు ఎ దక్కల్పించును స్వీకరింపబడే శక్తాయ్యిత్రయిముల శక్తాయ్య. న్యాయాదర్శిప పూర్వ శక్తి పదములయందు లాంటా. (పుట్ట) ఈ ప్రత్యయములయందు స్వీకరింపబడుచున్నది. బోధనుల వాక్యవ్యవహారముచే బోధ కల్పించున్నము వాక్యమందు భ్రమాంశులను కాపి, ప్రమ కాదని వారియభిప్రాయము.

నాగేశభట్టు ఈశ్వరేచ్చ శక్తి యను సైయాయిక మతమును సిరసించినాడు. విషయత్వ సంబంధముచే ఈశ్వరేచ్చ కర్మగొందుండులు వాచకము లేక వాచ్యమని యంగికరించిన అతిప్రసంగము కనాక (వ్యాఖ్యానమున వివరింపబడినది) బోధనిష్టాన్యాట ఎరూపిత జనకూరుత్తేన ఈశ్వరేచ్చవిషయము వాచకము, బోధమియిచ్చేనరూపిలు ఈశ్వరేచ్చవిషయములు వాచ్యమనీ లుంగికరించబడ్డాంటి, లోపించ్చేంటి, ఉపాంచించేంటి, జిష్యులు పేరూపీత ఒసతట్టము ప్రాణిష్టాన్యాట ఉండ్డాంటి, లోపించ్చేంటి, ఉపాంచించేంటి.

శక్తి పదవదార్థముల సంబంధమని చెప్పచ్చును. కాని మొకపీవరించినట్లు ప్రయోజ్య ప్రయోజక వృద్ధ వ్యవహారమును గమనించు బాలుడు ప్రయోజ్య వృద్ధుని చేష్టాదులచే ప్రయోజ్యమునకు తదర్థ విషయక బోధ కల్గినట్లు అనుమానము చేయును. అయం ప్రయోజ్యవృద్ధః ప్రయోజకవృద్ధః ప్రయుక్త శబ్దార్థ విషయకబోధవాన్ తద్విషయక చేష్టావత్తావ్యత్ అని అనుమానాకారము.

ప్రయోజ్యవృద్ధునకు కలిగిన జ్ఞానమునకు కారణము శబ్దమని బాలు డనుమానము జేయును. ‘ప్రయోజ్యవృద్ధస్య జ్ఞానం, ప్రయోజకవృద్ధోచ్చరిత శబ్దజన్యం, తాదృశవాక్యాన్వయయతిరేకాను-విధాయిత్వాత్.’ ఈ విధముగ ప్రయోజకవృద్ధోచ్చరిత శబ్దము ప్రయోజ్య వృద్ధజ్ఞానమునకు కారణమగుటచే బోధకారణత్వము శబ్దమునకు సిద్ధించినది. ఏ శబ్దము వినుట వలన అర్థబోధ కలుగుచున్నదో యట్టి శబ్దము అర్థముతో యవశ్యము సంబంధము కలిగియుండవలెను. అసంబద్ధవునకు కారణత్వము యుక్తవు గాదు. కారణత కించిద్దర్శావచ్చిన్నము మరియు కించిత్ సంబంధావచ్చిన్నమగును. శక్తి రూప సంబంధము కారణతావచ్చేదక సంబంధము. ఈశ్వరేచ్చ శక్తి. అది బోధజనకత్వము అర్థబోధనగూర్చి శక్తిజ్ఞానము కారణమగుటచే అర్థబోధకువట్టందు శబ్దమందు బోధకారణత్వము భాధితమగుటచే బోధకారణత్వముటితేచ్చారూపము శక్తి యనుట యొట్లు కుదురును? అట్లే అవచ్చేద్వావచ్చేదక భావము భిన్నపదార్థములకు సంబంధించును గాని ఒక్కదానికి గాదు. బోధకారణతావచ్చేదకమగు శక్తిసంబంధము బోధకారణత్వముటితమైన, తనకు తను అవచ్చేదకమగుట అనుపప్పుము, ఈ విధముగ బోధజనకత్వముటితేశ్వరేచ్చ శక్తి యనుట నిరస్తమగుటచే బోధజనకత్వము శక్తి యను దీప్తితాదిమతముగూడ నిరస్తమే. ఏలయన

బోధజనకత్వజ్ఞానానంతరమే సంబంధత్వము కల్పింప వలెను గనుక. శక్తిపదవాచ్యము సంబంధము.

ఏదో విధముగా యూశ్వరేచ్చను శక్తిగా నంగీకరించినను వినిగమకము లేకపోవుటచే పదపద్మార్దముల సంబంధరూపమగు శక్తి ఈశ్వరేచ్చయన్నట్లు ఈశ్వరీయబోధను గూడ శక్తిగా నంగీకరించవలెను. ఇట్లు ఈశ్వరీయేచ్చ, ఈశ్వరీయబోధ - రెండింటిని పదపద్మార్దముల సంబంధముగ నంగీకరించిన గౌరవము. ఇచ్చకు శక్తిత్వమంగీకరించిన 'ఇదమస్మైద్భవతు' (ఈ శబ్దము వలన యూయ్దుబోధ కలుగవలయును) అను రీతిని ఇచ్చావిషయత్వమును శబ్దనిష్ఠబోధజనకత్వముగ నంగీకరింపవలయును. అట్లేన సర్వత్ర కార్యకారణభావప్రలమున దేనికి నియతముగ కారణత్వము సిద్ధింపదు. 'దండొత్థమటోజాయతామ్' అను ఇచ్చి యొక్క విషయత్వమే దండొదులకు కారణత్వ నియామక మగుచుండగ కార్యకారణ భావము యొక్క పాస్తవికస్వరూపము విచ్ఛిన్నము కావలసివచ్చును. అహా ఇచ్చామాత్రముచే దండమునకు ఘుటజనకత్వము సిద్ధింపవలసివచ్చును.

జ్ఞానరూపకార్యప్రలములోనే ఈశ్వరేచ్చ కారణతానియామకము, ఇతరత్ర కాదని చెప్పుట సరిగాదు. ఏలయన సంయోగము, సంయుక్త సమవాయము మున్నగు ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షిలవలన జ్ఞానము పుట్టుచున్నది. అనగా చక్కరాదిప్రమాణములు ప్రమేయములగు ఘుటపటాదులతో సంయోగాది సంబంధములతో సంబద్ధములై ప్రత్యక్ష జ్ఞాన జనకములగుచున్నవి. అచ్చట జనకత్వము లేక తప్పటితమగు ఇచ్చి సంబంధము గాదు. 'ధూమాత్త వహ్నిజ్ఞానం జాయతామ్' అను ఇచ్చా విషయత్వము లేక బోధజనకత్వము హౌతుసాధ్యములకు సంబంధమనిన సరిపడుచుండగ వ్యాప్తి సంబంధము విచ్ఛిన్నము కావలసి వచ్చును.

సంమోగాది సంబంధములతో ఫుటూది సంబంధమును తెఱిరాదులకి: ఫుటూది బోధకత్వము సిద్ధము. [ప్రకృతమున ప్రమాణా ప్రమీయములకు సంబంధాంతర ముచితముగాని జనకత్వము లేక జాకత్వములేతముగా ఇచ్చుకు సంబంధత్వము యుక్తముగాదు.

వస్తుతః ఇచ్చుకు సంబంధత్వ వునుసిపన్నను. రెండు సంబంధులయందుండువది సంబంధము. ఇచ్చుకు యుండుంధుసుహితి ఆత్మయందుండును గమక సమాయము వృత్తిపియామకము కొకపోవులాటి తత్త్వంబంధముతో ఇచ్చుకు తన విషయమందుండుండు అస్తా స్వా విషయటో విషయలూ సంబంధముతో ఇచ్చుకు ఆశ్రయము విషయముగాదు. వృత్తినియామకసంబంధముతో ఉభయు సంబంధియగునది సంబంధము. వృత్త్యనియామక విషయతా సంబంధముతో ఇచ్చుకు పదపదార్థములు యందుండునుగాన ఇచ్చుకు పదపదార్థసంబంధమునుటి యుక్తముగాదు. ‘విషయ ఇచ్చావాన్’ అను లోకవ్యాపకాలవు లేకి పోపుటచే ఇచ్చావిషయములగు పదపదార్థములు ఇచ్చుకు సంబంధంలాగి వ్యవహారింపబడునుగానీ ఇచ్చుకు ఆశ్రయములగాగాదు.

బోధజనకత్వము శక్తి యను ప్రాచీన్నవైయాకరణ మతముగూడ యుక్తముగాదు. ‘బోధజనకతా సంబంధేన పదం సార్వర్వత్తి’ అను విశిష్టబుద్ధి లేకపోశుటచే, విశిష్టబుద్ధినియానుకము కాదు గనుడు పద-అర్థముల సంబంధము బోధజనకత్వ వునుట నిరస్తము. బోధజనకత్వముపాట అస్తిత్వములయందు స్వరూపసంబంధముతోనున్నము దీనిని రెండిటికి రెండంధముగ స్వీకరించుటి యుక్తముగాదు. జ్ఞానమాత్రమందు ఏ రోచము = అర్థము, మరియు కర్త = శబ్దము రెండును కారణములయినాఁ. జ్ఞానమాత్రమందు ఏ రోచము = అర్థము, మరియు కర్త = శబ్దము రెండును కారణములయినాఁ.

క్రూరమాన్ అను వ్యవహారము లేకపోవుటచే విశ్లేషించి నియోమకము జ్ఞాన జనకత్వమునంభంధము కాకపోవుటచే బోధజనకత్వమును పదపద్ధముల సంబంధముగా తెప్పుట సరిగాదని తాత్త్వర్యము. కనుకనే సాగేశభట్టు వైయాకరణ సీట్లున్న లఘుమండ్రమైతో ఒష్ఠానే విషయస్య కర్మశీల కారణాత్మేఖలపి తయోః పరస్పరం విశ్లేషించుట్టు దర్శనాత్మికారణముకొఱకు వైయాకరణ సీట్లున్న లఘుమంజూషమును చూడవచ్చేము.

మూడము : - తస్క్రోత్ పదపద్ధయోః సంబంధాన్తరమేవ శక్తి:, వాచ్యవాచకభావాపరమ్యయా । తద్గ్రాహకతి చ ఇతరేతరాభ్యాసమూలకం తాదాత్మ్యమ్ । తదేవ సంబంధః । ఉభయ నిచ్చాపిత తాదాత్మ్యవానుభయ శాశ్వత పదయోర్ధ్వవహాత్మ । శక్తీరపి కార్యజవకచ్చే సంబంధమైవ నియోమకత్వాత్మ । దీపాదిగత ప్రకాశకత్వసక్తామపి ఆరోక విషయసంబంధమైవ వస్తుప్రకాశకత్వం నాన్యథేతి దృష్టత్వాత్మ ।

ప్రాణాత్మ్యము : న్యాయమౌత్త్ర సమ్ముతమయి తూహ్వేన్నా రూపశక్తి, ప్రాచీన వైయాకరణాభిమతమగు బోధజనకత్వరూపశక్తి నిరస్తమగుటచే స్వాధిమతమగు శక్తి స్వయామమును నిరూపించుచున్నాడు తస్క్రోదితి । వాచ్యవాచకభావగూప సంబంధమే పదపద్ధముల శక్తి రూపసంబంధము. ఇతరేతరాభ్యాసమూలకము శాశ్వతమ్యమ్ శక్తిగ్రాహకము. అన్నా వాన్యవాచక భాషాభాష సంబంధమునకు జ్ఞాపకము పదపద్ధముల తాదాత్మ్యమ్. ఈ శాశ్వతమ్యము పదపద్ధముల పరస్పరాధ్యాపకము తెలియము అన్నా గా ద్వారా దగ్గర్చింఘాన మద్యాప చుండిగూడు. తన్మాలకము తాదాత్మ్యము. మాటల్లుపుచిష్టము చూచి విజయ విషయమేటిను ఇఖమాత్మక జ్ఞాపకము. ‘ఇగం రజుల్నా’ అన్నాఁ ఇంతుక్కిలుందు రజతత్వ ధర్మాభాసముచే ఇంద్రంపొద్దు రజతపద్ధముఁకు తాదాత్మ్యమో,

అదేవిధముగ పదపద్మార్థముల తాదాత్మ్యము అధ్యాసమూలకమే గాని వాస్తవికముగాదు. అట్టి తాదాత్మ్యముచే వాచ్యవాచక భావాపరపర్యాయమగు శక్తిజ్ఞానము కలుగుచున్నది. కనుక శక్తిజ్ఞాపకము అధ్యాసమూలకమగు తాదాత్మ్యమని సిద్ధించినది. పద - అర్థభయసిరూపిత తాదాత్మ్యము కలది ఉభయమను వ్యవహారము వలన పద - అర్థభయసిష్టము మరియు విశిష్టబుద్ధి నియామకమగుటచే తాదాత్మ్యమునకు సంబంధము సిద్ధించినది. (పదనిరూపిత తాదాత్మ్యము పదార్థమందు, పదార్థనిరూపిత తాదాత్మ్యము పదమందును కలదు)

శక్తి కార్య నిష్పాదకమగుటలో సంబంధమే నియామకము. అనగా ఏదేని శక్తి కార్యమును పుట్టించుటలో శక్తికంటే భిన్నమగు సంబంధము నవేషించుచున్నది. ఎట్లన దీపమందు వస్తువులను ప్రకాశింపజేయు శక్తి గలదు. కాని యాశక్తి దీపమునకు వస్తువులకు సంయోగాది సంబంధమున్నప్పుడే కార్యత్వాదకవంగు చున్నది. అట్లే వాచ్యవాచకభావరూపమగు శక్తి పదపద్మార్థములకు తాదాత్మ్యరూప సంబంధమున్నప్పుడే శాభ్యబోధరూపకార్యమును కల్గించుటకు సమర్పమగు నని చెప్పవలెను.

విశేషము : - ఇచ్చట వాచ్యవాచక భావరూపశక్తికి ప్రకాశకము తాదాత్మ్య సంబంధమని చెప్పబడినది. దానిని దీపదృష్టింతముచే సమర్పించుట ఒక విశేషము. అట్లే ఘటబోధజనన సామర్థ్యమే ఘటాదిపదములకు శక్తియని శభ్డకొస్తుభకారాదిమతము. అనగా పదపద్మార్థముల బోధ్యబోధక భావనియామకము శక్తి = సామర్థ్య విశేషము సంబంధము. ఏతదతిరిక్తముగ వాచ్యవాచక భావరూప సంబంధమును కల్గించుట గౌరవమను దీక్షితాదిమతమును కూడా దీపదృష్టింతముచే నిరసించుట మరియుక విశేషము. అట్లే పదపద్మార్థముల బోధ్యబోధకభావనియామకము శక్తి : సు

సంబంధమే గాని తదతిరిక్తముగతాదాత్మ్య సంబంధము అవసరము లేదను మతము కూడ నిరస్తమే.

మూలము : - తద్వక్తం హరిణా -

ఉపకారః స యత్రాస్తి ధర్మసత్రామగమ్యతే ।

శక్తినామప్యసౌ శక్తిర్గుణానామప్యసౌ గుణః ॥

(వాక్యపదీయము 3-3-6) ఇతి :

ఉపకారః - ఉపకారోఽపకారకయోః బోధక్త్వః ఉపకారస్వభావః సంబంధయత్రాస్తి తత్త ధర్మః శక్తిరూపః కార్యం ధృష్ట్వానుమీయతే । అసౌ సంబంధః శక్తినామపి కార్యజన్మవే ఉపకారకః గుణానామపి ద్రవ్యశితత్వానియామక ఇతి హలారాజః ।

వ్యాఖ్యానము : - శక్తికార్యానిష్టోదకమగుటలో సంబంధము నియామకమను విషయమున, భర్తపూరిని ప్రమాణముగ చూపుచున్నాడు. ఉపకార్యము = అర్థము. ఉపకారకము = శబ్దము. పరస్పరము రెండిటికి ఉపకారకత సంబంధము. కార్యమనగా బోధ. శక్తిరూపః సంబంధః = శక్తిః రూపం యస్య సః । వాచ్యవాచకభావరూపసంబంధము లేక తాదాత్మ్యసంబంధము. శక్తియే సంబంధమను మతనిరాసమున తాదాత్మ్య సంబంధమును గ్రొంచవచ్చు. ‘తస్యాపి శక్త్యపకారకత్వాత్ శక్తిరితి వ్యవహారః’ అని గ్రంథకర్త చెప్పుటచే తాదాత్మ్యము కూడ శక్తిపదముచే వ్యవహారింపబడును. ఎచ్చట ఉపకారోఽపకారములకు ఉపకారస్వభావమగు సంబంధముండునో ఆచ్చట శక్తిరూపసంబంధ మనుమానము చేయబడును. అసంబద్ధముల కుపకారము సంభవించదు. అసౌ = అనుమీయమానమగు సంబంధము శక్తులకు శక్తి. అనగా శక్తికి బోధరూపకార్యత్వత్తుత్తులో నియామకము. అట్టే గుణములకు గుణము. అనగా గుణములకు ద్రవ్యశితత్వానియామకము

సంబంధమని కారికార్థము. శక్తిరూప సంబంధమనుమానము చేయబడుచున్నది. శక్తిరూప సంబంధమనుగా శక్తినిరూపక తాదాత్మ్య సంబంధము. ఈ సందర్భమున హోలారాజ వ్యాఖ్యానమును కూడా ప్రవరాణముగ చూపుచున్నాడు. ఉపకార్యపకారకవులకు (అర్థశబ్దములకు) ఉపకార స్వభావమగు సంబంధము ఎచ్చుట కలదో అచ్చుట శాభ్యబోధరూపకార్యమును మాచి శక్తినిరూపకమగు తాదాత్మ్య సంబంధము అనుమానము చేయబడుచున్నది. అనుమీయమానమగు తాదాత్మ్య సంబంధము ఏదేని శక్తికార్యమును పుట్టించుటలో ఉపకారకమగుచున్నది. మరియు గుణములు ద్రవ్యము నాశయించి యుండుటలో సంబంధమే నియామకమగుచున్నది.

పిచ్చెష్టము :- హరికారికలో ‘అనుగుమ్యతే’ అనుదానికి ‘అనుమీయతే’ అని యర్థము. శబ్దః స్వేచ్ఛనిరూపితతాదాత్మ్యవాన్ స్వేచ్ఛప్రతియోగిక వాచ్యవాచకభావరూప శక్తిమత్త్వత్ అని అనుమానాకారము. శబ్దమందు స్వేచ్ఛప్రతియోగికశక్తిరూప సంబంధముండుటచే స్వేచ్ఛనిరూపితతాదాత్మ్య సంబంధము కల్గినదని అనుమానము చేయబడును. దీపమందు మస్తుప్రకాశకత్వ శక్తియున్నను తద్విన్నమగు సంయోగసంబంధమున్నప్పుడే దీపగతశక్తి స్వార్ద్రకమగును. కనుకనే అనుమీయమానమగు సంబంధము శక్తిలకు శక్త్యాపేర్గొనబడినది. గుణములకు ద్రవ్యశితత్వ నియామకము సంబంధము అనగా గంధమను గుణము పృథివియందు మాత్రమే యుండునను నియంత్రణము పృథివీ గంధములకు సమవాయ సంబంధముచేతనే సిద్ధించును. కనుక వాచ్యవాచకభావరూపమగు శక్తి, పీదపదార్థవుల తాదాత్మ్యరూప సంబంధము చేతనే బోధజనకమగుచున్నది. గంధ, శీతస్పుర్ణదిగుణములు పృథివీజలాది ద్రవ్యశితములను వాస్తవికస్యరూప నియామకము లేక వ్యవస్థాపకము సమవాయ సంబంధమయినట్లు వాచ్యవాచకభావాపరపర్యాగు...గు

పదపదార్థముల శక్తి అర్థజ్ఞానమును కల్గించుటలో తాదాత్మ్య సంబంధము చేతనే సార్వకమగుచున్నదని తాత్పర్యము.

మూలము : - స సంబంధః పదే వాక్యే చ । తదాహా న్యాయ భాష్యకారః - ॥
 ‘సమయజ్ఞానార్థం చేం పదలక్షణాయా వాచో ఇన్యాఖ్యానం వ్యకరణం,
 వాక్యలక్షణాయా వాచో ఇర్థ లక్షణమ్’ ఇతి । అనే పదొమ్మెవ వాక్యేష్యపీశ్వర
 సమయ ఇతి స్వప్తమేవోక్తమ్ । తస్మాదితరేతరాధ్యాసః సంకేతస్తమ్మాలకం
 తాదాత్మ్యం చ సంబంధ ఇతి సంఘాతార్థః । తదుక్తం పాతంజలభాష్య -

‘సంకేతమ్ము పదపదార్థయోః ఇతరేతరాధ్యాసరూపః స్వీత్యాత్మ్యత్తుకో
 యోఉయం శబ్దః సోఉర్తో యోఉర్ధ్వః స శబ్దః ఇతి । (యోః భా॥
 3-17) స్వీత్యాత్మ్యత్తుక ఇత్యనేన జ్ఞాతప్యైవ సంకేతస్య శక్తిబోధకత్వం
 దర్శితమ్ ।

వ్యాఖ్యానము : - వాచ్యవాచకభావాపరపర్యాయమగు శక్తిరూప సంబంధము
 పదనిష్టము వాక్యనిష్టము కూడా అగుచున్నది. న్యాయదర్శన రీత్యా
 పదనిష్టము. వైయాకరణమతమున శక్తి పదగతమైనప్పటికి అఖండ
 వాక్యస్నోట వాచకమనునది సిద్ధాంతమగుటచే వాక్యనిష్టము. శక్తి ఉభయ
 నిష్టమను విషయమున న్యాయభాష్యకారుడు వాత్స్యయనుడు కూడా
 చెప్పినాడు. “సంకేతజ్ఞానవు కొఱకు ప్రకతి ప్రత్యయాది
 విభాగస్యార్వకముగ పదస్యరూపమును అన్వయానము చేయునది
 వ్యాకరణశాస్త్రము. అట్లే సంకేతజ్ఞానము కొఱకు వాక్యరూప శబ్దముల
 నవ్యాఖ్యానము చేయునది అర్థ లక్షణము అన్నా మీమాంసా శాస్త్రము”
 అని. అర్థః = వాక్యార్థః లక్ష్యతే అనేతి అర్థలక్షణమ్. కనుక పదమందువలె
 వాక్యమందుకూడా ఈశ్వర సంబంధమగు సంకేతమున్నట్లు స్వప్తము.
 వాక్యవిషయమున శక్తిగ్రాహకములుగ ఆకాంఙాయోగ్యతాదులు (తద
 జ్ఞానము) కారణములుగ అపేక్షింపబడుచున్నవి.

వాచ్యవాచకభావరూప సంబంధవే శబ్దార్థముల శక్తి-రూపసంబంధముగ స్వీకరింపబడినది. శబ్దార్థముల తాదాత్మై సంబంధముచే శక్తిజ్ఞానము కలుగును, పరస్పరాధ్యాసముచే శబ్దార్థములకు తాదాత్మై జ్ఞానము కలుగును. తాదాత్మైమునే సంకేతముగ చెప్పుచున్నారు. శక్తిగ్రాహకమగు తాదాత్మైము ఇతరేతరాధ్యాసమాలకమని సముదాయార్థము. పతంజలి మహర్షి రచించిన యోగసూత్రములకు వ్యాసమహర్షి ప్రాసిన భాష్యము పాతంజలభాష్యము. అందు పైన పేర్కొనబడిన విషయవే చెప్పబడినది. పద - అర్దముల ఇతరేతరాధ్యాసరూపము సంకేతము. 'రూప్య తే అనేనేతి' రూపశబ్దము కరణమఃంతము. ఇతరేతరాధ్యాసరూపము = ఇతరేతరాధ్యాసగ్రాహ్యమని యర్థము. కనుక ఇతరేతరాధ్యాస మాలకము, స్నేతివిషయమగు, ఏది శబ్దమో అదే యర్థము, ఏది యర్థమో అదే శబ్దమను శబ్దార్థముల తాదాత్మైము సంకేతము. ఇచ్చట తాదాత్మైము వాస్తవికముగాదు. కాని ఇతరేతరాధ్యాస (= మిథ్యజ్ఞానము) మాలకము. స్నేత్యాత్మకః అనుటచే జ్ఞాతమగు సంకేతము శక్తి రూపసంబంధమునకు ప్రకాశకమని తెలియబడుచున్నది.

విశేషము : - లఘుమంజూషలో అధ్యాసమాలకమగు తాదాత్మైము సంకేతముగచెప్పబడినది. కాని పరమలఘుమంజూషలో పరస్పరాధ్యాసము సంకేతముగ చూపబడినది. కాని పాతంజల భాష్యమున పరస్పరాధ్యాస రూపము = పరస్పరాధ్యాసచే గ్రాహ్యమగు తాదాత్మైము సంబంధమని చెప్పటచే లఘుమంజూషా వచనము యుక్తముగా తోచుచున్నది. స్నేత్యాత్మకః అనుచోట స్నేతిః ఆత్మ యస్య సః అను విగ్రహమున స్నేతివిషయ, తాదాత్మైము విషయము; దెండింటికి అభేదమంగీకరించి బహుప్రీపించా సవరాసము చెప్పవలెను. లేక స్నేతిశబ్దమునకు

తద్విషయమందు లక్షణా. కనుక స్నైతివిషయము ఆత్మగా = స్వరూపముగా కలది యని యథము. అనగా స్నైతమని వివరణా చెప్పవలేను. జ్ఞాతమగు తాదాత్మ్యము సంకేతము. అదియే శక్తి గ్రాహకమని తాత్పర్యము. పదపదార్థముల అధ్యాసమూలకమగు తాదాత్మ్యము శక్తిగ్రాహకమగుటచే శక్తిగా వ్యవహారింపబడుచున్నది. వస్తుతః తాదాత్మ్యము వేరు. శక్తి రూపసంబంధము వేరు. రెండు పదార్థములకు వాస్తవిక భేదముండి, అభేదము నారోపించిన తాదాత్మ్యముగ చెప్పబడును. భేదాభేదరూపమగు తాదాత్మ్యమునకు సంబంధత్వము నిరాకరింపబడుటచే తాదాత్మ్యమునే శక్తి రూప సంబంధముగ అంగీకరించలేము. తాదాత్మ్యమును సంబంధమనుట పరమతముననుసరించి చెప్పబడినది. అధ్యాసమూలకమగు తాదాత్మ్యమే సంకేతము. అది శక్తిగ్రాహకము కనుక సంకేత శక్తులు భిన్నభిన్నములు.

అఘుమంజూషలో ‘ఇతరేతరాధ్యసో రూప్యతే అనేనేతి కరణే ఘుఞ్చి’ అని పారముగలదు. కుంజికాటీకాకారులు కరణఘుఞంతపారమును స్వీకరించి ఇతరేతరాధ్యసగ్రాహ్య ఇత్యర్థః అని వ్యాఖ్యానము చేసిరి. కళాటీకాకారులు ‘అత్రేతరేతరేత్యాదిఘుఞిత్యంతో ఉపారః తద్వాష్యది విరోధాత్’ అని కరణఘుఞంతమును అపపారముగచెప్పిరి. (వ్యాసభాష్య విరోధము గ్రాహ్యము) వస్తుతః కరణార్థకల్యాట్ ప్రత్యయముచే ఘుఞ్చిప్రత్యయము బాధింపబడునుగావున కరణఘుఞంతపార ముచితము కాదు. అది ప్రక్షిప్తము కావచ్చును. ఇతరేతరాధ్యసరూపః అనుష్టలమున కరణఘుఞంత రూపశబ్దముతో గాక, కర్మఘుఞంత రూపశబ్దముతో పష్టీతత్తురుష యనుట యుక్తము.

మూలము : - ఉత్క ఈశ్వర సంకేత ఏవ శక్తిరితి నైయాయికమతం న యుక్తమ్, ‘అయమేతచ్చక్యః’ ‘అత్రాస్య శక్తిః’ ఇత్యస్య సంకేతస్య శక్తితః

పాత్రక్షేప ప్రమిద్రుత్వాత్ | అత ఏప న్యాయాచస్పట్టే ఉత్కుష్మ - ‘సద్గురిభుషం
మహార్షిదేవతానామీశ్వరేణ సాథాదేవ కృతః సంకేతస్తద్వారాప్రాపోదార్థా
అస్వదాదీనామపి సుగ్రహః తత్సంకేతః ఇతి ।

తస్య చ తాదాత్మ్యస్య నిదుషకత్వమ విపచ్ఛితోఽస్మిత్తః శస్త్రః శస్త్ర శస్త్ర్యప్రతే : పంచార్థమోగ్రాంధాశ్రుదేశి
‘శ్లోకమశ్వాణోదభార్థం శ్లోకోతి, అభ్యం వదతి’ ఇత్యాది : స్తుపీతి,

“ఓమచ్యోకరం బ్రహ్మ” (బ్రహ్మవిచ్యోప. ३) ‘రాచుతి
ర్వ్యాషథరం నామ మాసథంః పించిసః, పృత్రిరాచైత్ (పా. సూ. 1-1-1)
ఇతి శక్తి గ్రాహక ప్రతిస్పుతివిషయే సామానాశిషరణ్యోఽప్రయోగాన్ని,
తాదాత్మ్యం చ తద్విష్టత్వేసతి తదభేదేన ద్రుతియమాసత్వమితి చేపాభేద
సమవియతమ్ | అభేదస్యధ్వసత్వాత్పుః పతయోద్యుధః ।

వ్యాఖ్యానము : - ‘అస్మాచ్చిబ్దా దయమర్తో బోధ్యవ్యః’ అను అభ్యాసోద్యుక్తా
లేక ‘ఇదం పద మము మర్థం బోధమతు’ అను పద పించేస్యాపచుసు
ఈశ్వరేచ్చారూపసంకేతము శక్తియని నైయాయికమతము. సంకేతనే
శక్తియని వీరి యభిప్రాయము. ఇది యుక్తము గాదు. ‘ఈ యుద్ధము నీతత్తుద
శక్యము, ఈ పద మీయద్ధమందు శక్తము అను ఆపారముగల సంకేతము
శక్తికంటి భిన్నముగా ప్రసిద్ధముగా కనబడుచున్నది. సంకేతము శక్తి గ్రాహకము
గాని శక్త్వభిన్నము లేక శక్తిరూపముగాదు. ఈ నిషయమున
న్యాయవార్తికశాత్మర్య టీకాకారుల సాచస్తుతిమిశ్రుల వచనములను
ప్రమాణముగాచూపుచున్నాడు. ‘సామంతుకః శబ్దాదర్శప్రత్యయః’
(షై॥సూ॥ 7-2-20) అను సూత్రతప్త స్యాయవచస్పత్వమందు
‘స్పృష్టేరంభమున మహార్షి, దేవతలకు పరమేష్ఠారునిచే తత్తుద్ధ్వములయందు
తత్తుచ్ఛిజుముం సంకేతము స్పృష్టము వేషుబడిసది. సారి స్యాయముచే
ఈశ్వర సంకేతము నువ్వేకూడా తెలుసుకోబుచున్నది’ అనే స్పృష్టము
చేయుఱడినది

యోగదర్శనము తత్త్వవైశారదీటీకలో 'సర్వశబ్దములు సకలార్థములను బోధించుటలో సమర్థములని వాచస్పతి మిశ్రులు. కముక సర్వశబ్దములకు సర్వార్థములతో శ్క్రియాప సంబంధము కలదు. ఈశ్వరీయ సంకేతము త్రిత్వకాశకము.

ఇతరేతరాధ్యాసమూలకము తాదాత్మ్యమునకు నిరూపకము అర్థము. ఇదియే శక్యమనబడును. అణ్ణే తాదాత్మ్యమునకు ఆశ్రయము శబ్దము శక్తము = శక్తాయైశ్రయమనబడును. 'పరసైన్ పూర్వదృష్టివభాసః అధ్యాసః అని శాంకర భాష్యము. అన్యమందు పూర్వమందు తెలియబడిన అన్యధర్మజ్ఞానమధ్యసయనబడును. దీనినే మిథ్యజ్ఞానము లేక భ్రమయందురు. శబ్దార్థములు భిన్నభిన్నములయినను శబ్దమందు అర్థతాదాత్మ్యము, అర్థమందు శబ్దతాదాత్మ్యము అధ్యస్తము. ఏ శబ్దము వినబడినది? ఏ యద్రము తెలుసుకోబడినది? అను ప్రశ్నకు ఘటశబ్దము వినబడినది. ఘటరూపార్థము తెలుసుకోబడినదను ఏకాకారమగు సమాధానము వలన రెండింటికి తాదాత్మ్యము సిద్ధించుచున్నది. శబ్దార్థములకు తాదాత్మ్యమునంగీకరించుట వలననే శ్లోకమును (శబ్దాత్మకము) వినెను, అర్థమును వినుచున్నాడు, అర్థమును చెప్పుచున్నాడు' మున్నగు వ్యవహారము లుపపన్నమగుచున్నవి. తాదాత్మ్యమునంగీకరించనిచో అర్థమునకు వినుట, చెప్పుట అసంభవము కనుక 'అర్థం శృణోతి' మున్నగు వ్యవహారములనుపపన్నములగును. శబ్దార్థముల తాదాత్మ్యధ్యాసము వలననే 'ఓమ్ అను ఏకాష్టరము బ్రహ్మ, 'రామ యను రెండక్షరముల నామధేయము పరమేశ్వరుని మానభంగము చేసినది' అను శృతివాక్యములలో, 'వృద్ధిరాదైచ్' అను స్నేహితి వాక్యములో సావానా ధికరణ్య సంబంధముతో శబ్దార్థముల ప్రయోగము సంగతమగుచున్నది. సమానమధికరణం యస్య తస్యభాష

సామానాధికరణ్యమ్ | ఇచ్చుట అధికరణ శబ్దము అర్దపరము. కనుక సావరానాధికరణ్యవు = సావరానార్దభోధకత్వవుని అర్దము. సంజ్ఞాసంజ్ఞలకు, విశేషణ విశేషములకు సామానాధికరణ్య సంబంధము. వృద్ధిరాదైచ్ అను సూత్రమున వృద్ధిశబ్దము సంజ్ఞావాచకము. ఆదైచ్ శబ్దము సంంచ్ఛిబోధకము. వృద్ధి శబ్దమునకు ఆదైచ్ = ఆ, ఐ, ఔ, వ్యర్థములతో తాదాత్మ్యధ్యాసముచే సంజ్ఞాసంజ్ఞలు రెండిటికి సామానార్దభోధకత్వరూప సామానాధికరణ్య సంబంధముపపన్నమగును.

శబ్దార్థములకు తాదాత్మ్యమంగికరించిన అగ్నిశబ్దమును పలికిన వెంటనే ముఖమందు మంట కలుగ వలసివచ్చును. మరియు ‘ఈ శబ్దమునకు ఇది వాచకము’ అను భేదవ్యవహారమనుపపన్నమగును శంకకు సమాధానము చెప్పుచున్నాడు తాదాత్మ్యం చేతి | తద్విన్నమై తదభేదేన ప్రతీయమానమగుట తాదాత్మ్యము. ఏరెండు పదార్థములు వాస్తవికముగ భిన్నవున్నానను అభేదవారోపింపబడుటచే అభిన్నవులుగ ప్రతీయమానమగుట తాదాత్మ్యము. అభేదము అధ్యస్తము = ఆరోపింపబడుటచే భేదాభేదములకు విరోధములేదు. భేదము వాస్తవికము, అభేదము ఆరోపితము. ఈ భేదాభేదములలో భేదము వివిధమయిన ‘ఈయద్రమున కీశబ్దము వాచకము, ఉఞ్చనకు ప్రగ్రహ్యసంజ్ఞ (ఉఞః ప్రగ్రహ్యమ) మున్నగు ప్రయోగములలో షట్టివిభక్తి ఉపపన్నమగుచున్నది. అభేదమును వివక్షిసేన ‘వృద్ధిరాదైచ్’ మున్నగు ప్రథలములలో ప్రథమావిభక్తి సంగతమగుచున్నది.

విశేషము :- శబ్దార్థముల తాదాత్మ్యధ్యాసము ఈశ్వరకృతమని పాతంజలభాష్యమున స్ఫుర్తము. ఈ విషయము ‘ప్రతీతో ఉన్య వాచకస్య వాచ్యేన సహా సంబంధః’ ఇత్యాది గ్రంథముచే పాతంజలభాష్యము లఘుమంజూపలో వివరింపబడినది. ‘వాచకశబ్దమునకు వాచ్యార్థముతో

తాదాత్మ్యసంబంధము వెచుదటినుండి ఉన్నదే. ఈశ్వరకృతమగు తాదాత్మ్యరూప సంకేతము స్థీతమగు నద్రమునే ప్రకాశింపజేయునని భాష్యమున స్ఫుర్పము. సంకేతము శక్తిగ్రాహకముగాని, శక్తిరూపముగాదని పూర్వము వివరింపబడినది. మహార్షి, దేవతలకుపదేశింపబడినసంకేతము వృద్ధవ్యవహారముచే అనుగతముగ తెలుసుకోబడుచున్నది. ఈ విషయమున న్యాయవాచస్పత్య, యోగవాచస్పత్యవచనములు అనుకూలమని వెనుక వివరింపబడినవి. ‘అయిమేతచ్చక్యః, అత్రాస్య శక్తిః అనుసంకేతము (శబ్దారముల తాదాత్మ్యరూపము)న శక్తి ఘటకమగుట వలన ఆత్మాశ్రయ దోషముచే సంకేతమే శక్తియనుట యుక్తము గాదు. సకల శబ్దములకు సర్వార్థములతో గల సంబంధమును ఈశ్వరీయ సంకేతము ప్రకాశింపజేయునుగాన వాక్య పదీయకారుడగు భర్తృహారి “నిత్యః శబ్దార్థ సంబంధః” శబ్దారముల సంబంధము నిత్యమని చెప్పేను. ‘సర్వ సర్వార్థవాచకాః’ అనుమాట యోగి దృష్ట్యై, అస్క్రూదాదిదృష్ట్యైకాదు. సకల శబ్దములకు సకలార్థములతో శక్తిరూపసంబంధమున్నను, యోగసామర్థ్యముచే శబ్దార్థభయ రూపమగు పరావాక్య యొక్క సాఙ్కొరము యోగులకు మాత్రమే కలుగును. స్పౌటాత్మక శబ్దబ్రహ్మ యొక్క వివర్తమే సకల శబ్దములు, అర్థములు.

అనాది నిగునం బ్రహ్మ శబ్దతత్త్వం యదభక్తరమ్ ।

వివర్తతేష్టర్థ భావేన ప్రక్రియా జగతో యతః ॥

అని భర్తృహారి పరా - పశ్యస్తి - మధ్యమా - వైఖరీ వాక్యాలలో శబ్దిబ్రహ్మరూపమగు పరావాక్యానకు జగదుపాదాన కారణాత్మమంగికరించెను. శబ్ద - అర్థముల వివర్త్యపాదానమగుటచే శబ్దిబ్రహ్మ ఉభయ రూపము. వివర్త భూతమగు ఉపాదేయ శబ్దము కంటె అభిన్నము శబ్దిబ్రహ్మ = పరావాక్య.. దాని కంటె అభిన్నము ఉపాదేయమగు

అర్థము. కనుక 'తదభిన్నాభిన్నస్య తదభిన్నత్వమ్' అనున్యాయమువే శబ్దార్థములకు పరస్పరమభేదము సిద్ధించినది.

సకల శబ్ద - అర్థములకు ఉపాదానకారణము పరావాక్య అను విషయము ఆగమశాస్త్రమున చెప్పబడినది -

క్రియాశక్తి ప్రధానాయః శబ్ద శబ్దార్థ కారణమ్ ।

ప్రకృతేः బిందు రూపీణ్యః శబ్దబ్రహ్మభవత్ పరా ॥

స్పృష్టి చేయవలయునను ఇచ్చా రూపమగు పరమేశ్వరుని మాయావృత్తిచే బిందు - భీజ - నాదములతో కూడిన త్రిగుణాత్మకమగు బిందురూపమగు ప్రకృతి కలుగును. శుద్ధచేతన రూపమగు బిందువు వలన సకల శబ్దార్థములకు పాదానభూతము, శబ్ద బ్రహ్మపరపరాయమగు పరావాక్య అభివ్యక్తమగును.

మూలము : - యత్తు తార్ప్రికాః - శబ్దార్థయోస్తాదాత్మ్యస్యైకారే మధుశబ్దోచ్చారణే ముఖే మధుర్య రసాస్వాదపత్తిః, మౌనశబ్దోచ్చారణే ముఖే దాహపత్తి రిత్యహూః । తన్న; భేదభేదస్యైషపాదితత్వత్ ।

వ్యాఖ్యానము : - శబ్దార్థములకు తాదాత్మ్యమంగికరించిన మధుశబ్దము నుచ్చరించిన మాధుర్యరసాస్వాదము, వహ్నిశబ్దము నుచ్చరించిన ముఖమందు దాహము = మంట కలుగ వలసివచ్చును గాన తాదాత్మ్య మంగికరించుట యుక్తముగాదనిసైయాయికమతము. అదియుక్తముగాదు. భేదాభేదరూపము తాదాత్మ్యము. అందు భేదము వాస్తవికము, అభేదము ఆరోపితముగావున ప్రాగుక్త దోషమున కవకాశము లేదు.

మూలము : - మస్తుతో బొద్ద ఏవాద్ధః శక్యః, పదమపి స్ఫోటాత్మకం ప్రసిద్ధమ్ తయోస్తాదాత్మ్యమ్ । తత్ బొద్దే వహ్న్యదావర్తే దాహాదిశక్తిమత్త్యభావాత్ । అత ఏవ, శబ్దజ్ఞానానుపాతీ మస్తుషూన్యే వికల్పః (యో॥సూ॥ 1 - 9) ఇతి

వికల్పసూత్రం సంగచ్చతే । శబ్దజ్ఞానమాత్రేణానుపాతీ = బుద్ధమహతుశీలో
ముహ్యాన్యః = బాహ్యర్థరోతః విశేషణాకల్ప్యత ఇతి వికల్పః, బుద్ధి పరికల్పిత
ఇతి తద్దర్శః ।

అత ఏవ -

ఏషమ్మాసుతో యాతి భసుష్టుకృత శేఖరః ।
కూర్మాశీరచయే స్నాతః శశ్చంగధనుర్దరః ॥

ఇత్యాత్ర వమ్మాసుతాదీనాం బాహ్యర్థశాస్యత్వేచెంపి బుద్ధిపరి-
కల్పితం మ్మాసుతశబ్దవాచ్యద్రమాదాయుద్రవత్యాత్ ప్రాతిపదికత్వమ్ ,
అన్యథా అర్థవత్యాభావేన ప్రాతిపదికత్వభావాత్ స్వద్యత్తుత్రిర్మస్యాత్ ।

యత్తు శశ్చంగమిత్యాత్ శ్శంగే శశీయత్వభుమి ఇతి తార్మిక్త్రేర్మత్కమ్
తన్నః । శశశబ్ద వాచ్యజంతుదర్శన రూపబాధే సతి శశ్చంగం నాస్తితి వాక్య
శశ్చంగమిత్యస్య ప్రాతిపదికత్వానాపత్తేః । అర్థపదయోస్తాదాత్మ్యత్
తత్తదర్శతాదాత్మ్యస్యః శబ్దో భిన్న ఇతి హతోర్ధభేదాత్ శబ్దభేద ఇతి
వ్యవహారః । సమానాకారమాత్రేణ తు, ఏకోఽయం శబ్దో బహ్వర్థ ఇతి
వ్యవహారః:

వ్యాఖ్యానము : - శబ్దార్థములకు తాదాత్మ్యమంగికరించిన
అగ్నిశబ్దోచ్చారణముచే ముఖమున మంట పుట్ట వలసివచ్చునను
వైయాయికుల ఆపత్తిని తాదాత్మ్యములోని అభేదరూపాంశము
అధ్యస్తముగాని వాస్తవికము గాదని చెప్పి వారించినాడు. ఇప్పుడు
శబ్దార్థములు రెండిటికి వాస్తవికాభేదము నంగికరించి సమాధానము
చెప్పుచున్నాడు. శబ్దార్థములు బౌద్ధ (బుద్ధిస్తము) బాహ్య భేదముచే రెండు
విధములు. బుద్ధిస్తము దానిని బౌద్ధమందురు. వైయాకరణమతమున
బౌద్ధము స్వీచ్ఛత్కశబ్దము వాచకము. బుద్ధిస్తము అర్థము వాచ్యము.

బౌద్ధమగు అర్థముతో బౌద్ధమగు శబ్దము యొక్క తాదాత్మ్యము వాస్తవికము. బౌద్ధమగు వహ్నిరూపార్థమున దాహకత్వశక్తి లేకపోపుటచే పైన పేర్కొనిన సైయాంయికుల ఆపత్తికి అవకాశము లేదు. బౌద్ధ పదార్థము నంగికరించుటవలననే 'శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్య వికల్పః' అను పాతంజలయోగసూత్రము సంగతమగుచున్నది. 'శబ్దశ్చ తజ్జన్యజ్ఞానంచ' ఇతి ద్వంద్వః | తే అనుపాతినీ యస్య సః శబ్దజ్ఞానానుపాతీ ఇతి బహుప్రీపోః. శబ్దశబ్దమునకు శబ్ద ప్రయోగమందు లక్షణం. శబ్దప్రయోగము, తజ్జన్యజ్ఞానము రెండిటికి జనకమగునదియు, బాహ్యవస్తు శూన్యమగు అంతఃకరణ వృత్తి విశేషము వికల్పమనబడును. వక్త అర్థమును తెలుసుకొని శబ్దప్రయోగమును చేయునుగాన అతని మానస జ్ఞానము వికల్పమే. అట్టే శబ్దజ్ఞానమాత్రముచే శ్రోతయొక్క బుద్ధియందు భాసించు బాహ్యపదార్థ రహితమగు అర్థ జ్ఞానము వికల్పము. బౌద్ధపదార్థమంగికరించుట వలననే బాహ్యవస్తుశూన్యము, అర్థజ్ఞాన జనకమగు నంతఃకరణ వృత్తివిశేషము వికల్పమని చెప్పుట ఉపపన్నవంగు చున్నది. పైన చెప్పిన యోగసూత్రవ్యాఖ్యానము లఘుమంజూపల్తో గ్రంథకృదభిప్రేతము. వాచస్పతిమిత్రుల వ్యాఖ్యానము పరమ లఘుమంజూపల్తో చూపబడినది. శబ్దజ్ఞానమాత్రేణానుపాతీ = శబ్దజ్ఞానమాత్రముచే బుద్ధిష్టము, బాహ్యర్థ వస్తు శూన్యము వికల్పము = బుద్ధి పరికల్పితమని తద్వరము.

బౌద్ధ పదార్థమునంగికరించుట వలననే "గగన కుసుమములను (ఆకాశపుష్టములను) శిరోభూషణము చేసుకొని, కూర్కుషీరసముద్రమున స్నానమాచరించి, కుందేటికోమ్ము ధనస్సును ధరించిన వంధ్యపుత్రుడు వెడలు చున్నాడు" అనుచోట ఆకాశపుష్టము, కూర్కుషీరము, కుందేలు కోమ్ము, వంధ్యపుత్రుడు అను పదార్థములు లోకమున అత్యంత మప్రసిద్ధమయినను వంధ్యసుతాది శబ్దములకు బౌద్ధమగు నర్థమును

తీసుకొని ఆర్ద్రవత్తు లగుటచే 'ఆర్ద్రవదధాతురప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్' అను సూత్రానుచే ప్రాతిపదికత్వాను సిద్ధించినది. బౌద్ధార్ద్రవు నంగికరింపకపోయిన వంధ్యాసుతాది శబ్దములు ఆర్ద్రవత్తులు కాకపోవుటచే ఆర్ద్రవత్తూప్రతముచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ సిద్ధింపక సు - బౌ - జ్ఞమున్నగు విభక్తి ప్రత్యయములు పుట్టుక పోవలసి వచ్చును.

నైయాయికులు శశశ్యంగము మున్నగు అప్రసిద్ధప్రస్తావములలో శ్యంగమందు శశీయత్వాభమయని చెప్పి ఉపపోదనచేయుచున్నారు. అనగా శశశ్యంగమను వస్తువు ప్రసిద్ధము కాకపోయినను శ్యంగశశములు ఖండశః = విడివిడిగ ప్రసిద్ధములు. అనగా శశత్వేన శశము, శ్యంగత్వేన శ్యంగము ప్రసిద్ధము. అన్యత్ర ప్రసిద్ధమగు శ్యంగమందు (కుందేలుకు కొమ్మై లేకపోయినను ఇతర వంపాషాది జంతువులకు అది ప్రసిద్ధమే) శశసంబంధిత్వము భమయగును. మహిషశ్యంగమనినచో ప్రమ = యథార్జ్ఞానము. మహిషసంబంధిత్వము శ్యంగమనకు సంభవము కనుక. శశసంబంధిత్వము అప్రసిద్ధము కనుక భమ = మిథ్యాజ్ఞానము. ఇట్లు భమ విషయమగు పదార్థము నంగికరించి ఆర్ద్రవత్త్వమును సంపాదించుటచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ సిద్ధించునని నైయాయికుల తాత్పర్యము. వారిమతము యుక్తముగాదు. కుందేలు ప్రత్యక్ష విషయమగుచుండగా తదభావ బుద్ధి అనగా కుందేలు లేదను అభావజ్ఞానము కలుగదు. అభావబుద్ధిని గూర్చి ప్రతియోగి జ్ఞానము ప్రతిబంధకమగుటచే శశముండగా, శశము లేదను అభావజ్ఞానము బాధితమగుటచే 'శశశ్యంగం నాస్తి' అను వాక్యములో ఏకదేశమగు 'శశము లేదను' అభావజ్ఞానము కలుగకపోవుట వలన ఏకదేశమనద్రకమగుటచే సముదాయము కూడా ఆర్ద్రవంతము కాదు. కనుక శశశ్యంగాది పదములకు ప్రాతిపదికత్వము సిద్ధింపకపోవును. కనుక తద్రథము బౌద్ధార్ద్రమును స్వీకరించవలెనని గ్రంథతాత్త్వర్థము.

శబ్దార్థములకు తాదాత్మ్యము నంగికరించుట వలననే ఆయా యాద్యవులతో తాదాత్మ్యవును పొందిన ఆయా శబ్దములు భిన్నభిన్నవులగుటచే 'అర్థ భేదవు' వలన శబ్ద భేదవును వ్యవహారముపన్నమగుచున్నది. అర్థములు భిన్నభిన్నము లైనప్పటికి తద్వాచకములగు శబ్దములు సమానమగు వర్ణానుపూర్వికలిగియున్నప్పుడు 'ఒకే శబ్దము అనేక యాద్యములు కల్గినద'ను వ్యవహారము కలదు.

ఏశేషము :- లఘుమంజూష్ బౌద్ధార్థ నిరూపణ ప్రకరణమున - శిరోభాగమే రాహువుట్టుచే 'రాహోః శిరః' అను భేదప్రయుక్త వ్యవహారము ఎట్టు ఉపపన్నమగు నను గ్రంథ సందర్భమున మతభేదముచే అనేక సమాధానములు చెప్పబడినవి. రాహోః శిరః అనుచోట భేదము అధ్యస్తము, అభేదము వ్యావహారికమని భామతీకారులగు వాచస్పతి మిశ్రుల మతము. స్వర్ధుర్ కుండలమ్, స్వాధ్యుర్ కుండలమ్ అని రెండు వ్యవహారములు కనబడుచుండుటచే భేదము మరియు అభేదము రెండును వ్యావహారికమలే యని మరికొందరి మతము. అనేక అవస్థలతో గూడిన రాహువునకు ఏదో ఒక యవస్తుతో గూడిన శిరస్సు అవయవమని వ్యావహారిక భేదమోగాని అధ్యస్తముగాదు. ఇదికైయటాద్యాచార్యుల మతము. ఈ ప్రకరణమున సాగేశండు భాష్యకారాభిమతమగు సిద్ధాంతమును 'ముత్సుత్పత్తివికల్పాత్మకమేవ జ్ఞానమ్' ఇత్యాది గ్రంథముచే వివరించుచు "శబ్దజ్ఞానానుపాతీ మస్తుశాన్యే వికల్పః" అను పాతంజలసూత్రముచే వికల్పంతక్షణమును వివరించెను. వస్తుతః రాహోః శిరః అనుచోట వికల్పాజ్ఞానమని చెప్పవలెను. శబ్దప్రయోగము, తజ్జన్యజ్ఞానము రెండిటికి జనకమగు, బాహ్యవస్తు మాన్యమగు అంతఃకరణ వృత్తివిశేషము వికల్పాత్మక వృత్తి యనబడును. 'అత్యంతాసత్యపీ హ్యార్థే జ్ఞానం శబ్దః కరోతి హి' అని భర్తపూరిచెప్పేను. రోకమున పదార్థము అత్యంత మప్రసిద్ధమయినను శబ్దప్రయోగముచే

మానసవగు తద్ర్భుత్జ్ఞానవు కలుగును. దీనివలన బౌద్ధవగు పద్మామునంగీకరించుట సిద్ధించినది. కమక 'రాహోః శిరః' ఆన్నప్రదు వికల్పాత్మకజ్ఞానమని సిద్ధించినది. ఇది రజతము కాదు బాధ నిశ్చయము తరువాత 'ఇది రజతము'ను జబ్జప్రయోగము, తాదృశప్రతీతి రెండును లేకపోవుటచే వికల్పజ్ఞానము మిథ్యజ్ఞానాంతర్యాతముగాదు.

కైయంటాదులు 'రాహోః శిరః' అనుష్టలవునన అవస్థాభేదమునంగీకరించి కల్పితమగు అవయవావయవిభేదముచే పష్టీవిభక్తిని ఉపపాదనచేస్తారు. అదియుక్తముగాదు. రాహు పద్మమాముచే బోద్ధకు రాహుత్యేన రూపేణ అనేకాష్టోవిశ్శ్వపద్మాబోద్ధకలుగదు. కమక రాహోః శిరః ఇత్యాది ష్టులవులో వికల్పాత్మక జ్ఞానవుననే అంగికరించవలెను. వికల్పాత్మకవృత్తిచే స్వస్మిన్ స్వభేదమునంగీకరించి అవయవావయ విభావసంబంధముచే పష్టీవిభక్తిని సాధించవచ్చును.

మూలము :- సా చ శక్తిః సాధుష్యోవప్రథంజేష్యో, శక్తిగ్రాహకశిరోమణే: వ్యవహారస్య తుల్యత్వాత్ | వ్యవహారదర్శనేన చ పూర్వజన్మను భూతశక్తిస్వరణమ్ | అత ఏవ బాలానాం తిరశ్శం చాన్యయ బోధః | న హి తేషాం తదైవ తత్త్వంభవః |

యత్తుతార్పికా:- అసాధుష్టోమ్ సాధుషబ్దస్వరణాద్వారా అర్థబోద్ధ ఇత్యాహః | తన్న; సాధుస్వరణం వినాపి బోధానుభవాత్ | తద్వాచకసాధుషబ్దమహానతాం బోధానాపత్తేశ్శ్చ | న చ శక్తిభ్రమాద్ బోధోఽసాధుషబ్దోష్యతివాచ్యమ్, నిస్పందేహ ప్రత్యయస్య బాధకం వినాభ్రమత్వాయోగాత్ | అత ఏవ శ్రీ శాద్ర బాలాదీనాముచ్చారితే సాధువ్యాపంశమే తదుభ్రంజేసార్థార్థిర్థయః | అత ఏవ 'సమానాయామద్భావాత్' శబ్దశ్శాపశబ్దశ్శాపాస్మిణ ధర్మనియమః (మ.భా. సన్మశా.) ఇతి భాష్యమ్, "వాచకత్వాఽవిశేషమే నియమః పుణ్యపాపయోः" (వా.వ.3-3-30)

ఇతి హరికారికా చ సంగచ్ఛతే । అత ఏవార్యఫ్లేచ్చాధికరణం సంగచ్ఛతే । తత్త్వా యద్వాపి ఆర్యా యవశబ్దం దీర్ఘశాకే ప్రయుజ్ఞతే ఫ్లేచ్చాసు ప్రియంగో ప్రయుజ్ఞతే, తమేవ బుధ్యంతే, తథాప్యార్యప్రసిద్ధేః బలవత్తావ్ద వేదే దీర్ఘశాకపరత్తేతి సిద్ధాంతితమ్ । తపు ఫ్లేచ్చబోధస్య శక్తిభ్రమమూలకట్టేన భ్రాంతివిషయరజతజ్ఞానస్యైవ ఫ్లేచ్చప్రసిద్ధేః వస్త్వసాధకతయా ఆర్యఫ్లేచ్చప్రసిద్ధేయః కస్యాః బలవత్త్వమితి విచారాసంగతిః స్ఫ్టైవ ।

సాధుత్వం చ వ్యాకరణాన్వఫ్యేయత్వం పుణ్యజనకావచ్చేదక-
ధర్మవత్వం వా । తద్విన్నత్వమసాధుత్వమ్ ।

వ్యాఖ్యానము :-

శక్తిగ్రహం వ్యాకరణోపమానకోశాపువాక్య ద్వ్యవహారతశ్చ ।

వాక్యస్య శేషో ద్విపృతే ర్వదన్తి సాన్నిధ్యతః సిద్ధపదస్య వృద్ధాః ॥

వ్యాకరణము, ఉపమానము, కోశము మున్నగునవి శక్తిగ్రాహకములుగ చెప్పబడినవి, దీనిలో వ్యవహారవు శక్తిగ్రాహకశిరోవంణిగా అంగీకరించబడుచున్నది. శక్తిగ్రాహకవుగు వ్యవహారవు సాధుశబ్దములయందు వలె అసాధుశబ్దములయందు కూడా తుల్యముగానుండుటచే వాచ్యవాచకభావాపరపర్యాయముగుశక్తి సాధుశబ్దములందువలె అసాధుశబ్దములందుకూడా కలదు. జన్మకాలమున శక్తిజ్ఞాపకము శబ్దము లేకపోవుటచే వ్యవహారదర్శనము శక్తికి జ్ఞాపకము కాజాలదు. శక్తి జ్ఞానము లేకపోయిన ఇష్టసాధనతాజ్ఞానము (ఇదం మదిష్టసాధనముజ్ఞానము) కలుగకపోవుటచే బాలుడు స్తన్యపానమందు ప్రవర్తించకపోవునను శంకకు సవాధానము చెప్పుచున్నాడు- వ్యవహారదర్శనేన అని. వ్యవహారదర్శనముచే పూర్వ జన్మానుభూత శక్తి విషయక సంస్థారముదుదమే పిముటు శక్తి సు 1ఎన్గెన్లు కు १८८२.८८.

పశుపత్యాదులకు కూడా మానవోచ్చారితమగు శబ్దశ్రవణముచే పూర్వజన్మగత శక్తి స్వరణము కలుగును. శబ్దశ్రవణానంతరము బాలురు లేక పశుపత్యాదులు తత్తత్త్వార్థముల యందు ప్రవర్తించుటవలన వారికి తప్పక శాబ్దబోధ కల్గినదని అనుమానము చేయవలెను. శక్తి స్వరణము నంగీకరింపకపోయిన బాలాదులకు బాల్యమున శక్తిజ్ఞానము లేకపోవుటచే అర్దబోధ కలుగక ప్రవృత్తి లేకపోవలసివచ్చును. బాలురకు శక్తి గ్రాహకసామగ్రి లేకపోవుటచే జన్మకాలమందు శక్తి జ్ఞానము కలుగదు. కనుక పూర్వ జన్మమభూతశక్తి స్వరణము నంగీకరించవలెను. సాధుశబ్దములవలె అసాధుశబ్దములకు కూడ శక్తి నంగీకరించుట వలన అపభ్రంశశబ్దములను విన్నతోడనే శక్తి జ్ఞానము కలిగి అర్దబోధ కలుగుచున్నదని గ్రంథకృదభిప్రాయము.

సాధుశబ్దములయందు వలె అసాధు శబ్దములయందు కూడా వైయాకరణలు శక్తినంగీకరించగా వైయాయికులు సాధుశబ్దములయందు మాత్రము శక్తినంగీకరింతురు. సాధుశబ్దములను స్వరించుటద్వారా అపభ్రంశ శబ్దముల వలన అర్దబోధ కలుగునని వారి యభిప్రాయము. ఇచ్చట (వీరి మతమున) (1) వ్యత్పన్నలకు సాధుశబ్దస్వరణము వలన, (2) అవ్యత్పన్నలకు శక్తిభవు వలన బోధకలుగును గాన అపభ్రంశములయందు శక్తి కల్పన అవసరము లేదని రెండు అంశములు కలవు. స్వీయమతమున కుష్ణంభకముగవ్యాపదీయకారుని ప్రమాణముగచూపుచున్నారు.

తే సాధుష్యమమానేన ప్రత్యయోత్పత్తిహాతవః ।

అంబాంబేతి యదా బాలః శిక్ష్యమాణః ప్రభాషతే ॥

అవ్యక్తం తద్విదాం తేన వ్యక్తే భవతి నిశ్చయః । ఇతి హర్యక్తేః ।

అపభ్రంశములు, సాధు శబ్ద విషయక అనుమానము = అనుపశ్చాత్త మానం జ్ఞానం = స్వరణాచే అర్థబోధకు కారణములగుచున్నవి. 'తల్లిదండ్రులు' 'అంబి, అంబి' అని పలుకులు నేర్చుచుండగా బాలుడు 'అమ్మి, అమ్మి' అను విధముగ శబ్దములను ఉచ్చరించుచుండును. అపభ్రంశములగు పిల్లల మాటలచే సాధుశబ్దములు స్వీతములై అర్థబోధ కలుగుచున్నదని భర్తృహారి చెప్పేను. కనుక అసాధు శబ్దములయందు ప్రత్యేకముగ శక్తినంగీకరింప వలసినపని లేదనినైయాయికుల యాశయము.

మంజూషోకారుడు నైయాయిక మతమును నిరసించుచున్నాడు తన్నేతి. సాధుశబ్ద స్వరణాము లేకపోయినను అపభ్రంశ శబ్దములను విన్నతోడే అర్థబోధ కలుగుట అనుభవములో కనబడుచున్నది. మరియు అపభ్రంశబోధార్థవాచక సాధుశబ్దములను తెలియిని పురుషునకు అర్థబోధ కలుగక పోవలసి వచ్చును. కానీ వారికి అర్థబోధ కలుగుచునే యున్నది. వస్తుతః ఉచ్చరితములఁగు శబ్దములే అర్థబోధకములూని స్వీతములగు సాధుశబ్దముల వలన అర్థబోధ కలుగుట సంభవించదు. అసాధుశబ్దములయందు శక్తి లేకపోయినను శక్తిభ్రమవలన అర్థబోధ కలుగునని చెప్పుట కూడా యుక్తముగాదు. అన్నా పటుపదము చిత్రపదార్థ నిరూపితమగు శక్తికలదను శక్తిభ్రమ ఒకరికి కలుగును. ప్రిమ్మాట పామరులలో పటుపదము చిత్రపదార్థ నిరూపితమగు శక్తి కలదను జ్ఞాన పరంపర కల్పుచున్నది. మొదటి భ్రమాత్మక జ్ఞానముతో సదృశమగుటచే ఉత్తరోత్తర జ్ఞానమందు భ్రమత్వ వ్యవహారము కల్పుచున్నదని శక్తి భ్రమవాదుల తాత్పర్యము. నాగేపుడు పైమతమును నిరసించుచున్నాడు నిస్సందేహాతి. యథార్థము, అయథార్థమని ప్రత్యక్షము రెండు విధములు. అందు తదభావతి తత్త్వకారకజ్ఞానము అయథార్థము. రజతత్వ ధర్మము లేని శక్తి యందు 'ఇది రజతమను' రజతత్వ ప్రకారక జ్ఞానము అయథార్థము

లేక భ్రమ యనబడును. ప్రాదము (మదుగు) వీస్తామత్తు అను జ్ఞానము కలుగగా, తదుత్తర కాలమున 'ప్రాదము వహ్న్యభావత్తు' అను బాధజ్ఞానము కలుగుచుండుటచే ప్రాదో వీస్తామాన్ అనునది భ్రమాత్మకముచున్నది. ఆ విధముగ ప్రకృతమున అసాధు శబ్ద శ్రవణము వలన బోధ కలుగువారికి 'గోణీఇత్యాదులు అసాధు శబ్దములు వాచకములను శక్తి జ్ఞానో'త్తర కాలమున 'గోణీత్యాదులు వాచకములు కావను బాధ జ్ఞానము' లేకపోవుటచే 'అసాధుశబ్దములు వాచకములను శక్తిభ్రమ'ను చెప్పుట సరికాదు.

అసాధు శబ్దములకు కూడా వాచకత్వమంగికరించుట చేతనే శ్రీ శ్రూర్ బాలాదులు అసావుర్ధ్యవు వలన అస్పష్టవుగ సాధుశబ్దములనుచ్చరించగ పండితులకు మొదట అర్థసంశయము కల్గినను పిమ్మిట అపభ్రంశశబ్దములను స్కృరించుట ద్వారా అర్థ నిర్ద్యయము చేసుకొనుచున్నారు. కనుకనే సాధుశబ్దములవలె అసాధుశబ్దశ్రవణము వలన అర్థబోధ సమానముగ కలుగుచుండగా సాధుశబ్ద ప్రయోగము వలననే అభ్యరయము కల్గినని మహాభాష్యకారులు పస్పశాహీనమున పేర్కొనుట, మరియు సాధ్యసాధుశబ్దవులకు వాచకత్వశక్తి సమానమూగానున్నను సాధుశబ్ద ప్రయోగము వలన ధర్మము, అసాధుశబ్ద ప్రయోగము వలన అధర్మము కలుగునని' భర్తపూరి మచము ఉపస్నము చున్నాచి. అపభ్రంశములకు వాచకత్వమును స్వీకరించుటలో మీమాంసకసమ్మతిని చూపుచున్నాడు - అత ఏవేతి । అత ఏవ - అపభ్రంశములకు వాచకత్వము నంగికరించుట వలననే మీమాంసకుల ఆర్యఫ్లేచ్చాధికరణముపచ్చనముచున్నది. ఆర్యులశాశ్వత్తులు. తదితరులు ఫ్లేచ్చుమ్మలు = అనార్యులు. ఆర్యులు యవశబ్దమును దీర్ఘమగు కంటకములు కల్గిన ధాన్యమును నర్థమున ప్రయోగించు చుండగా ఫ్లేచ్చుమ్మలు = అనార్యులు

ప్రియంగుము ధాన్య విశేషమున ప్రయోగించుచున్నారు. ఈ విధముగ యవ శబ్దముచే రెండుర్దుములు లభించుచుండగ ఆర్యవ్యేచ్చ) వ్యవహారములో ఆర్యవ్యవహారము బలవత్తరమగుటచే యవశబ్దము దీర్ఘశాకపరముగ వేదవాక్యార్థ నిర్లాయకమగు ఆర్యవ్యేచ్చాధికరణమున సిద్ధాంతికరింపబడినది. భర్తాపూరి “శబ్దతత్త్వవిదః శిష్టోః శబ్దార్థేషు వ్యవస్తితాః ।” శబ్ద తత్త్వవేత్తలగు శిష్టులు శబ్దార్థ నిర్లాయమున ప్రామాణికులుగ గ్రహింపబడుచున్నారని శిష్టవ్యవహారమునకు బలవత్త్వమును చెప్పినాడు.

అపభ్రంశశబ్దములకు శక్తి నంగికరింపని సైయాయికుల మతమున వ్యేచ్చులకు కలుగు అర్దబోధ శక్తిభ్రమమూలమగుటచే, శుక్తియందు రజత భ్రమ కలుగ్గా రజత జ్ఞానము వస్తుసాధకము కానట్లు వ్యేచ్చ)ప్రసిద్ధి కూడా వస్తుసాధకవు కాకపోవుటచే ఆర్యవ్యేచ్చ) వ్యవహారములలో బలాబలవిచారము అసంగతము కావలసివచ్చును. శుక్తి (ముత్యపు చిప్ప) మిలమిల మెరియు రూపముచే రజతము (వెండి)గా భ్రమింపబడుచున్నది. అన్నా శుక్తిని చూచి ఇది రజతమని భ్రమపడినాడు. రజతభ్రమతో దానియందు ప్రవర్తించిను ప్రయోజనము సిద్ధించదు. అట్లే వ్యేచ్చవ్యవహారవు భ్రమవులకమగుటచే ప్రమభ్రమలలో బలాబలవిచారమునకవకాశము లేకపోవుటచే ఆర్యవ్యేచ్చాధికరణ మసంగతము కావలసివచ్చునని తాత్పర్యము.

అపభ్రంశములయందు శక్తినంగికరించిను వాటికి సాధుత్వము లేదని చెప్పుచు సాధుత్వ స్వరూపమును వివరించుచున్నాడు. ‘పుణ్యజనకతాచ్ఛేదక ధర్మవత్త్వం వా’ అను వాక్యమున వాశబ్దము చార్ధకము. ‘వ్యాక్షియన్తే శబ్దాః అనేనేతి వ్యాకరణామ్’ అను వ్యత్పత్తిచే సాధుశబ్దవ్యతిప్పదకము వ్యాకరణాశాస్త్రము.

వ్యకరణ శాస్త్రముచే అన్వయ్యేయములగు శబ్దములయందుండు పుణ్యజనకతావచ్చేదక జాతి విశేషరూప ధర్మము సాధుత్వమనబడును. అయం శబ్దః ఆస్మిన్ తద్దేసాధుత్వవాన్ శిష్టైః ప్రయోగాత్ అని అనుమానము. ఇచ్చట సాధుత్వము కల్గిన శబ్దము వ్యకరణ శాస్త్రాన్వయ్యేయము. అదియే పుణ్యజనకము. తద్విశేషణమగు సాధుత్వము పుణ్యజనకతావచ్చేదకము. తద్విశేషణమగు సాధుత్వము, ఏకఃపూర్వపరయోః (అష్టాధ్యాయి 6-1-94) అనుసూత్రభాష్యమున “ఏకః శబ్దః సమ్యక్ జ్ఞాతః శాస్త్రాన్వితః సుప్రయుక్తః స్వగే లోకే చ కామధుగీ భవతి” అని చెప్పబడినది. ఏకః శబ్దః = ఒక్క శబ్దమైనను సమ్యక్ జ్ఞాతః = సాధుశబ్దముగ తెలుసుకోబడి, శాస్త్రాన్వితః = శాస్త్రత్వత్వాదన మార్గముచే జ్ఞాతమై, సుప్రయుక్తః = శిష్టశాస్త్రమందు ప్రతిపాదింపబడిన రీతిలో ఉచ్చరింపబడిన ఇహ పరలోకములలో సకలాభీష్టములను పూర్తిచేయును.

పుణ్యజనకతావచ్చేదకధర్మ విశేషము సాధుత్వమేల కావలయును? తత్తదర్థములయందు తత్తవజ్ఞభుముల వ్యకరణ వ్యతాద్వయమే పూర్వోక్ధర్మ విశేషముని శంకకలుగమచ్చును దానికి లఘుమంజూపోకారుడు సవరాధానము చెప్పినాడు. ‘యదిహ పరినిష్టితం తత్తాధు’ అని భాష్యకారులు వ్యకరణశాస్త్రమును శబ్దసాధుతాజ్ఞాపకమూగచెప్పియున్నారు అని. కనుక పుణ్య జనకతావచ్చేదక జాతి విశేషము సాధుత్వమని చెప్పవలయును. వర్తవరానకాలమున శబ్దసాధుత్వజ్ఞాపకమగు వ్యకరణశాస్త్రము పాణియ వ్యకరణమే.

గోః అనుశబ్దము యొక్క అర్థమును బోధించుటలో గావీ, గోణీ, గోతా, గోపోతలికా మున్నగు అపభ్రంశశబ్దములు చాలా కలఘును “గోరిత్యస్య శబ్దస్య గావ్యదయోత్పభ్రంశాః” అను భాష్యము కూడా అపభ్రంశములకు శక్మినంగీకరించుటలో ప్రమాణము.

విషేషము : - వృత్త్య అర్దబోధజనకత్వమృదువుత్వమని బుఱ్చి జీక్సూతమున భాష్యకారుడు చెప్పిను. అపభ్రంశములకు శక్తినంగికరించిన వృత్తిమత్తులగుటచే 'అర్దవదధాతురప్రత్యయః ప్రాతిపదికవ్' అనుసూతముచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ రావలసిష్టమైనను శంక కలుగగా ప్రాతిపదికత్వము అపభ్రంశములకిష్టమేనని కొందరి మతము. ఈ విషయమున అత ఏవప్సుశాయామేవం హి శ్రూయతేయర్వాణస్తర్వాణ్ నామ బుఱ్చయో బభూవుః తే తత్త్వబవంతో యద్వానస్తద్వాన ఇతి ప్రయోక్తవ్యే యర్వాణస్తర్వాణ ఇతి ప్రయుష్మతే, యాజ్ఞీకర్మణి పునర్వాపభాషంతే' ఇతి భాష్య ఉక్తమ్ అని భాష్యవచనములను ప్రమాణముగచూపినారు. 'యర్వాణ, తర్వాణ' పేరుగల ఇద్దరు బుఱ్చములు కలరు. వారు యద్వానః, తద్వానః అని ప్రయోగింపవలసివచ్చినపుడు యర్వాణః, తర్వాణః అని ప్రయోగించెడివారు. కాని 'యాజ్ఞీకకర్మణలో' అపశబ్దములనుచ్చరించెడివారుకాదు' అని భాష్య తాత్పర్యము. యర్వాణః తర్వాణః అనునవి ణకారాంత ప్రథమాబహువచనములు. నాగేశబట్టు 'పరేతు' అని సిద్ధాంతమును చెప్పినాడు. 'సాధ్వనుశాసకము వ్యకరణాప్తము' అను భాష్యవచనముచే అర్దవత్స్నాతముచే ప్రాతిపదిక సంజ్ఞలో ఉద్రీష్టములు సాధుశబ్దములే. కనుక అసాధు శబ్దములకు ప్రాతిపదిక సంజ్ఞరాదు. యర్వాణః, తర్వాణః అనునవి అర్దవత్తులొప్పటికి సాధుత్వము లేదు. కనుక వాటికంటే చేయబడిన స్వదులు కూడా అసాధువులే.

మూలము :- సా చ శక్తిశ్రీధా, రూఢిర్యోగో యోగరూఢిశ్చ, శాప్త్రకల్పితావయవార్ధభావాచేసముదాయార్థ నిరూపితా శక్తి: రూఢి:, యథా మణిమాపురాదో । శాప్త్రకల్పితావయవార్ధనిరూపితా శక్తిర్యోగః, యథా పాచకాదో । శాప్త్రకల్పితావయవార్ధన్యత విషేషభూతార్థనిరూపితా శక్తిర్యోగరూఢి:, యథాపంకజపదే । తత్త్వపజ్ఞజనికర్తు పద్మమితి బోధాత్

పద్మే అనుపపత్తి ప్రతిసంధానం సంబంధప్రతిసంధానం చ వినా న లత్యావసరః । క్యచిత్ తాత్పర్యగ్రాహకవశాత్ కేవలరూధ్వర్థస్య కేవలయోగార్థస్య చ బోధః ‘భూవరౌ పంజ్రజవుత్పన్నవో’ కల్పరకైరముఫేష్యప్రజ్ఞజేష్మసు’ ఇత్యాదా । స్వప్తం చేదమ్ ఆశ్వాసి (పా. సూ. 6-1-19) ఇతి సూత్రే భాష్యమ్ । అశ్వగంధాదిపదమోషధివిశేషే రూధమ్, అశ్వసంబంధిగంధపత్తయా వాజిశాలాబోధే యోగికమ్ । ఇదం యోగిక రూధమిత్యచ్యతే । ఏమం మండపపదం గృహవిశేషే రూధం, మండపానకర్తరి యోగికమ్ ।

వ్యాఖ్యానము : - వాచ్యవాచకభావాపరపర్యాయమగు శక్తి రూధి, యోగము, యోగరూధి యని మాడు విధములు. వ్యాకరణశాస్త్రముచే ప్రకృతి ప్రత్యయవిభాగ పూర్వకము సౌధుశబ్దములు అన్వయ్యానము చేయబడుచున్నవి. ఏ శబ్దమందు అవయవములగు ప్రకృతి ప్రత్యయములు అర్థబోధకములు కాక సముదాయమే అర్థబోధకమగునో, ఆ పదమందు తదర్థ నిరూపితమగు శక్తి రూధి యనబడును. అనగా ఏ పదములను వినుటవలన అవయవార్థము భాసించక సముదాయార్థముపట్టిత మగునో అట్టివి రూధములగును. సముదాయార్థపస్తాపకమగు శక్తి రూధి శక్తి యనబడును. మణి నరాపురాది శబ్దములు సముదాయశక్తిచే రత్నవిశేషమును, ఆభరణ విశేషమును బోధించు చున్నవి. ఇచ్చట అవయవార్థమునకు భానము లేదు. శాస్త్రకారులచే కల్పింపబడిన ప్రకృతి ప్రత్యయరూపావయవములకు సంబంధించిన అర్దనిరూపితశక్తి యోగశక్తియనబడును. పాకార్ధక పచ్చ ధాతువుకంటే కర్ప్రర్థమందు ఔయల్ (అకాదేశము) ప్రత్యయము చేయగా నిష్పన్నమయినపాచకశబ్దముచే ‘పాకర్త్ర అనువర్తము యోగశక్తి’ (అవయవశక్తి) చే తెలియబడుచున్నది. అవయవార్థాన్వితమగు సముదాయార్థమును బోధించు శక్తి

యోగరూధియనబడును. పంకజపదము వలన బురద యందు పుట్టిన పద్మవును అవయవార్థాన్విత సముద్రాయార్థవు యోగశక్తిచే భోధింపబడుచున్నది. ‘పంకజనికర్తృ పద్మమ్’ అనుబోధలో ‘పంకజనికర్తృ’ అను అంశము యోగశక్తిచే, మరియు పద్మవిషయక భోధ రూధిశక్తిచే కలుగుచున్నది. అవయవశక్తిసమానాధికరణమగు సముద్రాయశక్తి యోగరూధియని తాత్పర్యము. పంకజపదమునకు పద్మత్వవిశ్లేషమందు లక్షణాయనిన సరిపడుచుండగా సముద్రాయశక్తి నంగికరించుట నిప్పుయోజనమను శంకు సమాధానము చెప్పుచున్నాడు. అన్వయమునకు అనుపపత్తి కలుగుట లక్షణాభీజము. (ప్రకృతమున పంకజ పదము వలన పద్మమను భోధ, అన్వయానుపపత్తి ప్రతిసంధానము మరియు శక్య సంబంధ ప్రతిసంధానము లేకుండగే కలుగుచుండుటచే లక్షణకవకాశము లేదు. క్వచిత్ తాత్పర్య గ్రాహక పదాంతర సాన్నిధ్యముచే ‘భూమా పంకజముత్పన్నమ్’ అను వాక్యమున పంకజ శబ్దముచే కేవలము పద్మమను రూధ్యర్థము గ్రహింపబడుచున్నది. పంకజనికర్తృరూప యోగార్థమునకు గ్రహణము లేదు. ‘కల్పార్కైరవముఖేష్ప్రైపంకజేష్మ’ అనుష్ఠలమున పజ్ఞజ పదము బురదయందు పుట్టినదను యోగార్థమును భోధించును. యోగరూధిష్ఠలమున తాత్పర్యవశముచే కేవలయోగార్థ భోధ లేక కేవల రూధ్యర్థ భోధ కలుగును విషయము “ఆర్వాత్” (అష్టాధ్యాయి 6-1-19) సూత్రభాష్యమున స్ఫూర్థము చేయబడినది. అచ్చట పరిమాణపదము యోగరూధిశక్తిచే సర్వతోమానమగు ప్రస్తాదిపరిమాణ విశేష భోధకమయినప్పటికి ‘తదస్య పరిమాణమ్, సంభ్యాయః సంజ్ఞా’ అను సూత్రములలో పరిమాణపదముచే యోగరూధ్యర్థము స్వీకరించిన విశేష విశేషణభావ మనుపస్నముగాన రూధ్యర్థమును విడిచి కేవల యోగార్థమగు పరిచేయకత్వము గ్రహించవలెనని చెప్పుట వలన

(వచనాదిమతీ వినక్ష భవిష్యతి' అని భాష్యము. రూడుకురితులు పరిచేదకత్వమాశ్రయిష్యత ఇత్యౌర్ధ ఇతికైయటః) యోగరూఢ్యాత్మాతాత్పర్య గ్రాహకవశమున కేవలరూఢ్యార్థము లేక కేవలయోగార్థ బోధ కలుగునని సిద్ధించినది. అశ్వగంధ అనుపదము ఓషధి విశేషమందు రూఢము. అశ్వసంబంధి గంధవత్తయిన అశ్వశాలను బోధించుటచే యోగికము. ఇట్టేవి యోగిక రూఢములనబడుచున్నవి. అట్లే మండపదము గృహావిశేషమందు రూఢము. మండపాన కర్తృయందు యోగికము. అర్దభేదముచే శబ్దభేదమంగికరించుటచే అశ్వగంధాది శబ్దములోక యర్థమున యోగికములు, మరియొక యర్థమున రూఢములు కనుక శక్తి రూఢి, యోగ, యోగరూఢి భేదముచే మూడు విధములు.

మూలము : - సైషో శక్తిః సంయోగాదిభిః నానార్థేషు నియమ్యతే । తదుక్తం హరిణా -

సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితా ।
అర్దః ప్రకరణం లింగం శబ్దస్యాన్యస్య సన్నిధిః ॥
సామర్థ్యమోచితీ దేశః కాలోష్టకిః స్వరాదయః ।
శబ్దార్థస్యానవచ్చేదే విశేషస్మృతిహేతవః ॥

ఇతి । (వాక్యప ॥ 2-317, 318)

ఏతే సంయోగాదయో నానార్థేషు శబ్దేషు శబ్దార్థస్యానవచ్చేదే = సందేహో తదపాకరణ ద్వారా విశేషార్ద్ర నిద్రాయకా ఇతి తదర్థః । సంయోగ విప్రయోగయోరుదాహారణే సవత్స్యా ధేనురవత్స్యా ధేనురితి , సాహచర్యస్య రామలక్ష్మణావితి , సాహచర్యం సాధృశ్యం సద్యశయో రేవ సహాపయోగ ఇతి నియామాత్తి , రామార్థున గతిస్తయోరిత్యాద్యా విరోధేనతత్తి , ‘అంజలినా జహాతోతి’ , ‘అంజలినా సూర్యముపతిష్ఠత’ ఇత్యత్ర జహాతోతీత్యాది

పద్మవశాద్ అంజలిపదస్య తత్తదాకారాంజలిపరత్వమ్ । సైంధవమానయేత్యాదౌ ప్రకరణేతత్ । ‘అక్షాః శర్వరా ఉపదధాతి’ ఇత్యాదౌ ‘తేజో వై ఘృతమ్’ ఇతి ఘృతస్తుతిరూపాల్చిజ్గాదక్తా ఇత్యస్య ఘృతస్థాధనకొజ్ఞనపరత్వమ్ । రామో జామదగ్నీ ఇతి జామదగ్నీ పదసన్నిధానాత్ రామః = పరశురామః । ‘అభిరూపాయ కన్య దేయా’ ఇత్యాదౌ అభిరూపతరాయేతి సామర్థ్యత్ ప్రతీయతే ।

యశ్చ నింబం పరశునా యశ్చైనం మధుసర్పిషా ।

యశ్చైనం గంధమాల్యాద్యైః సర్వస్య కటురేవసః ॥

ఇత్యత్రా చిత్యాత్ పరశునేత్యస్య ఛేదనార్థత్వమ్, మధుసర్పిషా ఇత్యస్య సేచనార్థత్వమ్, గంధమాల్యాద్యై రిత్యస్య పూజనార్థత్వమ్ । ‘భాత్యత్ర పరమేశ్వర’ ఇత్యత్ర రాజధానీరూపదేశాత్ పరమేశ్వరపదం రాజబోధకమ్ । చిత్రభానుర్భాతీత్యాదౌ రాత్రావగ్గౌ దివా సూర్యే । వ్యక్తిరిఖ్మమ్ । మిత్రోభాతి మిత్రంభాతీత్యాదౌ ఆదౌ సూర్యః అంత్యే సుహృత్తుత్ । స్తూలపృష్ఠతీమిత్యాదౌ స్వరాత్ తత్పరుషు బహుప్రిప్యార్థ నిర్ణయః ।

ఇతి శక్తినిరూపణమ్

వ్యాఖ్యానము : - శక్తి యొక్క స్వరూపము, తద్వేదములు నిరూపించి పిమ్మిట శక్తి జ్ఞానత్తాత్మర్యనిర్దాయకములను నిరూపించుచున్నాడు. ఒకే శబ్దమునకు అనేకార్థములు కల నానార్థక ప్రలమున వాచ్యవాచకభావపరపర్యాయముగు శక్తి సంయోగము, విప్రయోగము మున్నగు వానిచే తత్త్వర్థముల యందు నియమింపబడుచున్నది. అనగా నానార్థక ప్రలములో వక్కప్రత్యాత్మర్య నియామకములు సంయోగాదులు. భర్తపూరి వాక్య పదీయమున ఈ విషయమును స్ఫురచెను -

సంయోగము, విప్రయోగము, సాహచర్యము, విరోధము,

అర్దము, ప్రకరణము, లింగము, అన్యశబ్ద సాన్నిధ్యము, సామర్థ్యము, ఔచిత్యము, కాలము, వ్యక్తి, స్వరము మున్నగునవి నానార్థక శబ్దములలో ఏ యర్దము గ్రేహింప వలెను సంశయము కలిగినపుడు దానిని పోగొట్టుట ద్వారా విశేషార్థ నిర్దాయకములగును. విశేషార్థ స్క్లూటి హతువులని తాత్పర్యము. అన్నా సంయోగాదులు ఒక యర్దమందు తాత్పర్య న్యిర్దయము చేయుచు తద్దర్మాత్ర విషయక శాఖలో ధను కలిగించుటలో సహకారులగు చున్నావి. సంఖ్య సంజ్ఞావిధాయక సూత్ర భాష్యమున ఈ విషయము స్ఫుర్తము. తత్త్వహి “‘వతుసాహచర్యత్త తద్దిత ఏవ డతిర్మతు పాతేర్దతిః’” ఇత్యుక్తమ్ | సంబంధజ్ఞానమున్నను సంయోగాది జ్ఞానము లేక తజ్ఞాన్య ప్రథమార్థ తాత్పర్య జ్ఞానముగాని ప్రతిబంధకమగుటచే ద్వితీయార్థ బోధ కలుగదు.

(1) సంయోగము = ప్రసిద్ధ సంబంధము. ఉదా. సవత్సా ధేనుః | ధేను శబ్దమునకు నవప్రసూత యనియర్దము. అది గేదె లేక ఆపు.కావచ్చును. కనుక ధేను శబ్దముచే దేనిని గ్రేహింప వలెనని సందేహము కలుగుచున్నది. ఇచ్చట వత్స శబ్దము ఆపు దూడ యందు ప్రసిద్ధము. కనుక ‘సవత్సా’ అను వత్స సంయోగముచే ధేను శబ్దము దూడతో కూడిన ఆపును బోధించును.

(2) విప్రయోగము : - వియోగము సంయోగపూర్వకమగుటచే ‘అవత్సా ధేనుః’ అను వాక్యమున ధేను శబ్దముచే వత్స వియోగజ్ఞానముచే గోరూపార్థ బోధ కలుగును. ధేను శబ్దము నవప్రసూతయగు ఆపును మాత్రము బోధించునను వుతవున క్రమవుగ ‘సశంఖ చక్రో హరిః, అశంఖచక్రో హరిః’ అనునవి ఉదాహరణములుగ తెలుసుకోనవలెను. సశంఖచక్రో హరిః అనుష్ఠలమున హరి శబ్దము సూర్యద్వారముల యందు శక్తమగుటచే ఏ యర్దము గ్రేహింప వలెనను సందేహము కలుగును. ప్రసిద్ధ

శంఖ చక్ర సంబంధము విష్ణువుకే సంభవించునుగాన హరి శబ్ద శక్తి విష్ణురూపార్థమందు నియంత్రితమగుచున్నది. అట్లే అశంఖ చక్రో హరిః అను వాక్యమున శంఖ చక్ర వియోగము హరి శబ్దమునకు విష్ణు రూపార్థమందు తాత్పర్య గ్రాహకము.

(3) సాహచర్యము : - సహచరస్య భావః సాహచర్యమ్ | సహచరణము ప్రాయః సదృశములైన వానికే లోకమున కనబడుచుండుటచే సాహచర్య శబ్దముచే సాదృశ్యము గ్రౌంపవలెను. ‘సదృశార్థయోః శబ్దయోరేవ ద్వంద్వేన సహప్రయోగః’ అని సామాన్య నియమము. సాహచర్యమనా సాదృశ్యమని చెప్పుట వలనే కావ్యప్రకాశకారుడు మమ్మటభట్టు చెప్పిన “సాహచర్యము సహచరత్వము. ఒక కార్యమందు ప్రసిద్ధమగు పరస్పర సాపేక్షత్వము” ను మాటలు నిరస్తములయినవి. ‘రామలక్ష్మిణా’ అను ప్రతిలమున రామ శబ్దమునకు దశరథాపత్యమగు శ్రీరామచంద్రుడు, భార్గవరాముడు, బలరాముడు అనునర్తముల యందు శక్తి యున్నను లక్ష్మణ సాహచర్యముచే రామశబ్దమునకు దశరథాపత్య మందు శక్తి నియంత్రితమగు చున్నది. రామలక్ష్మిణా అను ప్రతిలమున రామ శబ్దము బహ్వ్యకమైనట్లు లక్ష్మణ శబ్దము కూడా దశరథాపత్యము, దుర్యోధనాపత్యములను చెప్పుటచే నానార్థకమగుచున్నది. రామ శబ్దముచే దశరథాపత్యమను బోధ కలుగగ లక్ష్మణ శబ్దముచే దశరథ సంతతియగు లక్ష్మణుడను జ్ఞానము కలుగును. అట్లే లక్ష్మణ శబ్దమునకు దశరథాపత్యమని అర్థనిశ్చయము కథిగినతరువాత రావుశబ్దార్థ బోధ కలుగును. ఈ విధముగ పరస్పరము అసేష్టింపబడుచున్నవి. అనగా రామనిష్ఠ దాశరథిత్యజ్ఞానాధీనము లక్ష్మణనిష్ఠ దాశరథిత్యజ్ఞానము అట్లే లక్ష్మణనిష్ఠ తాదృశబ్దానాధీనము రామ నిష్ఠతాదృశబ్దానమగుటచే అన్వోన్వ్యాశ్రయ దోషమని శంక కలుగుచున్నది. దీనికి నాగేశభట్టు లఘువుంజూష్టో ‘రామలక్ష్మిణా’ ఇత్యాదా

సాహచర్యోభయోర్వగపదేవ నియమనమితి నాన్యోన్యోశ్రయః అని సమాధానము చెప్పేను. అనగా సాహచర్యముచే ఒక్కమారుగ రామలక్ష్మణ శబ్దముల వలన దాశరథి రూపార్థ జ్ఞానము కలుగును గాని పోర్వపర్వముగ (క్రమముగ) కాదు, కనుక అన్యోన్యోశ్రయ దోషము లేదు. రామలక్ష్మణో అను ప్రాలమున శాభ్యబోధ అనుభవసిద్ధము గావున అన్యోన్యోశ్రయ దోషమునకు కంరణమగు క్రమికబోధ లేదని, సాహచర్యముచే ఏకాలమందే రామలక్ష్మణ శబ్దములకు తత్తదర్ఢములయందు నియమనమని చెప్పవలెను. సాహచర్య శబ్దమునకు లక్షణచే సాదృశ్యమని అర్థము చెప్పవలెను గాని సాహచరత్వముగాదని పూర్వము చెప్పబడినది.

(4) విరోధితా = విరోధము. ఉదా : - రామార్జున గతిస్తయోః । రామార్జునులవంటివారి నడవడిక. ఇచ్చట రామ శబ్దము, అర్జున శబ్దము రెండును నానార్థకములైనప్పటికి పరస్పర విరోధముచే రామార్జున శబ్దములకు క్రమముగ పరశురామ కార్త్రవీర్యార్జునులయందు శక్తి నియంత్రితమగుటచే తత్తదర్ఢ బోధ శ్రోతకు కలుగుచున్నది. అనగా పరస్పర విరోధముచే రామశబ్దముచే పరశురాముడు, అర్జున శబ్దముచే కార్త్రవీర్యార్జునుడు గ్ర్హింపబడుచున్నారు. రామార్జునయోరివతయోగ్తుతిః' అని విరోధముచే భార్యవ కార్త్రవీర్యబోధ కలుగుచున్నదని తాత్పర్యము. విరోధము స్పృరించుకాలమందే శక్తి నియమనము కూడ జరుగుటచే అన్యోన్యోశ్రయ దోషమునకవకాశము లేదు. 'రామరావణో' అనునది అసంకీర్ణోదాహారణము.

(5) అర్థము = ప్రయోజనము. 'అంజలినా జుహోతి' (అంజలితో హోమము చేయవలె) అంజలినా సూర్యముపతిష్ఠతే' (అంజలితో సూర్యోపస్థితము చేయవలె) మున్నగు ప్రాలములలో హవనము, సూర్యోపస్థితము మున్నగు క్రియలు తత్తదాకారమగల అంజలులచే

సంపన్నములగును. కనుక తత్తత్తత్తవ్యార్థ సంపాదన రూపప్రయోజనము వలన నానార్థకము అంజలి పదము (భిన్నభిన్నకారములను బోధించు అంజలి పదము) తత్తదాకారము గల అంజలిని బోధించుటలో నియంత్రితమగు చుప్పుది. ‘స్తోణం భజభవచ్ఛిదమ్’ అను వాక్యమున అన్నయ్య సాధ్యమగు భవచేడవరూప ప్రయోజనము నానార్థకము స్తోణపదశక్తిని ఈశ్వరరూపార్థమందు నియంత్రించు చుప్పుది.

(6) ప్రకరణము :- వక్తవ్యాక్రోత్తుబుద్ధి రూపమగు ప్రకరణము శక్తినియామకము. ‘సైంధవమానయ’ అను వాక్యమున సైంధవపదమునకు అశ్వము, లవణము అను రెండర్దములు కలవు. సైంధవమును తీసుకురమ్మనమని వక్త పలుకూ క్రోతకు ఏది తీసుకు వెళ్వలెనిమొదట సందేహము కలుగును. పిమ్మట భోజన ప్రకరణమయిన లవణ రూపార్థబోధ, యుద్ధప్రకరణ మయిన అశ్వరూపార్థబోధ కలుగును. ఈ విధముగ ప్రకరణము శక్తినియామకమగుచుప్పుది.

(7) లింగము :- ఇతర వ్యావర్తకము ధర్మ విశేషము లింగము అనగా జ్ఞాపకము. ఉదా : - “అక్తాః శర్వరా ఉపదధాతి” । మృత్తికామిశ్రాః క్షుద్రపౌష్టణాః శర్వరాః । అంజన మిత్రితమగు శర్వరలను ఉపదధానము చేయవలెనని వాక్యార్థము. ఇచ్చట అంజనము ఘృతము లేక తైలనిర్మితమును సావరాన్యార్థబోధకలుగుచుండగా “తేజోవైఘృతవ్” అను ఘృతస్తుతిరూపలింగముచే అక్తాః అన్నప్పుడు అంజనము ఘృతనిర్మితము గ్రహింపవలెనని తెలియబడుచుప్పుది. ఘృత స్తుతి రూపలింగము ఘృత సాధనకాంజనరూపార్థ జ్ఞాపకము. ‘కుపితో మకరధ్వజః’ అనునది ప్రసిద్ధమగు ఉదాహరణ. ఇచ్చట మకరధ్వజ శబ్దమునకు ‘సముద్రుడు, మన్మథుడు’ అని బహ్వార్థములు గలవు. కాని చేతన ధర్మమగు కోపరూపలింగము మకరధ్వజ శక్తిని మన్మథ రూపార్థమందు

నియమించుచున్నది. లింగవనగా చిహ్నమని కొందరు. అది యుక్తముగాదు. అసాధారణ చిహ్నము లింగము. కోపము మన్మథుని అసాధారణ ధర్మముగాదు. కమక వ్యావర్తక ధర్మము లింగమని చెప్పవలెను.

(8) అన్యశబ్దస్నిధ్యము : - ‘రామో జామదగ్న్యః’ అను ప్రాలమున జామదగ్న్య పదసన్నిధానముచే నానార్థకమగు రామశబ్ద శక్తి పరశురాముడను నర్థమందు నియంత్రితమగుచున్నది. అనగా అన్యశబ్దసన్నిధి వలన రామశబ్దము పరశురామార్థ బోధ కలుగుటలో నియామకము. జామదగ్న్యపద సన్నిధానము వలన నానార్థకమగు రామశబ్దము పరశురాముడను నర్థమును బోధించుచున్నదని తాత్పర్యము.

(9) సామర్థ్యము = కరణత్వమ్ | ఇది శబ్దసిష్టము అర్థసిష్టమని రెండు విధములు. మొదటి దానికుదాహారణ ‘అభిరూపాయ కన్యాదేయా.’ = అందమయిన వానికి కన్యనీయవలెని యర్థము. కన్యదానము అందమైన వానికి చేయును గాన తిరిగి ‘అభిరూపాయ’ అని చెప్పవలసిన పనిలేదు. శబ్దసామర్థ్యముచే మిక్కిలి సుందరుడను నర్థము సిద్ధించుచున్నది. ‘మధునా మత్తః కోకిలః’ అనునది అర్థ సామర్థ్యమునకుదాహారణ. కోకిల మాదన సామర్థ్యము వసంతర్తున్కు మాత్రము సంభవము గాన నానార్థకమగు మధుశబ్దముచే తద్ర్థ బోధ కలుగుచున్నది.

(10) ఔచిత్యము : - ‘యశ్చ నింబం పరశునా’ ఇల్యోది శ్లోకము ఉదాహారణ. వేపచెట్టునుగొడ్డలితో (నరకువానికి) తేనెమరియునేతితో (తడుపువానికి) గంధమాల్యదులచే (పూజించువానికి) అందరికి కటువుగానే యుండును. ఇచ్చుట ‘పరశునా, మధుసర్పిషో, గంధమాల్యద్వ్యః’ అను పదములు కరణకారక విభక్త్యంతములు. కారకములు క్రియతో నవ్యయించును. ఇచ్చుట క్రియలు గ్రేహంపబడక పోవుటచే అనేక క్రియా సందేహములు కలుగుచౌచిత్యముచే చ్ఛేదన, సేచన,

పూజనార్థక క్రియలు అధ్యాహ్యాతమగుచున్నవి.

(11) దేశము : - భాత్యత్ర పరమేశ్వరః అనువాక్యమున నానార్థకమగు పరమేశ్వర శబ్దము 'అత్ర' అను దేశ నిర్దేశముచే రాజరూపార్థమును బోధించుచున్నది.

(12) కాలము : - చిత్రభానుర్మాతి = అగ్ని లేక సూర్యుడు ప్రకాశించుచున్నాడు. ఇచ్చట చిత్రభాను శబ్దము అగ్ని లేక సూర్యుని బోధించుటచే నానార్థకము. ఈ వాక్యము రాత్రియందు ప్రయోగించిన చిత్రభాను శబ్దమునకు అగ్ని యద్దుము. పగలు ప్రయోగించిన సూర్యుడర్థము. ఈ విధముగ కాలము నియామకమగుచున్నది.

(13) వ్యక్తి : - వ్యక్తి శబ్దముచే లింగము గ్రాహ్యము. ఇది ప్రాచీన సంజ్ఞ. కనుకనే “లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనే” అను పాణిని సూత్రము సంగతమగుచున్నది. కోశకారులు సూర్యుడర్థమున మిత్రశబ్దమునకు పుంలింగమున నంగికరించుటచే ‘మిత్రభాతి’ అను ష్టూపమున మిత్రశబ్దమునకు సూర్యుడర్థము. స్నేహితుడర్థమున నపుంసకలింగముగ చెప్పుటచే ‘మిత్రం భాతి’ అను వాక్యమున మిత్ర శబ్దమునకు స్నేహితుడర్థము. ఇచ్చట లింగము నియామకము.

(14) స్వరము : - ఉదాత్త, అనుదాత్త, స్వరిత భేదముచే స్వరము మూడు విధములు. “స్వాలప్యపుష్టి మాగ్నివారుణీ మనద్వాహీమాలభేత” అన వాక్యమున స్వాలప్యపుష్టి శబ్దము ‘స్వాలాచాసౌ పుష్టిచ’ అని తత్పురుష సవరాసవరా ? లేక ‘స్వాలాని పుష్టి యస్యాః సా’ అని బహుప్రిహిసవరాసవరా ? అని సందేహము కలుగగా స్వరము తన్నిర్ణయకమగుచున్నది. ‘బహుప్రిహా ప్రకృత్యా పూర్వపదమ్’ (6-2-1) అను సూత్రముచే పూర్వపదపక్షాతిస్వరము కల్పిన బ్రాహ్మిహి

సమాసమని, “సమాసస్య” (6-1-223) అను సూత్రముచే సమాసాంతోదాత్తము కల్గిన తత్పురుష సమాసమని సందేహానివృత్తి కలుగుచున్నది.

విశేషము :- ‘కాలో వ్యక్తిః స్వరాదయః’ అని ఆదిపదముచే షత్య - సత్య-ణత్య - నత్యములను గ్రోంపవలెను. అనగా దీని వలన విశేషార్ద్ర బోధ కలుగును. సుః పూజాయామ్ (1-4-94) అను సూత్రముచే పూజార్ద్రమందు ‘సు’ అనుదానికి కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ విధించుటచే ఉపసర్ద సంజ్ఞ లేకపోవుట వలన సుసిక్తమ్ అను ప్రతిభావున “ఉపసర్దాత్ సునోతి” అను సూత్రముచే షత్యము రాదు. సుసిక్తమ్ అను ప్రయోగమున ప్రశంస వ్యక్తమగు చున్నది. ‘సుసిక్తమ్’ అను ప్రయోగమున ‘సు’ అనునది పూజార్ద్రకము కాకపోవుటచే నింద వ్యక్తమగుచున్నది. ప్రణయతి అను విగ్రహమున ‘ప్ర’ అనునది ‘నీళ్ళ’ ధాతువుతో సంబద్ధమగుటచే ‘ఉపసర్దాః క్రియాయోగే’, అను సూత్రముచే ఉపసర్ద సంజ్ఞను పొందును. కనుక ‘ఉపసర్దాదసమాసేషైపి అను సూత్రముచే ణత్యము వచ్చి’ ‘ప్రణయకః’ అను రూపము నిష్పన్నమగును. ప్రక్కప్పునయకర్త అని యర్థము. ప్రగతః నాయకః యస్మాద్దేశాదసౌ ప్రసాయకః. ఇచ్చట ప్రశబ్దము నాయకశబ్దముతో సంబద్ధమగుటచే క్రియావాచక శబ్దముతో యోగము లేకపోవుటచే ఉపసర్ద సంజ్ఞ లేక ణత్యము ప్రవర్తించదు. ఏ దేశమునుండి నాయకుడు వెడలెనో అట్టి దేశమని ప్రసాయక శబ్దమునకర్మము. నానార్దక ప్రతిభావులలో ప్రాధమికార్దబోధ కల్గిన తరువాత వక్కపోర్దవ్య వైశిష్ట్యము మరియు ప్రతిభాదుల సహకారముచే ద్వితీయార్దబోధ వ్యంజనావ్యాపారము వలన కల్గును. నవనవోన్నేషశాలిని యగు ప్రజ్జ ప్రతిభ యనబడును. కావ్య ప్రకాశకారుడగు మమ్మటుడు కూడా ద్వితీయార్ద బోధ వ్యంజనావ్యాపారము వలనే కలుగునని.

వ్యక్తిబోద్ధవ్యక్తికూనాం వాక్యవాచ్యార్థ సన్నిధీః ।
ప్రస్తావ దేశ కాలాదేర్ఘశిష్ట్యత్ ప్రతిభాజుషామ్ ॥

ఇత్యాది గ్రంథం సందర్భముచే వివరించెను. కనుక సంయోగాదులచే మొదట తాత్పర్య విషయా భూతార్థబోద్ధకలిగిన తరువాత అభిధచేతనే ద్వితీయార్థ బోద్ధకలుగునని చెప్పువారల మతము నిరస్తమయినది.

వస్తుతః నానార్థక ప్రాలమున సామర్థ్యము ముఖ్యతాత్పర్య నిర్దాయకము. సంయోగాదులు తద్వ్యంజకములని లఫుమంజూషాపతో నాగేశుడు పేర్కొనెను. సామర్థ్యమునకు ముఖ్య తాత్పర్య నిర్దాయకత్వము చెప్పుటచే సంయోగాదులు తాత్పర్య నిర్దాయమతో గౌణములు కావచ్చును కనుక హరి కారికతో విరోధము లేదు.

శక్తి నిరూపణము సమాప్తము

ఆధ లక్షుజా నిరూపణామ్

మూలము : నను లక్షుజా కః పద్మర్థః ? ఇతిచేత్ అత్ర తార్మికాః - స్వశక్య సంబంధో లక్షుజా । సౌ చ ద్విధా, గౌణీ శుద్ధా చ । స్వనిరూపిత సాదృశ్యాధికరణత్వసంబంధేన శక్యసంబంధ్యార్థ ప్రతిపాదికా గౌణీ । తదతిరిక సంబంధేన శక్యసంబంధ్యార్థ ప్రతిపాదికా శుద్ధా । ప్రకారాంతరేణాపి సౌ ద్విధా - అజహత్ స్వార్థా, జహత్ స్వార్థా చ । స్వార్థ సంవలిత పరార్థాభిధాయికా అజహత్ స్వార్థా । తేన చ్ఛత్రిణో యాన్తి, కుంతాన్ ప్రమేశయ, యష్టిః ప్రమేశయ, కాకేభ్యో దధి రక్ష్యతా మిత్యాదా చ్ఛత్రి సహిత సేనా - కుంతాప్రసహితపురుష - యష్టి సహిత పురుష - కాకసహిత సర్వదధ్యపమాతక బోధః ।

స్వార్థ పరిత్యాగేనేతరార్థాభిధాయికా అన్తాయి । తత్తురిత్యాగశ్చ శక్యార్థస్య లక్ష్యార్థాన్యయినాథన్యయిత్వమ్ । తేన గాం హర్షికం

పారయేత్వాదం గోసదృష్ట లక్షణాయామపిన గోస్తదన్యయి పారన క్రియా న్యయత్వమ్ ।

వ్యాఖ్యానము : - వృత్తి భేదములలో రెండవదగు లక్షణము నిరూపించు ప్రకరణమున నైయాయిక మతమును ఖండించుటకు, ముందు వారిచే చెప్పబడిన లక్షణావృత్తి స్వరూపమును చూపుచున్నాడు - అత్రతార్థికాః అని. స్వశక్య సంబంధము లేక శక్య సంబంధము లక్షణ. లాక్షణిక పదలక్ష్యమగు అర్దమునకు శక్యార్దముతో సామీప్యాది సంబంధము లక్షణ. ‘గంగాయాం ఘోషః’ (గంగయందు పల్లెయున్నది) అను వాక్యమున గంగాపదశక్యమగు ప్రవాహారూపార్దమునకు లక్ష్యార్దమగు తటముతో సామీప్య సంబంధము లక్షణ. అనగా గంగాప్రవాహామందు పల్లెయుండుట అనుపపన్నము గావున ప్రవాహామునకు సామీపవర్తియగు తటము గంగాపదముచే లక్షీతమగుచున్నది. గాణీ, శుద్ధ భేదముచే లక్షణ రెండు విధములు. స్వనిరూపిత సాదృశ్యాధికరణత్వ సంబంధముతో శక్యసంబంధియగు అర్దమును ప్రతిపాదించునది గాణీ లక్షణయనబడున. గుణాదాగతా గాణీ. స్వం = శక్యార్దమ. గౌర్వాహికాః అను ష్ట్రలమున గుభాధిన్నడు వాహికుడు కాదు. అన్నా వాహికుడు (వ్యక్తిపేరు) ఎద్దు అనుట పొసగదు. కనుక గోనిరూపిత సాదృశ్యము వాహికుని యందుండుటచే (ఎద్దు యందున్న జాడ్యము, మాంద్యము మున్నగు ధర్మములతో సమానమైన ధర్మములు వాహికునియందుండుటచే గోసదృశుడు వాహికుడు) గోనిరూపిత సాదృశ్యాధికరణత్వ సంబంధముచే గోశబ్దము సంబంధియగు వాహికుని చెప్పుచున్నది. అనగా గోశబ్దమునకు ప్రాగుక్త సంబంధముచే వాహికుని యందు లక్షణ. దీనినే గాణీ లక్షణ యందురు. గోసదృశాభిన్నడు వాహికుడని బోధకలుగును. సాదృశ్యాఖ్య సంబంధము కంటే భిన్నములగు సామీప్య, జన్మజనకభావాది సంబంధములచే

శక్యర్థముతో సంబద్ధమగు అర్థమును చెప్పు లక్షణ శుద్ధా యనబడును గజ్ఞాయాం ఫొషః, ఆయుః ఘృతమ్ మున్నగునవి ఉదాహారణములు గంగాయాం ఫొషః అను ప్రఫులమున గంగాపదమునకు ప్రవాహామర్థము ఫొషాధికరణత్వము ప్రవాహామునకు సంభవించదు గావుః అన్వయానుపపత్తిచే గంగాపదమునకు ప్రవాహా సంబద్ధమగు తటమంద లక్షణ. ఇదియే శుద్ధలక్షణ యనబడును. ఇచ్చుట శక్యర్థమగు ప్రవాహమునకు లక్ష్యర్థమగు తటముతో సాదృశ్యభిన్న సామీప్యమ సంబంధము.

ప్రకారాంతరముచే జహాత్స్వర్ణా, అజహాత్స్వర్ణా యని లక్షణ రెండు విధములు. జహాత్ పదాని స్వర్ణం యస్యం సే జహాత్ స్వర్ణ స్వర్ణమనగా శక్యర్థమును విడచి తత్పంబద్ధమగు అన్వయమున: బోధించునది జహాత్స్వర్ణా. శక్యర్థమునకు లక్ష్యర్థమువలే ఏవిధమును అన్వయము లేకపోవుటే శక్యర్థ పరిత్యాగము. లక్ష్యర్థమున్యయించ: పదార్థమున శక్యర్థమునకేవిధముగను అన్వయము లేకపోవుట జహాల్ స్వర్ణాయని తాత్పర్యము. తద్విన్నము అజహాత్ స్వర్ణా రెండవది. శక్యర్థమును విడువకనే తత్పంబద్ధమగు అన్వయమును బోధించునది అజహాత్ స్వర్ణా. శక్యర్థము ఎట్టైనను లక్ష్యర్థమున్యయించదానితే అన్వయించుటయే శక్యర్థ పరిత్యాగము. ఉదా:- ఛత్రిణో యాంతి (ఛత్రిములు కలవారు వెళ్ళమన్నారు) అను వాక్యమున ఛత్రి పదమునకు ఛత్రి ఆఛత్రి సముదాయమందు, లక్షణ. లక్ష్యర్థమున్యయించ గమన క్రియతో ఛత్రిరూపశక్యర్థమున్యయించ చున్నది. ఏకక్రియాకర్తృత్వము శక్య- లక్ష్యర్థముల సంబంధము.

కుంతాన్ ప్రవేశయ = బల్లెములను ప్రవేశపెట్టుము అను నాక్యమున కుంతపదమునకు కుంతములను ధరించు పురుషులయందు లక్షణ.

కుంత ధారులగు పురుషులు గమనక్రియతో అన్వయించినట్లు, కుంతరూపశక్యాద్రము కూడా కుంతత్యేన రూపేణ అన్వయించుటచే అజహత్సాయ్వర్ధాలక్షణ - అట్లే యష్టిః ప్రవేశయ = కళ్లులను ప్రవేశపెట్టుము అను వాక్యమున సమన్వయము.

కాకేభో దధి రక్ష్యతామ్ అను ష్టలమున కాకపదమునకు దధ్యపథాతకములగు కాకాకాక సముదాయమందు లక్షణ. కాకరూప శక్యాద్రము లక్ష్యాద్రముతో బాటు దధ్యపథాతకములనుండి రక్షణము అనగా వినాశాభావము యొక్క ఏకదేశమగు వినాశములో ప్రయోజ్యత్వ సంబంధముతో అన్వయించుచున్నది కనుక అజహత్సాయ్వర్ధా లక్షణ.

లక్ష్యాద్ర మన్వయించు దానితో శక్యాద్రమున కన్వయము లేకపోవుటచే జహత్సాయ్వర్ధాయనబడును. గాం వాహీకం పారయ (గోవు యగు వాహీకుని చదివింపుము) అను వాక్యమున గోపదమునకు గోసదృశమందు లక్షణ. లక్ష్యాద్రమగు గోసదృశవాహీక పదాద్రము పారన క్రియతో అన్వయించినను శక్యాద్రమగు గో పదాద్రమునకు పారన క్రియతో అన్వయము లేకపోవుటచే జహత్సాయ్వర్ధా లక్షణ అయినది.

మూలము : - సా చ లక్షణా తాస్త్రాయిది నిమిత్తికా ।

తదాహా -

తాస్త్రాయతథైవ తాద్రర్మైయతత్సామీప్యతథైవ చ ।

తత్సాహచర్యతాదర్మాయజ్జ్ఞేయావై లక్షణా బుధైః ॥

ఇతి । తాస్త్రాయత మంచా హస్తి, గ్రామః పలాయతిః । తాద్రర్మైతసింహాః మాణవకః, గౌర్యహాకః । తత్సామీప్యద్ గంగాయాం ఫూషః । తత్సాహచర్యద్ యష్టిః ప్రవేశయ । తాదర్మాయదింద్రాద్రాస్తాణా ఇంద్రః ।

వ్యాఖ్యానము : - లక్షణానిమిత్తములను నిరూపించుచున్నాడు సా చేతి.

తాప్త్యము, తాద్రర్మ్యము, తత్సమీప్యము, తత్సహచర్యము, తారద్ధ్యము అనువి నిమిత్తములుగా కలది లక్ష్మణావృత్తి. వీని వలన అతస్క్రిన్ తద్బుద్ధి కలుగును.

(1) **తాప్త్యము** :- తస్క్రిన్ తిష్ఠతీతి తప్తః, తస్య భావః తాప్త్యమ్. దాని యందుండుట. మంచాః హసన్తి అను ప్ర్స్తలమున అచేతనములగు మంచములకు హసనక్రియ సంభవింపదు గావున బాధితవై తాప్త్యమను నిమిత్తముచే మంచపదముచే మంచప్సములగు పురుషులు లక్షితమగుచున్నారు. అట్లే గ్రామః పలాయితః అను వాక్యమున అచేతనముస గ్రామమునకు పలాయనము సంభవింపకపోవుటచే బాధితవై గ్రామశబ్దముచే గ్రామస్తులగు పురుషులు లక్షణచే వోధింపబడుచున్నారు.

(2) **తాద్రర్మ్యము** :- తస్య = శక్యస్య ధర్మః (తుల్యధర్మః) యస్యసః తద్రర్మ్యః, తస్య భావః తాద్రర్మ్యమ్. శక్యార్ద్రమందు కల ధర్మములతో తుల్యములగు ధర్మములు. కలిగియుండుట. ఉదా :- సింహామాణవకః అను ప్ర్స్తలమున శక్యార్ద్రము సింహము. దాని యందుగల శూరత్వాది ధర్మములతో సమానమగు ధర్మములు మాణవకుని యందుండుటచే తాద్రర్మ్యమను నిమిత్తముచే సింహా శబ్దమునకు తత్పుద్ధశమందు లక్ష్మణ.

(3) **తత్సమీప్యము** :- తస్య = శక్యార్ద్రస్య సామీప్యమ్. శక్యార్ద్రమునకు సమీపమందుండుట. గంగాయాం శైవాపః అను ప్ర్స్తలమున గంగాశబ్దమునకు శక్యార్ద్రము ప్రవాహము. దానికి సమీపమందున్న తటము గంగాపదముచే లక్షితమగుచున్నది.

(4) **తత్సహచర్యము** :- తేన సాహచర్యం తత్సహచర్యమ్ | శక్యార్ద్రముతో కూడియుండుట. య్యైః ప్రవేశయ అను ప్ర్స్తలమున అచేతనములగు

యష్టులకు ప్రవేశు క్రియాన్వయము బాధితమగుటచే సాహచర్యమను నిమిత్తముచే యష్టిపదముచే యష్టిధారులగు పురుషులు లక్షీతమగుచున్నారు.

(5) తాద్ర్యము : - తస్మై ఇదం తద్దర్మం, తస్య భావ తాద్ర్యమ్. తాద్ర్యము కొఱకగుట. ఇంద్రుని కొఱకైన యజ్ఞియస్తంభ విశేషము ఇంద్రుడని వ్యవహారింపబడుచున్నది. ‘స్తోణా ఇంద్రః’ అనవాక్యమునస్తోణా= యజ్ఞియస్తంభము ఇంద్రుడు అని రెండిటికి అభేదాన్వయము బాధితమగుటచే తాద్ర్యమను నిమిత్తముచే ఇంద్రోద్దైశ్వక యాగీయ పశుబంధనమునకు ఉపకారకమగుట వలన ఇంద్ర శబ్దముచే లక్షణావృత్తిచే ఇంద్రోప కారకత్వము లక్షీతమగుచున్నది. ఇంద్రోపకారికా స్తోణా అని బోధ కలుగును.

మూలము : - అన్యయాద్యనమపత్తి ప్రతిసంధానశ్చ లక్షణాబీజమ్ | మస్తుష్టుత్తు తాత్పర్యానుపత్తి ప్రతిసంధానమేవ తద్వీజమ్ | అన్యథా గంగాయాం ఫోష ఇత్యాదా ఫోషాదిపదే ఏవ మకరాదిలక్షణాపత్తిః తావతాప్యాన్వయానుమపత్తి పరిపోరాత్ | గంగాయాం పాపీ గప్పుతీత్యాదా గంగాపద్ము సరకే లక్షణాపత్తేశ్చ | అస్మాకం తుభూత్పూర్వపాపాపచ్ఛిన్న లక్షణ్యే తాత్పర్యాన్నదోషః | ‘మక్షతం దృష్ట్యావాచం విస్మయేత్తే’ ఇత్యభ్రాన్వయసంభేషింపి తాత్పర్యానుమపత్త్యేవ లక్షణాస్వీకారాత్ | ఏకానుగమ స్వీకారేణ నిర్వహించేకానుగమస్వీకారే గారవాచ్ | విశిష్టార్థబోధక శబ్దస్య పదార్దైకదేశే లక్షణాయాం జహాదజహాల్భిక్షేత్రి వ్యవహారంతి వృద్ధాః | వాక్యాద్వైకించిదంశత్యాగః కించి దంశపరిగ్రహశ్చ | అత్ర గ్రామైకదేశే పట్టకదేశే చద్గ్రే గ్రామో దగ్గ్రః, పటో దగ్గ్ర ఇతి వ్యవహారః | ‘తత్త్వమసి’ ఇత్యభ్రాన్రజ్జ్ఞత్వయోః త్యాగః శుద్ధచైతన్యయోరభేదాన్వయః |

వ్యాఖ్యానము : - లక్షణా నిమిత్తములను నిరూపించి, తద్వీజమునుపాదన

చేయుచున్నాడు. పదార్థముల పరస్పరాన్వయమునకనుపపత్తి లత్తుణాబీజము. గంగాయాం ఫోషః మున్నగునవి ఉదాహరణములు. వస్తుతః తాత్పర్యానుపపత్తియే లత్తుణాబీజమని చెప్పవలెను. అట్లు కాకపోయిన గంగాయాం ఫోషః అను ప్రైలమున ఫోష పదమునకు మకరాదులయందు లత్తుణానంగికరించి గంగయందు మొసళ్ళు మున్నగునవి కలవని అర్దము చెప్పిన అన్వయానుపపత్తి పరిహారమగు చుండగా గంగా శబ్దమునకు తటమందు లత్తుణా చెప్పవలసిన అమరము లేక పోవుటచే వక్కు అభిమతమగుశైత్య పామత్వాది ప్రతీతి సిద్ధింపకపోవును. గంగాయాం పాపీ గచ్ఛతి అను వాక్యమున పాపాత్ముడగు పురుషునికి గంగాధికరణాక గమనమందన్వయము బాధితమగుటచే గంగాపదమునకు నరకమందు లత్తుణా చెప్పవలసినచ్చను. తాత్పర్యానుపపత్తిని లత్తుణాబీజముగ నంగికరించిన ‘పాపీ’ పదమునకు పూర్వజన్మమున చేయబడిన పాపములు గల పురుషుని యందు లత్తుణాగాని గంగాపదమునకు నరకమందు లత్తుణా లేదు. వక్కు అట్టి తాత్పర్యము లేకపోవుటయే దీనికి కారణము:

మానవుతప్రకరణ మందు పరింపబడిన ‘నక్కతుం దృష్ట్వ్య వాచం విస్మయిత్’ (నక్కతమును చూచి వాక్యమును త్యజించవలెను) అను వాక్యమున అన్వయానుపపత్తి లేకపోయినపుటటికి తాత్పర్యానుపపత్తిచే నక్కత పదమునకు నక్కత దర్శన యోగ్య కాల విశేషమగు రాత్రి యందు లత్తుణా. కనుక రాత్రియందు వ్యాంప వ్యాంప వలెనని బోధ కలుగును. సర్వత్త తాత్పర్యానుపపత్తియే లత్తుణాబీజమని యంగికరించిన సరిపడుచుండగా తాత్పర్య - అన్వయానుపపత్తులు రెండిటిని లత్తుణాబీజములుగా చెప్పుట గౌరవగ్రస్తము.

విశిష్టైద్ధ బోధకమగు పదమునకు పదార్థైకదేశమందు లత్తుణా చెప్పుట జహాంజిబుల్లత్తుణాయని వ్యాధివ్యవహారము. ఇచ్చట విశేషణాంశము

విడువబడి కేనల విశేష్యంశము గ్రహింపబడును. ‘తత్త్వమని’ ఇత్యాది వాక్యాంక నిర్వహము కొఱకు నేడాంతులచే జహాదజహాల్లుత్థణ యంగికరింపబడినది. గ్రామైక దేశము లేక వస్త్రోక దేశము ద్వారమయినపుడు గృహసముదాయమగు గ్రామోద్దృః, తంతుసముదాయమగు పటము ద్వారము (పటోద్దృః) మన్మసు వ్యవహారములు అనగా అవయవము ద్వారమయినను సముదాయ వ్యవహారములు లక్షణా వృత్తి చేతనేనని యొఱుంగునది. గృహసముదాయము గ్రామము. ఇచ్చట విశేషణాంశమగు గృహరూపార్థము విడువబడి సముదాయ రూపమగు గ్రామము గ్రహింపబడుచున్నది. తత్త్వమని అను వేదాన్త వాక్యమున తత్తుదవాచ్యమగు సర్వజ్ఞత్వ విశిష్ట చైతన్యమునకు, త్వం పదవాచ్యమగు అల్పజ్ఞత్వ విశిష్ట చైతన్యమునకు అభేదము బాధితమగుటచే విశేషణాంశములగు సర్వజ్ఞత్వాల్పజ్ఞత్వములు త్వజింపబడి కేవల శుద్ధచైతన్యములకు అభేదబోధ కలుగుచున్నది. ఇచ్చట విశేషణాంశము త్వజింపబడి విశేష్యంశము గ్రహింపబడుటచే ‘జహాదజహాల్లుత్థణ’ యయినది.

మూలము : - స్వబోధ్యసంబంధో లక్షణేతి కేచిత్ - , ‘గభీరాయాం నద్యాం మోష’ ఇత్యాద్యనురోధాత్ . తథాహి న తావద్ గభీర పదం తీరలక్కం, నద్యామిత్యనన్వయాపత్తేః । న హి తీరం నదీః । అత ఏవ న నదీపదేశిపిః । గభీర పదార్థానన్వయాత్ । న హి తీరం గభీరమ్ । న చ ప్రత్యేకం పదద్వయే సౌ, విశిష్టనదీ బోధానాపత్తేః । తస్మాత్ సముదాయబోధ్య గభీరత్వ విశిష్ట నదీపదార్థః, తత్తుంబంధో లక్షణేతి ।

ద్విరేఫపదస్య స్వలభ్యబ్రహ్మవరశబ్లు వాచ్యాంకే లక్షణాయాం లక్షీతలక్షణేతి వ్యవహారః । స్వబోధ్యపదవాచ్యత్వం సంబంధః ।

వ్యాఖ్యానము : - ‘శక్తం పదన్’ అను వైయాయికమతమనుసరించి పదమందే శక్తిగాని వాక్యమందు శక్తి లేకపోవుటచే ‘శక్యసంబంధో లక్షణా’

అను లక్ష్మణము వాక్యమందు సంగతము కాకపోవుటచే 'గభీరాయాం నద్యాం ఫూషః' అను వాక్యము లాక్షణికము కాకపోవలసివచ్చును. కనుక మీమాంసకులు 'స్వబోధ్య సంబంధో లక్ష్మణ' అనిచెప్పిరి. స్వం = పదము లేక వాక్యము, తద్వోధ్యము పదార్థము లేక వాక్యార్థము, 'గభీరాయాం నద్యాం ఫూషః' అను వాక్యమున 'గభీరాయాం నద్యామ్' అను ఖండ వాక్యమునకు గంభీరనదీ తీరమందు లక్ష్మణకొఱ్ఱుకై ప్రకృత లక్ష్మణ యంగికరింపబడివది. అట్లు కోకున్న వాక్యమందు శక్తి లేకపోవుటచే శక్య సంబంధ దూపలక్ష్మణ ప్రకృతమున సంభవించకపోవును. గభీర పదమునకు తటమందు లక్ష్మణ యంగికరించిన సమాధికరణములగు నామార్థములకే అభేదాన్వయము కనుక భిన్న విభక్త్యంతములగుటచే 'నద్యామ్' అను సప్తమ్యంత పద వాచ్యమగు దానితో తటమున కభేదాన్వయము బాధితమూరానగభీర పదము లక్షకమనుట యుక్తము గాదు. గభీరాభిన్నము తటమను బోధ కూడ బాధితమగుటచే నదీ పదమునకు తటమందు లక్ష్మణ చెప్పలేము. గాంభీర్యము నదికి గాని తీరమునకు కాదు గదా. గభీర నదీ పదములు రెండిటికి ప్రత్యేకము తీరమందు లక్ష్మణయనుట యుక్తము గాదు. అట్టైన గంభీరాభిన్నమగు నది యొక్క తీరమున ఫూషమను విశిష్ట బోధ కలుగక పోవలసివచ్చును. రెండు పదములకు తీరమందే లక్ష్మణ చెప్పిన 'ఘుటో ఘుటుః' అనిన శాభ్యబోధ కలుగుట్లు 'తీరం తీరమ్' అనిన బోధ కలుగదు. నదీపదమునకు గభీర నదీ తీరమందు లక్ష్మణ, గభీర పదము తాత్వర్య గ్రాహకమని చెప్పుట కూడా సరిగాదు. గభీర పదమే తాత్వర్య గ్రాహక మెందుకు కావలయును ? నదీ పదమెందుకు కాకూడదను సంశయము కలుగగ గభీర పదమే తాత్వర్య గ్రాహకమని నీర్ణయించుటలో వినిగమన (ఏకతర పత్రసాధకమగు యుక్తి) లేకపోవుటచే ప్రకృతపత్రము గూడ సరిపడదు. కనుక మీమాంసకులు వాక్యమందు కూడా లక్ష్మణ

యంగీకరించిరి. వీరి మతమున శక్య సంబంధము లక్షణగాక, స్వబోధ్య సంబంధము లేక జ్ఞాప్య సంబంధ రూపము లక్షణ యని సిద్ధించినది. స్వం = 'గభీరాయాం నద్యామ్' అను ఖండ వాక్యము. తద్బోధ్యము 'గభీరత్వ విశిష్టవనది' యను వాక్యార్దము. తత్త్వంబంధము = సంయోగము తీరమునకు గలదు. కావున గభీరాభిన్ననది తీరమందు వాక్యమునకు లక్షణ. గభీరాభిన్ననది తీరమందు ఫోషమని బోధ కలుగును. సముదాయమందు లక్షణ అంగీకరించుట చేతనే 'వాయుర్వై త్స్ఫీష్టై దేవతా' మున్నగు అర్థవాద వాక్యములకు [ప్రాశస్త్యమందు లక్షణ సిద్ధించుచున్నది. 'వాయవ్యం శ్వేతమాలభేత భూతికామః' అను విధికి 'వాయుర్వై త్స్ఫీష్టై దేవతా, వాయుభేదః స్వేన భాగధేయేవోపధావతి స ఏవైనం భూతిం గమయతి' (జైమినీయ ప్రథమాధ్యయ ద్వితీయ పాదము) అనునది అర్థవాద. అర్థస్య = ప్రయోజనస్య వాదః = మచం విధ్యర్థ ప్రశంసాపరమథవా స్తుతినిందా ఫలక మర్హతవాద వాక్యమ్. ఇచ్చుట వాయవ్య యాగము ప్రశస్తమను అర్థము లక్షిత మగుచున్నది. ఇది మీమాంసకమతము.

నైయాంయకాభివుతవగు లక్షిత లక్షణ స్వరూపమును నిరూపించుచున్నాడు. లక్షితస్య లక్షణాం లక్షితలక్షణాం. లక్షణచే లక్షితమగుదానికి లక్షణ చెప్పుట లక్షిత లక్షణ. ద్విరేష పదమునకు భ్రమరమందు లక్షిత లక్షణ. స్వం = ద్విరేషపదము, తద్బోధ్యము = రేషద్వయ విశిష్టమగు భ్రమరశబ్దము. తద్వచ్యము తుమ్మెన్నద. స్వబోధ్యపదవాచ్యత్వ సంబంధముచే ద్విరేష శబ్దమునకు భ్రమరమందు లక్షణ.

వస్తుతః రథంతరాది పదముల వలె ద్విరేష పదము రూఢి శక్తిచే భ్రమరమును చెప్పును. రథంతర పదముచే 'రథేన తరతి' అను అవయవార్థము భాసించక రూఢిశక్తిచే సామవేదవిశేషము ప్రతీతమగునట్లు

ద్విరేఫ పదము రూఢిశక్తిచే భ్రమరబో ధకముగావున లక్ష్మణ చెప్పువలసిన యవసరము లేదనివైయాకరణ మతము.

మూలము : - ప్రకారాంతదేణ సా పునర్దక్షణా ద్వివిధా । తథాహి -

“ప్రయోజనవతీ రూఢా లక్ష్మణా ద్వివిధామతా” । ఇతి । అసతి ప్రయోజనే శక్యసంబంధో నిరూఢ లక్ష్మణా । త్వచా జ్ఞాతమిత్యదౌ యథా త్వచట్టవిగింద్రియే । ఇయం తు శక్యవిపరాయయైషేతి బోధ్యమ్ । గంగాయాం ఘోష ఇత్యాత్ర తీరే గజ్ఞాగత్తైత్య పావనత్వాది ప్రతీతిః ప్రయోజనమ్ । గొర్వాహిక ఇత్యాత్ర సాదృశ్యం లక్ష్మీతావచేదకం గవాభేదప్రత్యయః ప్రయోజనమ్ । కుంతాః ప్రవిశంతీతి భీతి పలాయమానవాక్యే కుంతవిశిష్ట పురుషే కుంతగతత్త్వాల్య ప్రతీతిః ప్రయోజనమిత్యహ్యాః ।

వ్యాఖ్యానము : - ప్రయోజనవతీ, రూఢా యని ప్రకారాంతరముచే లక్ష్మణ రెండు విధములు. ప్రయోజనము లేకే శక్యసంబంధముచే అర్థాంతరమును చెప్పుటలో సమర్థమగు లక్ష్మణ నిరూఢ లక్ష్మణయనబడును. కర్మణే కుశలః అనుష్టలమున కుశల పదమునకు నేర్పురి యందు నిరూఢ లక్ష్మణ. త్వచా జ్ఞాతమ్ అను షటలమున ‘త్వక్’ అను పదముచే నిరూఢ లక్ష్మణచే త్వగింద్రియము గ్రాహ్యము. వస్తుతః నిరూఢ లక్ష్మణ శక్తిలోనే అంతర్భవించును. గంగాయాం ఘోషః అనునది ప్రయోజనవతీలక్ష్మణకుదాహరణము. గంగా పదమునకు తీరమందు లక్ష్మణ చెప్పుటచే ప్రవాహగతశైత్య పావనత్వాదాలు లక్ష్మీర్థమగు తీరమందు ప్రతీతమగుట ప్రయోజనము. గొర్వాహికః అనువాక్యమునగో శబ్దమునకు గోసదృష్టమందు లక్ష్మణ. గోసదృశ్యరూప ధర్మము లక్ష్మీతావచేదకము. గోపుతో వాహికునికి ఆభేద జ్ఞానము ప్రయోజనము. గోభిన్నదు వాహికుడను బాధనిశ్చయము గవాభిన్నదు వాహికుడను ఆభేద బుద్ధికి బాధకమగుటచే గవాభేదము వాహికుని యందు ఎట్లు భాసించునని శంక కలుగును.

సమాధానము :- ప్రయోజనవతీ లక్ష్మాలో ప్రయోజనము వ్యంజనా వ్యాపారముచే వ్యక్తమగును. వ్యంజనావృత్తి జన్మ జ్ఞానము గూర్చి బాధ నిశ్చయము ప్రతిభంధకము గాదు. వాహికునియందు గవాభేదజ్ఞానము ఆహోర్యము. బాధకాలీన ఇచ్ఛ జన్మ జ్ఞానము ఆహోర్యము. ‘గోభేదవాన్ వాహికః గవాభేదవాన్’ అను జ్ఞానము బాధజ్ఞాన సమకాలికేచ్చాజన్మము. కనుక ఆహోర్యమనబడును. కుంతధారులగు పురుషులను చూచి భయముతో పారిపోవు వ్యక్తి ప్రయోగించిన కుంతాః ప్రవిశస్తి అనువాక్యమున కుంతగత్తైత్స్త్యము కుంతధారులగు పురుషుల యందు ప్రతీతమగుట ప్రయోజనము.

మూలము :- తన్న । సతి తాత్పర్యే ‘సర్వే సర్వార్థవాచకా’ ఇతి భాష్యాల్పఫూయా అభావాత్ వృత్తిద్వయూ మచ్చేదక ద్వయకల్పనే గౌరవాత్ జమున్యవృత్తి కల్పనాయా అన్యాయ్యత్యాచ్చ । కథం త్వర్తి గంగాది పదాత్తీర ప్రత్యయః ? భ్రాంతోఽసే, ‘సతి తాత్పర్యే సర్వే సర్వార్థ వాచకా’ ఇతి భాష్యమేవ గృహహా । తథాహిశక్తి ద్వివిధా ప్రస్తుతాఽప్రస్తుతా చ । ఆమందబుద్ధి వేద్యత్వం ప్రస్తుతయ్యవు । సహృదయు హృదయువూత్ర ఫేద్యత్వమప్రస్తుతయ్యమ్ । తత్తు గంగాది పదానాం ప్రవాహదా ప్రస్తుతా శక్తిః, తీరాదా చాప్రసిద్ధేతి కిమనుపపుమ్ ।

నను ‘సర్వే సర్వార్థ వాచకా’ ఇతి చేద భ్రాషే త్వర్తి ఘుటపదాత్ పట ప్రత్యయః కిన్నస్యాదితి చేన్న । ‘సతి తాత్పర్యే’ ఇత్యక్తత్వాత్ తాత్పర్యభావ దితి గృహా । తాత్పర్యం చాత్ర వశ్వరం దేహతా మహార్థిక పృష్ఠ పరంపరాతోఽస్మిదాదిభీర్భుమితి సర్వం సురూధమ్ ।

ఇతి లక్ష్మానిరూపణమ్

వ్యాఖ్యానము :- సైయాంగాదులు చెప్పిన లక్ష్మావృత్తిని

నిరాకరించుచున్నాడు - తనేతి. 'సర్వ శబ్దములు తాత్పర్యముసారము సర్వార్థములను బోధించు' నను భాష్యముచే శక్తి చేతనే వాచ్యార్థ లక్ష్మి బోధ కలుగుచుండగ లక్షణావృత్తిని అంగీకరించ వలసిన పనిలేదు. గంగాపదము ప్రవాహమందు వలె తీరమందు కూడ శక్తము కనుక అతిరిక్తవృత్తిస్వీకార ప్రయుక్తగౌరవము లేదు. 'సర్వే సర్వార్థవాచకాః' అని యంగీకరించుట వలన గంగాపదముచే తీర రూపొర్ధ్వ బోధ కలిగినట్లు ఘటాద్యార్థ బోధ యేల కలుగదను శంకకు, తాత్పర్యము శక్తి నియుమకముగుటచే తాదృషతాత్పర్యము లేకపోవుట చే ఘటాద్యార్థ బోధ కలుగదని సమాధానము.

లక్షణము స్వీకరించిన లక్ష్మి బోధను (శాభుబోధ) గూర్చి శక్తి జన్మేపస్తితి, లక్షణాజన్మేపస్తితి రెండిటికి కారణత్వము కల్పించవలెనని గౌరవము. శక్తిచే లక్షణము గతార్థము చేయు వైయాకరణమతమున శక్తి జన్మేపస్తితికి కారణత్వము గావున లాఘువము. మరియు శక్తి అర్థబోధానంతరము ప్రవర్తించెడి శక్తి సంబంధ రూపమగు జమ్మన్య వృత్తినంగీకరించుట సహ్యము కాదు. కమక లాక్షణికప్పలములలో అంతట 'సతి తాత్పర్యే సర్వే సర్వార్థవాచకాః' అను భాష్యముచే శక్తి చేతనే లక్ష్మి ములగు తీరాదుల బోధ కలుగును.

ప్రసిద్ధము, అప్రసిద్ధమని శక్తి రెండు విధములు. సాధారణ జనము సయితము తెలుసుకోదగినది ప్రసిద్ధ శక్తి. సహ్యాదయ హ్యాదయమాత్ర వేద్యము అప్రసిద్ధ శక్తి. గంగాది పదములకు ప్రవాహాదులయందు ప్రసిద్ధ శక్తి. తీరాదులయందు అప్రసిద్ధశక్తి. 'సర్వే సర్వార్థవాచకాః' అని చెప్పుట వలన ఘటపద జ్ఞానము వలన ఘటాది రూపొర్ధ్వ బోధ యేల కలుగదని ప్రశ్నింప 'సతి తాత్పర్యే' అని చెప్పుట వలన ప్రకృతమున అట్టి తాత్పర్యము లేకపోవుట వలన అన్వార్థ బోధ కలుగదని సమాధానము. ఈశ్వర

సంబంధముగు, బోధ నిర్ణయకమగు తాత్పర్యము దేవతా మహార్థి లోక వృద్ధి సరంసరపలన మనకు లభించినది. కమక శక్తి చేతనే ఇష్టసిద్ధి కలుగు చుండూ అతిరిక్త వృత్తిగా లక్షణమ స్వీకరించవలసిన యవసరము లేదు.

విశేషము : - లక్షణావృత్తినిగూర్చి పలు దౌర్ఘన్యానిక మతములు మంజూష్టో చూపబడినవి.

నవ్వైయాకరణమతము : -

సమస్తశబ్దములు సర్వార్థములను బోధించునని యంగీకరించుటచే శక్తి జ్ఞానమువలన లక్ష్మీర్థ బోధ కలుగుచుండగ అతిరిక్తముగ లక్షణావృత్తిని స్వీకరించుట నిష్పలమని శంకకలుగును. కానీ సర్వము సర్వార్థవాచకములని యోగులనునరించి చెప్పబడినది. అస్వదాదులకు అది వర్తించదు. కావున లక్షణావృత్తి స్వకారమునకు సైష్పుల్యము లేదు. అన్వయానుపపత్తి లేక తాత్పర్యానుపపత్తి జ్ఞానపూర్వకముగ శక్య సంబంధ జ్ఞానము (స్వరణము)చే ఉద్యుద్ధరమగు శక్తి విషయక సంస్కృతముచే అర్థంతర బోధకలుగుటయే లక్షణాగ (లక్షణావృత్తిచే లక్ష్మీర్థబోధకలుగుటగ) వ్యవహరింపబడుచున్నది. అన్నా అప్రసిద్ధ శక్తియే లక్షణా. కమక లక్షణమ అతిరిక్తవృత్తిగ నంగీకరించవలసిన యవసరము లేదని నాగేశుని యాశయము. ‘గంగాయాం శ్మోషః’ అను వాక్యమున గంగా పదముచే ప్రసిద్ధశక్తిచే ప్రవాహారూపార్ద ముప్ష్టిమగును. పిమ్మట తాత్పర్యానుపపత్తి జ్ఞానముచే గంగాపదముతో సాఙ్కేతిక సంబంధముకలది బాధితమగుటచే ‘ఏకసంబంధిజ్ఞానము అపరసంబంధి స్వరకము’ అను న్యాయముచే సంబంధి సంబంధియగు నద్రముగూడ గ్రోంపబడును, అన్నా ప్రసిద్ధమగు శక్యర్థసంబంధ జ్ఞానముచే ఉద్యుద్ధరమగు శక్తి సంస్కృతముచే తటరూపార్దబోధకలుగును. అట్టే ఉద్యుద్ధరశక్తి సంస్కృతము లక్షణాయని వైయాకరణాస్తాన్తలఫుమంజూష్టో నాగేశభట్టు పేర్కొనెను.

తీర రూపార్దముతో సామీప్య రూపసంబంధముచే సంబంధియను ప్రవాహారూపార్ద బోధకము గంగాపదము అనునది లక్ష్మీర్ద ప్రకారక గంగాపద విశేష్యకసంబంధ జ్ఞానము. లేక గంగాపదశక్యమగు ప్రవాహముతో సంబంధము కలది తీరము అనునది లక్ష్మీర్ద విశేష్యక గంగాపదప్రకారక సంబంధ జ్ఞానము. ఈ విధముగ లక్ష్మీర్దమున శక్యము యొక్క సంబంధజ్ఞానముచే లక్ష్మీర్దమందు గంగాపదముయొక్క శక్తి సంస్కారము ఉద్ఘార్థ వఁగును; ఇదియే లక్ష్మణగవ్యవహరింపబడుచున్నది. సంబంధజ్ఞానముచే ఉద్ఘార్థమగు శక్తి సంస్కారముచే లక్ష్మీర్దము స్నేహమగును కావున లక్ష్మీర్దముకూడా శక్యమేయని తాత్పర్యము.

గంగాయాం ఫోషః మున్నగు లాక్షణికప్పలములలో శక్యము-పస్థితమై, తదర్థవిషయక బోధ కలుగును. పిమ్మట శక్యము వక్కుతాత్పర్యవిషయము కాకపోవుటచే తదర్థబోధయందు ప్రామాణ్యజ్ఞానము లేకపోవుటవలన శక్యముకంటే భిన్నమగు వక్కుతాత్పర్యవిషయమగు లాక్షణికఅర్థ బోధ కలుగును. శక్యము యొక్క ఉపస్థితి మాత్రముచే దానియందు తాత్పర్య విషయత్వాభావజ్ఞానము కలుగదు. శక్యముపస్థితమై, అది పదార్థంతరముతో సంబధమై అన్వయ బోధ కల్గిన పిమ్మట దానియందు ఇది తాత్పర్య విషయముగాదను తాత్పర్య విషయత్వాభావజ్ఞానము కలుగును. ప్రసిద్ధములగు అనేకార్దములను బోధించు శబ్దము నానార్దకవునబడును కావున గంగాపదముచే తీరరూపార్దము కూడా బోధింపబడుచున్నను, అది యప్రసిద్ధశక్తి మూలకమగుటచే నానార్దకత్వపత్తి లేదు.

‘శక్యసంబంధము లక్ష్మణ’ యనినైయాయిక మతము. ఈ మతమున తీరముతో శక్య (ప్రవాహ) సంబంధము సంయోగము, తీరత్వముతో శక్యసంబంధము సంయుక్తవృత్తిత్వముగావున ఉభయసంబంధరూపము

లక్షణయునీ చెస్తున్నారు. (ఉద్యుద్ర శక్తి సంస్కారము లక్షణయనుమతమున గూడ తీర- తీరత్వ ఉభయవిషయక సంస్కారమును గ్రహించవలెను.) కనుక విశేషణముగ లక్ష్యతావచ్ఛేదకభాస మంగికరించుటచే లక్ష్యమగు తీరమందువలె, లక్ష్యతావచ్ఛేదకమగు తీరత్వ ధర్మమందు గూడ లక్షణ గలదు. లేదా శక్య సంబంధమగు సంయోగమును తీరత్వరూప ధర్మమందారోపించి కేవల సంయోగ సంబంధరూపమును లక్షణగ నంగికరించవలెను. అనగా తీరత్వవిశిష్ట తీరముతో ప్రవాహా సంబంధము చెప్పవలెను. విశేషణమందు ప్రవాహాసంబంధము లేనిచో విశిష్టమందు తత్త్వంబంధ జ్ఞానమెట్లుకలుగును? కనుక విశేషణమందుకూడ సంబంధమారోపితము.

ప్రవాహామునకు తీర- తీరత్వములతో అనారోపితమగు ఏక సంబంధము సంభవము కాదు గనుక లక్ష్యతావచ్ఛేదకమందు లక్షణ స్వీకరించుట యుక్తముగాదని దీధితికారమతము. లక్షణ తేకుండగ అలక్ష్యమగు తీరత్వముకూడ శాఖలోధయందు భాసించును. విశేష్యగత సంబంధ జ్ఞానముచే లక్ష్యతావచ్ఛేదకప్రకారక లక్ష్యవిశేష్యక శాఖలోధ కలుగును.

శక్యసంబంధ జ్ఞాన జన్మమగు లక్ష్యర్థపస్థితి (స్నేహితి) లక్షణ యని ఆలంకారికాదిమతము, వీరమతమున స్వవిషయ సంబంధి వాచకత్వమని అనగా స్వమ్ = ఉపస్థితి, తద్విషయము = తీరము, తత్త్వంబంధి = ప్రవాహాము తద్వాచకము గంగా పదమగుటచే లక్షణ పదనిష్టము.

శక్యసంబంధాది రూపమగు లక్షణ గాణీ, శుద్ధ భేదముచే రెండునిధములు. శక్యాద్ర నిరూపిత సాదృశ్యధికరణత్వ సంబంధముచే శక్యాద్రసంబంధియను అర్థము యొక్క బోధను కలుగజేయనదిగాణీ లక్షణ. స్వ సిరూపిత సాదృశ్య సంబంధము కంటే భిన్న సంబంధముచే శక్య

సంబంధ్యర్థ ప్రతిపాదకము ఈద్ద లక్ష్మణ యనబడును. ప్రకారాంతరముచే జహాంశ్వీర్థా, అజహాత్స్వర్థా యని లక్ష్మణరెండువిధములు. (వ్యాఖ్యానమున వివరింపబడినది) ఈద్దమాత్రము జహాత్స్వర్థా, అజహాత్స్వర్థాయని రెండు విధములని ఉంజికా టీకాకారులు సేర్క్స్-ను, ‘ద్వివిధాపిసా ప్రత్యేకం ద్వివిధా’ అని కళా టీకాకారులు వ్యాఖ్యానము చేసిరి.

స్వ జ్ఞాప్య సంబంధము లక్ష్మణయని మీమాంసకమతము. అనగా వాక్య జ్ఞాప్య వాక్యర్థముతో సంబంధ జ్ఞానమువలన ఉద్ఘారమగు శక్తి విషయక స్థంస్థారమువలన బోధ కలుగుట లక్ష్మణగ వ్యవహారింప బడుచున్నది: ‘గభీరాయాం నద్యాం ఫొషః’ అనుష్టలమున గభీరాయాం నద్యామ్’ అను ఖండ వాక్యమునకు గంభీర నదీ తీరమందు లక్ష్మణ. ఇచ్చట గభీరపదమునకు గాని, నదీ పదమునకు గాని తీరమందు లక్ష్మణ చెప్పుట యుపపన్నము కాదు గనుక శక్య సంబంధము లక్ష్మణ గాక జ్ఞాప్య సంబంధము లక్ష్మణగ యంగీకరించబడినది. ‘గభీరాయాం నద్యామ్’ అను ఖండవాక్య జ్ఞాప్యమగు అర్దము గభీరాభిన్ననది. తత్త్వంబంధముచే తీరము లేక గభీరాభిన్న నదీ తీరము లక్ష్మణమగుచున్నది.

సవ్యవైయాకరణమతమున భూర్భుజపార్యాది సంమతి : - ‘గంగాయాం ఫొషః’ అనుష్టలమున వాచ్యత్వేన ప్రసిద్ధము ప్రవాహము, తద్విన్నమగు తీరము, ఆరోపితశక్యతావచ్ఛేదకరూపముగ = ప్రవాహత్వదర్శముతో కూడి శక్తిచేతనే తెలియబడుట లక్ష్మణ యనబడును. అనగా శక్యతావచ్ఛేదకమగు ప్రవాహత్వము తీరమందారోపించబడి అప్రసిద్ధశక్తిచే ప్రవాహత్వేన రూపేణ తీరము భాసించుట లక్ష్మణయని తాత్పర్యము. దేనియందు శక్యర్థసంబంధము జ్ఞాతమగునో అచ్చట శక్యతావచ్ఛేదకధర్మ మారోపించబడును గావున శక్యతావచ్ఛేదకారోపము సంబంధ జ్ఞానమునకు ఫలము, ఆట్టిఫలమగు ఆరోపము లక్ష్మణ. ‘ఛత్రిషో యాన్ని’ అనుష్టును

సాహచర్యసంబంధముచే చత్రిభిన్నయందు శక్యతావచ్ఛేదకమగు చత్రిత్వ ధర్మ మార్పించిడుచున్నది.

శక్యతావచ్ఛేదకారోపరాపవు లక్షణయనుటలో ‘పుంయోగాదాభ్యాయామ్ (4-1-48) అను సూత్రభాష్యము ప్రమాణముగ చూపబడినది. పుంయోగము కారణముగ ప్రవృత్తి నిమిత్తారోపముచే శ్రీత్వమందుండు పుంబోధకమేయగు శబ్దముకంటే జ్ఞాపత్యయము విధింపబడుచున్నది. పుంస్వమందు ప్రసిద్ధమయిన శబ్దము శ్రీత్వమందుండుటలో ప్రవృత్తి నిమిత్తారోపవు కారణము. ప్రవృత్తినిమిత్తారోపముగూర్చి పుంయోగము కారణము. అకారాంతమగు పుంలింగ గోపశబ్దము ఏసంబంధముచే శ్రీత్వమందుండునని ప్రశ్న. ‘గోపస్వాళయమ్’ అని (‘తస్యేదమ్’) అభిసంబంధముచే గోపశబ్దము గోపసంబంధి శ్రీత్వమందుండును (గోపశబ్దమునకు ‘గోపాలుని శ్రీ’ అను నద్రమున లక్షణ) ఇట్లు తస్యేదమని భేదస్థంబంధముచే పుంవాచకము శ్రీత్వమందుండునని స్వికరించిన ‘తస్యేదమ్’ అను సూత్రముచే తద్రీత ప్రత్యయము పుట్టి గోపి అను శబ్దమునకు లేక తద్రీత ప్రత్యయము రాని పథమునగోపస్వాళయమ్’ అను వాక్యమునకు సాధుత్వము చెప్పవలయును. గోపి’ అను ప్రయోగమనాధువు కావలసి వచ్చిననుశంకను మనస్సుయందుంచుకుని భాష్యకారులు ‘తస్యేదమ్’ అని భేదసంబంధమే పుంశబ్దము శ్రీత్వమందుండుటలో నియామకము కాదు. ‘తస్యేదమ్’ అని భేదసంబంధము కలుగగ (దాంపత్యసంబంధము) తన్మాలకమగు ‘సోఉయమ్’ అని అభేద సంబంధము కూడ నియామకమే. లక్షణచే గోపశబ్దము తత్త్వంబంధి శ్రీబోధకమని తాత్పర్యము. లక్షణమూలభూత భేదరూప శక్య సంబంధ మూలకమగు ‘సోఉయమ్’ అని అభిసంబంధముచే తద్రీతర్మము లేనిచోట తద్వాద్వి యొట్లు కలుగును భిన్నములకు అభేదము సంభవించదు అనుప్రశ్నకు ‘చతుర్భుః ప్రకారైః

అతస్నీన్ సః భవతి' అని భాష్యకారులు సమాధానము చెప్పిరి. తద్దర్శము లేనిచోటు తద్వాద్రి తాప్యవు, తాద్రిర్ఘ్యవు, తత్స్మామీప్యవు, తత్స్మాహచర్యము అను నాలుగు నిమిత్తములచే కలుగుచున్నది. ఇచ్చట సాహచర్య సంబంధముచే గోప శబ్దము గోపస్త్రీబోధకము. మంచా హసంతి, సింహో మాణవకః, గంగాయాం ఫొషః, యష్టిః ప్రవేశయ అనునవి క్రమముగ ఉదాహరణములు. ఇచ్చట శక్యతావచ్ఛేదకారోపము అర్థతః సిద్ధము. భాష్యమున కంఠతః ఆరోపము చెప్పకపోయినను కైయటుడు భాష్యకారుల యాశయమును సూచించెను. 'ఆరోప్యతే తాద్రూప్యమ్, నతు ముఖ్యమ్' అని. ఇచ్చట తాద్రూప్యమ్ = శక్యతావచ్ఛేదక ధర్మము ఆరోపించబడుచున్నది. అది ముఖ్యముగాదని తాత్పర్యము. ఆరోపమునకు తాప్యమ్ ఉదాహరణలు వేతువులు, సాహచర్యముచే గోపస్త్రీయందు గోపత్వమారోపించబడుచున్నది. శక్యతావచ్ఛేదక ప్రకారక లభ్యార్థ బోధ కలుగును. శక్యతావచ్ఛేదక ప్రకారక ప్రతీతి నిషేష్య ప్రసిద్ధార్థత్వం ముఖ్యత్వమ్; తాదృశాప్రసిద్ధార్థత్వం గౌణత్వమని భావము.

గంగాయాం ఫొషః అనుష్టలమున తత్స్మామీప్యరూప వేతువుచే ఆరోపిత గంగాత్వేన ప్రవాహాబోధ కలుగును. అది భ్రమాత్మక మయినను తదుత్తర కాలమున వ్యంజనచే ముఖ్య గంగా పదార్థభేదము ప్రవాహామందు భాసించి ద్వితీయ వ్యంజనచే కైత్యపావనత్వాది ప్రతీతి కలుగును.

ఆరోపరూపము లక్షణాయనుటలో న్యాయదర్శన కర్త గౌతమమహర్షి సమ్మితి కలదు. సహచరణ-స్నాన-తాదర్థ్య-వృత్త- మానధారణ-సామీప్య-యోగ-సాధన- ఆధిపత్యకారణములచే క్రమముగ బ్రాహ్మణ-బాల-కటు-రాజ-సక్తు-చందన-గంగా-శక్తు- అన్న-పురుష పదార్థములయందు యష్టిత్వము, వుంచత్వము వున్నగుధర్మములారోపించబడి యష్టిః ప్రవేశయ, మంచాః కోశన్ని మున్నుసు వ్యవహారములుపపన్నమగు చున్నవని గౌతమునిచే చెప్పబడినది.

న్యాయవార్తికకారులు (ఉద్యోతకారులు) ‘బ్రాహ్మణ సంయుక్తములగు యష్టులయందు సమవేతమగు యష్టీత్వజాతిని సమవాయసంబంధముచే బ్రాహ్మణుని యందారోపించి అతని యందు యష్టీశబ్దము ప్రయోగింపబడుచున్నదని వ్యాఖ్యానము జేసిరి. కనుక శక్యతావచ్ఛేదకారోపము లక్షణయని ఫలితార్థము. ‘గౌర్వాహికః’ అను ష్టులమున జడత్వాది సాధారణ ధర్మనిమిత్తముచే ‘ఆరోపితగోత్వవాన్ వాహికః’ అను బోధకలుగును. ఇది భ్రమాత్మకము. పిమ్మటవ్యంజనా వ్యాపారముచే ముఖ్యవాభేదము వాహికనియందు భాసించి అతిజడత్వము ప్రతీతమగును. ఇదియే చమత్కారజనకము.

శక్యతావచ్ఛేద కారోపము లక్షణ యనుటలో భర్తృహారి సమైతి కలదు.

ఏక మాపూ రనేకార్థం శబ్దమన్యే పరీక్షకః ।

నిమిత్త భేదా దేకస్య సార్వద్వాయం తస్య భిద్యతే ॥

మున్నగు కారికలలో పై విషయము నిరూపించబడినది. అన్యే పరీక్షకః = వైయాకరణలు గౌణ, ముఖ్యద్వాబోధకత్వము ఒక్క శబ్దమునకే స్వీకరింతురు. ఒకే శబ్దము నానార్థకమైనను ప్రకరణాది నిమిత్త భేదము వలన ఏక కాలమందు సర్వద్వములను బోధించ లేదు. ప్రసిద్ధార్థమును బోధించిన ముఖ్యమని, అప్రసిద్ధార్థమును బోధించిన గౌణమని వ్యవహారము, గోశబ్దము గోత్వజాతి విశిష్టమందు ప్రసిద్ధము. వాహికార్థమందప్రసిద్ధము. ఈ విధముగ నోశబ్దమునకు ముఖ్యద్వా, గౌణార్థబోధకత్వమంగికరించిన నానార్థకత్వము ప్రస్తుతమగునను శంకకు భర్తృహారి -

గోత్వమషంగో వాహికే నిమిత్తాత్త్వకైప్పిదిష్యతే ।

అర్థమాత్రే విపర్యసం శబ్దః స్వార్థే వ్యప్తితః ॥

అనిసనూధానము చెప్పేను, శబ్దార్థ సంబంధమునకు నిత్యత్వమంగికరించు

వైయాకరణలు జాడ్యమాంద్యాది గుణనిమిత్తముచే వాహీకార్దమందు గోత్వము నారోపించుచున్నారు. గోశబ్దము ముఖ్యగోత్వమును చెప్పును. వాహీకార్దమందు ఆరోపిత గోత్వముభాసించును. విశేషమగు అర్దము భిన్నభిన్నమయినను ప్రవృత్తి నిమిత్తమగు నద్రము శబ్దమున వ్యవస్థితమై యుండును. ప్రవృత్తి నిమిత్తమే శబ్దశక్యమగులుచే శబ్దమేకార్దకమే యగునని తాత్పర్యము. కనుక శక్తి విశేషమే లక్షణ, అతిరిక్తము గాదని సిద్ధించినది. విశేషప్రచారము కొఱకు వైయాకరణ సిద్ధాన్త లఘువుంజూపును చూడవలయును.

లక్షణానిరూపణము సమాప్తము

అథ వ్యంజనానిరూపణమ్

మూలము : - నను వ్యంజనా కః పదార్థః ? ఉచ్చయే - ముఖ్యార్ద బాధ నిరపేకచోధ జనకో ముఖ్యార్ద సంబద్ధ సంబద్ధ సాధారణః ప్రసిద్ధాప్రసిద్ధా విషయకో వక్రాదివైశ్ిష్ట్యజ్ఞాన ప్రతిభాద్యద్యాద్యః సంస్కృత విశేషో వ్యంజనా। అత ఏవ నిపాతానాం ద్వోతకత్వం స్పోటస్య చవ్యంగ్యతా చ హర్యాదిభిరుక్తా ద్వోత కత్వం చ - స్య సమభివ్యాహృత పదనిష్ట శక్తి వ్యంజకత్వమితి వైయాకరణానా మహేతత్తస్మీకారతాపశ్యకః। ఏషౌ చ శబ్ద - తద్రూ - పద - పదై దేశ - పద్మ - రచన - చేష్టాదిషు సర్వత, తథైవానుభూత్తః। వక్రాదివైశ్ిష్ట్యజ్ఞానం చ వ్యంగ్యవిశేషభోధే సహకారీతి న సర్వత తదేషేత్యన్యత విస్తరః।

యత్తు తార్మికాః - లక్షణాయైవ గతార్దా వ్యంజనేతి న సాస్మీకార్యత్యాహూః। తన్ను। లక్షణాయా ముఖ్యార్ద బాధ పూర్వక లక్ష్యార్ద బోధకత్వాత్, ముఖ్యార్ద సంబద్ధార్దస్య లక్షణాయా బోధకత్వాత్, వ్యంజనాయా అతథాత్యేన తదనంతర్యావాచ్చేతి దిక్కి,

ఇతి వృత్తివిచారః।

వ్యాఖ్యానము : - లక్షణావృత్తి చేతనే వ్యంజనావ్యాపారము గతార్థమగునను నైయాయిక మతము నిరాకరించుటా, మొదట వ్యంజనాస్వరూపమును నిరూపించుచున్నాడు.

(1) ముఖ్యార్థ బాధ జ్ఞానమునోక్కింపని బోధకు జనకము, (పదార్థముల పరస్పరాన్వయమునకనుపపత్తి ముఖ్యార్థ బాధ) (2) ముఖ్యార్థ సంబద్ధము, అసంబద్ధము లేక ఉభయ సాధారణమగు అర్థమేదియోతద్విషయకము (3) ప్రసిద్ధాప్రసిద్ధార్థ విషయకము (4) వక్కబోద్ధవ్యాది వైశిష్ట్యజ్ఞాన, ప్రతిభాదులచే ఉద్యద్ధమగు సంస్కృతవిశేషము వ్యంజనయనబడును. వాచ్య లక్ష భిన్నమగు నద్రమును వ్యక్తము చేయుటలో వ్యంజనావృత్తి ముఖ్యార్థబాధనోక్కింపదు. అనగా ముఖ్యార్థ బాధజ్ఞాన నిరోపక్షవుగు వ్యంగ్యార్థ బోధను కలుగజేయునది వ్యంజన. ముఖ్యార్థమునకనుపపత్తి రూపబాధ కల్పినపుడు లక్షణ ప్రవర్తించును. ఇట్టి బాధ జ్ఞానము యొక్క అపోక్షవ్యంజనావృత్తిలో లేదని తాత్పర్యము. లాక్షణికప్పలమున లక్ష్యార్థము ముఖ్యార్థ సంబద్ధమే యగును. వ్యంగ్యార్థమునకట్టి నియమము లేదు. వ్యంజనావృత్తిచే ముఖ్యార్థముతో సంబద్ధము, అసంబద్ధము లేక ఉభయ సాధారణమగు నద్రాంతరబోధ కలుగును. కనుక ప్రాగుక్త భేదక యుక్తులచే వ్యంజన లక్షణ కంటె భిన్నమని సిద్ధించినది. శక్తి ప్రసిద్ధార్థ విషయకము కాగా వ్యంజన అప్రసిద్ధార్థ విషయకము కూడా యగును. పైనచెప్పినవాలుగంశములలో ఒకటి, రెండు అంశములచే లక్షణ కంటె భేదము, మూడవ అంశముచే శక్తి కంటె భేదము వ్యంజనకు సిద్ధము. నాల్గవ అంశముచే సహకారికారణములు చెప్పబడినవి.

వక్కబోద్ధవ్యక్తాకూనాం వాక్యవాచ్యవ్యసన్నిధిః ।

ప్రస్తావదేశకాలాద్వేర్యశిష్ట్యత్ ప్రతిభాజుషామ్ ॥

యోఽర్థస్యాన్యార్థధీహేతుర్వ్యాపారో వ్యక్తిరేవ సా ॥

వక్తృ వైశిష్ట్యము = వైలక్షణ్యము, బోద్ధవ్య వైశిష్ట్యము, కాకు వైశిష్ట్యము మున్నగు వాని సహకారముచే ప్రతిభ, నిపుణత మున్నగు వాని వలన ఉద్ఘదమగు సంస్కృత విశేషము వ్యంజన. అర్థవ్యంజనా విషయమున వక్తవైశిష్ట్యము మున్నగునవి సహకారికారణములు. ‘ప్రతిభాది’ అను ప్రశ్నలమున ఆది పదముచే శబ్దవ్యంజనాష్టలీయ శ్లేషణాధారణ శబ్దమహిమ గ్రహింపవలెను.

వస్తుతః వాచ్యవాచక భావ సంబంధరూపము శక్తి వలె వ్యంగ్యవ్యంజక్భావ సంబంధ రూపము వ్యంజన. ప్రతిభాదులచే ఉద్ఘదమగు సంస్కృత విశేషముచే వ్యంజన ప్రకాశితమగును. ప్రకాశకమగుటచే సంస్కృత విశేషము కూడా వ్యంజనగా చెప్పబడినది. శాస్త్రి, ఆర్థీ భేదముచే వ్యంజనరెండు విధములు. ఈ విషయము కావ్యప్రకాశ మున్నగు అలంకారశాస్త్ర గ్రంథములలో వివరింపబడినది.

వ్యంజనా వృత్తిని స్వీకరించుట చేతనే నిపాతలకు ద్వోతకత్వము, స్వీటకు వ్యంగ్యత్వము భర్తాపూరి మున్నగు వారిచే చెప్పబడినది. పరా - పశ్యనీ - మధ్యమా - వైఖరీ యని వాక్య నాలుగు విధములు. ఇందు వైఖరీ వాక్య పరశ్రోత్రగ్రావ్యము. దీనిచే అర్థ బోధకమగు స్వీటరూప నిత్య శబ్దమఖివ్యక్తమగునని శబ్దనిత్యతావాదులగు వైయాకరణల మతము. ‘స్వీటాత్మక వ్యంగ్య వ్యంజకస్య శబ్దస్య ధ్వనిరితి వ్యవహారః’ అని కావ్య ప్రకాశకారుడు. చెప్పేను. కనుక వైయాకరణలు కూడా వ్యంజనా వ్యాపారమునవశ్యమంగికరించవలెను. స్వ సమఖ్యాప్యత పదనిష్ఠ శక్తివ్యంజకత్వము ద్వోతకత్వము. స్వపదముచే చాదినిపాతలు గ్రావ్యములు. తత్సమఖ్యాప్యతమగు పదగత శక్తిని వ్యంజనచేయుటయే ద్వోతకత్వము. అనగా ఆయా పదములు తత్తద్వాములయందు శక్తములైను నిపాతసమఖ్యాప్యహముచే పదనిష్ఠశక్తి మారుచున్నది. అట్టి శక్తిని నిపాతలు

వ్యక్త నుంచే యుటనే ద్వీతక త్వవున బడును. నిపాతలకు స్వతంత్రప్రయోగము లేకపోవుట వలన ముఖ్యాదము సంభవించకపోవుటచే లక్షణ కవకాశము లేదు. వ్యంజనా వ్యాపారమంగికరించుట వలననే నిపాతలకు ద్వీతకత్వముపస్నమగుచున్నది. వ్యంజన శబ్ద-తద్ర్థ-పదపదైకదేశ-వర్ధ-రచన-చేష్టాదులయందంగికరింపబడుచున్నది. అన్నా శబ్ద తద్ర్థాదులు వ్యంగ్యార్థాభివ్యంజకములగుట అనుభవైకవేద్యమే. వక్రాది వైశిష్ట్యజ్ఞానము వ్యంగ్యార్థబోధలో సహకారికారణ మగుటచే సర్వృత్త దీని యపేత్త లేదు. అన్నా శాస్త్రివ్యంజన ప్రాపులములో వక్రాది వైశిష్ట్యజ్ఞానము యొక్క ఆపేత్త లేదు. నియంత్రితార్థ విషయకబోధ జనకము శాస్త్రివ్యంజన. వక్రాది వైశిష్ట్యముచే అర్ధాంతరాభివ్యక్తికి కారణమగు అర్థనిష్ట వ్యాపారము ఆధీవ్యంజన.

లక్షణా వ్యాపారము లేక అనుమానప్రమాణముచే వ్యంగ్యార్థము సిట్రించుండగా (లక్ష్యము లేక అనుమేయము) వ్యంజనావ్యాపారము నతిరిక్తముగ నంగికరించుటలో ప్రమాణము లేదని నైయాయికులు చెప్పుదురు. అది యుక్తముగాదు. ముఖ్యార్థమునకు అనుపపత్తి రూపచాధ కల్గినపుడు లక్షణా వ్యాపారముచే ముఖ్యార్థ సంబద్ధమగు లక్ష్యార్థ బోధ కర్తృగును. కాని ముఖ్యార్థ బాధ లేక పోయినను వ్యంజనావ్యాపారముచే వాచ్యలక్ష్యభిన్నమగు అర్థము వ్యక్తమగుచున్నది. ఇట్టి యర్థము ముఖ్యార్థసంబద్ధము కూడా కావచ్చును. కనుక వ్యంజనా వ్యాపారము లక్షణచే గత్తార్థము కాదు.

వ్యక్తి వివేకగ్రంథ కర్తయగు వహివభట్టు వ్యంజనను అనుమానమందతర్థివింపజేసి వ్యంగ్యార్థమునకుమేయత్వము సాధించెను. కాని అతడు చరాపిన హేతువులు నిరుద్యాది దోషగ్రస్తములగుటచే వ్యంగ్యార్థనువాపకములు కాజాలవు కనుక వ్యంగ్యార్థబోధకై

వ్యంజనావ్యాపారమవ్యవమంగీకరింపవలెని మమ్మటూచార్యుడు కావ్యప్రకాశ పంచమోల్లాసమున వివరించెను.

విశేషము : - వ్యంజనను అనుమానమందు గతార్థము చేయుట మమ్మటూదులచే ఖండింపబడినది. ఉదా : -

భ్రమ ధార్మిక ! విశ్రబ్బిః స శునకోఽద్య మారితస్తేన ।
గోదావరీకచ్చ కుంజవాసినా దృష్టసింహేన ॥

ఇచ్చట వ్యంగ్యార్థమంగు ధార్మికభ్రమణా భావమును నైయాంయుకులు అనుమానప్రమాణముచే సాధించుచున్నారు. గోదావరీతీరము పక్షము, భీరుభ్రమణాయోగ్యత్వము సాధ్యము, సింహోపలభై హేతువు. గోదావరీతీరం భీరుభ్రమణాయోగ్యం, భయకారణా సింహోపలభైః అని అనుమానాకారము. పరార్థానుమానమున పంచావయవవాక్యము -

- (1) ప్రతిజ్ఞ - గోదావరీతీరం భీరుభ్రమణాయోగ్యమ్ ।
- (2) హేతువు - భయకారణా సింహోపలభైః
- (3) ఉదాహరణము - యద్యత్ భీరుభ్రమణా యోగ్యం తత్తత్త భయకారణాభావవత్ యథాగృహమ్
- (4) ఉపనయము - న చేదం తీరం తథా భయకారణాభావవత్, సింహోపలభైః
- (5) నిగమనము - తస్మాత్ తథా = భీరుభ్రమణాయోగ్యమ్ । వ్యంగ్యార్థము అనుమేయమగుటచే తదర్థము వ్యంజనావ్యాపారము స్వీకరింపవలసిన పని లేదని అనుమితివాదుల తాత్పర్యము. సద్గైతువు ప్రకృతపక్షమున ప్రకృతసాధ్యానుమితిని కలుగజేయును. అసద్గైతువు లేక హేత్యాభాసలు సాధ్యానుమాపకములు కాజాలవు.

(ప్రకృతశ్లోకమున భీరుభ్రమణాభావమును అనుమానము చేయుటకు మాసబడిన సింహాసలబైరూప్హేతువు దుష్టమగుటచే ఆనుమితి సాధకవు కాజూలదు. సవ్యభిచార - నిరుద్ధ - సత్త్వతిపత్త - అసిద్ధ - బాధితములు హత్యాభాసలు = దుష్టహాతువులు. యత్ర యత్ర భీరుభ్రమణాభావాభావః = భీరు భ్రమణమ్ తత్త్వ తత్త్వ భయకారణాభావః అని వ్యతిరేకవ్యాప్తి. యత్ర యత్ర సాధ్యభావః తత్త్వ తత్త్వ హత్యాభావః అనునది వ్యాప్తి స్వరూపము, (ప్రకృతమున సాధ్యభావము = భీరుభ్రమణాభావాభావము = భీరుభ్రమణము. అది కలిగిన చోట హతువగు భయకారణవు యొక్క అభావముండవలెను. కానీ భయకారణమున్నను రాజుజ్జు చేతనో, ప్రియానురాగముచేతనో ప్రవర్తించుట కనబడుచున్నందున సాధ్యభావవద్యుతి హతువగుటచే భయకారణరూప హతువు వ్యభిచారదోషగ్రస్తము. అనూ సద్గైతువు కాదు. మరియు భ్రమధార్మిక! ఇత్యాదివచనము పుంశ్చలి నాయికచే చెప్పబడినది. ఆమె మాటలు ప్రామాణికములు గావు. కనుక గోదావరీతీరమను పత్తమున భయకారణమగు సింహాసద్యావము నిశ్చితము గాదు. ఈ విధముగ పత్తమందు హతువు లేకపోవుట స్వరూపాసిద్ధ దోషము. భయకారణహతువు వ్యభిచారదోషగ్రస్తము. కనుక వ్యాప్తి పత్తధర్మతాది నీర్దయము లేకపోవుటవలన అనుమానప్రమాణముచే ధార్మిక భ్రమణాభావము సాధింపశక్యము కాదు. వ్యంజనను తప్పక ఆశ్రయించవలెను. విశేష విచారణకౌఱుకు కావ్యప్రకాశాది గ్రంథములు చూడవలెను.

“‘ఏక సంబంధిజ్ఞానము అపర సంబంధిస్క్రితము’ కనుక ‘అతోఽస్తమర్పః’ సూర్యదు అస్తమించెను మున్నగు స్థలములలో

సూర్యాష్టమయ జ్ఞానముచే తత్సంబంధులగు సంధ్యావందన-కర్తవ్యత్వాద్యర్థములు స్నేహములగును కావున వ్యంజన అనావశ్యకమని కొందరి మతము. అదియుక్తము గాదు. ‘గతో ఉస్తమర్గః’ ఇత్యాది వాక్యశ్వవణోత్తరకాలమున ‘సంధ్యావందన కర్తవ్యత్వం మయా స్నేహమ్’ అను అనువ్యహారయము (జ్ఞానవిషయక జ్ఞానము) కలుగుట లేదు. ‘ఈపదమీ యద్దమునకు వాచకము గాని లక్షకము గాని స్నేరకము గాని కాదు, వ్యంజకమే’ అను ప్రామాణిక వ్యవహారమునే వ్యంజన అతిరిక్త వృత్తిగిసిద్దించును. శబ్దమునకే వ్యంజకత్వము, అర్థమునకది యెట్లు సంభవించునను ప్రశ్నకు సమాధానమిట్లు -

రతికాలే విలోక్య శ్రీర్షాభిపద్మే పితామహమ్ ।

రత్యాకులా ఛాదయతే దక్షిణం నయనం హరేः ॥

అను శ్లోకమున హరిపదవుచే దక్షిణ నేత్రవునకు సూర్యత్వకత్వము, తత్సంకోచరూప సూర్యాష్టమయవుచే పద్మసంకోచము, దీని వలన పద్మసస్నేడగు పితామహుని ప్రసాదము, దీని వలన అప్రతిబద్ధములగు రతివిలాసములు వ్యక్తములగు చున్నవి. ఇచ్చట అర్థము వ్యక్తమయిన పిదప మరియుకయద్దము వ్యక్తమగుచుండులచే అర్థమునకు కూడ వ్యంజకత్వము సిద్దించుచున్నది. మరిన్ని విశేషములకు లఘుమంజూష కలాటీక చూడ వలయును.

వ్యంజనానిరూపణము సమాప్తము

అథ స్వేచ్ఛనిరూపణమ్

మూలము : - నను కోఱయం వృత్తాయ్శ్రయః ? వర్ణః ప్రత్యేకమితి చేత్, న; ద్వితీయాది వర్ణోచ్చారణ వైయర్థ్యపత్తేః । నాఫి వర్ణసంఘాతః । ఉచ్చరిత ప్రధ్వంసిత్యేన యోగపద్యాసంభవాత్ ।

అభివ్యక్తిరుత్పత్తేర్య క్షణస్తాయిత్వాత్త క్షణాత్మకకాలస్య ప్రత్యక్షాయోగ్యతేన
తదచ్చిను వర్ధస్యాప్యప్రత్యక్షత్వాత్త | ఉచ్చారణాధికరణకాలో త్తరకాలవృత్తి
ధ్వంస ప్రతియోగిత్వముచ్చరిత ప్రధ్వంసిత్వమ్ | ‘ఇకో యణచి’
(అష్టాధ్యాయి 6-1-77) ఇత్యాదా, ‘తస్మైన్’ (అష్టా. 1-1-66) ఇతి
పరిభాషేపస్త్రుతవాక్యార్థే అయం పూర్వోచ్చయం పర ఇతి నష్టస్య
ప్రత్యక్షవిషయేదం శబ్దేన పౌర్వపర్వయైవహాయోగాచ్చ |

వ్యాఖ్యానము :- ఘటాదివిషయక శాభ్య బోధను గూర్చి ఘటాది
నిరూపిత వృత్తివిశిష్ట జ్ఞానము కారణమని ముందు ప్రకరణమున
వివరింపబడినది. శక్తి, లక్షణా, వ్యంజనాభేదముచే వృత్తి మూడు
విధములని పేర్కొని వాటి స్వరూపము నిరూపింపబడినది. [ప్రకృత
ప్రకరణమున వృత్త్యాశ్రయమగు శబ్దమును గూర్చి విచారింపబడుచున్నది.
మీమాంసకులు వర్ధములకు నిత్యత్వము వాచకత్వము నంగీకరింతురు.
వైయాయికులు పరశ్రోత్రగ్రాహ్యమగు వైఫలీవాక్సునకు వాచకత్వము
చెప్పుదురు. వైయాకరణలు ప్రాకృతధ్వని (వైఫలీ వాక్సు) వ్యంగ్యము,
నిత్యమగు స్నేచాత్మక శబ్దమునంగీకరించి దానికే వాచకత్వము
సమర్థింతురు. ఈ సందర్భమున ‘నమకోఽసౌశక్త్యాశ్రయః శబ్దః ?’ అని
సమగ్రముగ విచారణ చేయబడుచున్నది. ప్రత్యేకము వర్ధములు శక్తికి
ఆశ్రయములు, అనగా ‘ఘుట’ శబ్దగత ఘుకార - అకార - టకార -
అకారములు ప్రత్యేకము శక్తికి ఆశ్రయములన్నచో ప్రథమ వర్ధమగు ఘుకారము
శక్త్యాశ్రయమగులుచే ఘుటరూపార్దబోధ కలుగుచుండగ అకారాది
ద్వితీయవర్ధోచ్చారణము. వ్యర్థము కానలసిచ్చుమ. పర్యాప్తిసంబంధముతో
శక్త్యాశ్రయములు వర్ధములన్నచో యివి అర్ద వత్తులగుటచే
'అర్దవదధాతురప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్' అను సూతముచే ప్రాతిపదిక
సంజ్ఞను పొంద, దనమ్, వనమ్ ఇత్యాది పద ఘుటక నకారము

ప్రాతిపదికావయవమగుటచే 'నలోపః ప్రాతిపదికాంతస్య' అనుసూతముచే నలోపము రావలసివచ్చును. వ్యర్థములు ప్రత్యేకము శక్త్యశయములైనను, వాని వలన అర్థస్నైతి కలుగును. అంత్యవ్యర్థముచే స్వప్తముగ అర్థబోధ (స్నైతి) కల్గను. ఈ విధముగ స్వరణమునకు వైజాత్యముండుటచే వ్యర్థములకు ప్రత్యేకము వాచకత్వము స్వీకరించినను దోషము లేదని చెప్పుట కూడా యుక్తము గాదు. ప్రతివ్యర్థము అర్థస్నైరణము అనుభవవిరుద్ధము మరియు గౌరవము.

వ్యర్థసముదాయము శక్తికి ఆశ్రయమను పత్కము గూడ సరిగాదు. వ్యకరణ దర్శనమున వ్యర్థములకుచ్ఛరిత ప్రధ్వంసిత్వమంగికరింపబడుచున్నది. వర్ణాచාరణాధికరణకాలమునకుత్తర కాలమందు కలుగుధ్వంసకు ప్రతియోగి యగుట ఉచ్ఛరిత ప్రధ్వంసిత్వ మనబడును. అనగా వ్యర్థము ఏ ప్రయత్నముచే నుచ్ఛరింపబడుచున్నదో అదే ప్రయత్నముచే వర్ణాచාరణాత్తరకాలమందు వివ్యాహగును. పిమ్మట రెండవ ప్రయత్నముచే మరియుక వ్యర్థముచ్ఛరితమగును. కనుక వ్యర్థములుచ్ఛరిత ప్రధ్వంసులగుటచే యేకకాలమందు వ్యర్థద్వయమునకు యోగపద్యము సంభవింపదు గావున వ్యర్థసముదాయము శక్తికి ఆశ్రయమనుట సరిగాదు.

వ్యర్థములనిత్వములను పత్కమున వాటి ఉత్పత్తికణకాలికము. నిత్వములను పత్కమున అభివ్యక్తి కూడా తణకాలికమే. ఇచ్చుట తణపదముచే ఉచාరణాధికరణ కాలము గ్రాహ్యము. ఇదియే ముఖ్య తణము. తణసముదాయము ప్రత్యక్షయోగ్యమయినను ముఖ్యతణము ప్రత్యక్షయోగ్యము కాకపోవుటచే తక్షణమందు పుట్టిన లేక అభివ్యక్తమయిన వ్యర్థములకు కూడా ప్రత్యక్షత్వము సంభవించదు. క్రియలు క్రమికములు. అనగా ఒక క్రియతరువాత మరియుక క్రియ పుట్టును. వ్యర్థముల ఉచාరణ - వినాశక్రియలు ఏకకాలమందు సంభవించవా కనుక ఉచారణ కాఁగానేనోణగ

కాలమందు ప్రధ్వంసమని చెప్పబడినది. కనుక ఏకకాలావ్యాహే వ్యాధములకు యోగుద్యము సంభవము కాదు.

వ్యాధములకు పౌర్వపర్వము సంభవించక పోవుటవలన 'ఇక్కోయణచి' (అష్ట. 6-1-77) ఇత్యాది సూత్రములు వ్యాధముకావలసివచ్చును. 'ఇక్కోయణచి' అను విధి సూత్రమున 'ఇకః' అను పష్ట్యంతపద లింగముచే 'ప్ష్ట్యైస్తానేయోగా' అను పరిభాషా సూత్రము, 'అచి' అను సప్తమ్యంతపదలింగముచే 'తస్మిన్నితి నిర్దిష్టపూర్వస్య' అను పరిభాష ఉపస్థితములగుచున్నవి. కనుక అజవ్యవ్హాత పూర్వమగు ఇక్కు యొక్క స్తానమున యణ్ణ ఆదేశమగునని సూత్రార్థము లభించినది. కానీ ఉచ్చరిత ప్రధ్వంసులగు వ్యాధములకు యోగుద్యముసంభవమగుటచే 'అయం పూర్వః అయం పరః' అని పౌర్వపర్వజ్ఞానము సంభావితము కాకపోవుటచే అజవ్యవ్హాత పూర్వమగు ఇక్కునకు యణాదేశ విధానమసంభవమగుటచే 'ఇక్కో యణచి' ఇత్యాది.సూత్రములు వ్యాధము కావలసి వచ్చును. నష్టి విద్యమానపదార్థములకు పౌర్వపర్వము సంభవించదు. అన్నా నష్టమయిన వ్యాధమునకు 'అయం పూర్వః , అయం పరః' అని ప్రత్యక్ష విషయమగు ఇదం శబ్దముతో గ్రహణము సంభవించదు గావున పౌర్వపర్వయవహారము సంగతము కాక పోవలసివచ్చును.

“‘ఏకైక వ్యాధవర్తినీ హక్ న ద్వ్యా యుగుదుచ్చారయతి గౌరితి యావద్గారే వాగ్వ్యార్తే నోకారే న విసర్జనీయేచ, యావదొకారే నగొరేన విసర్జనీయే, యావద్విసర్జనీయే న గొకారే నోకారే’’ అని “పరఃసన్నికర్షస్యంహితా” (అష్ట. 1-4-109) సూత్రభాష్యము. గౌః అను శబ్దోచ్చారణమున వాగింద్రియము గొరమునుచ్చరించు సమయమున జౌకారము నుచ్చరించలేదు. ఈ విధముగ ఏ ప్రయత్నముచే ఒక వ్యాధముచ్చరింపబడినదో అదే ప్రయత్నముచే ఆ వ్యాధము నష్టమగును. పీమ్మటు

మరియుక ప్రయత్నముచే రెండవ వద్దముచ్చరింపబడునని భాష్య తాత్పర్యము. దీనివలన వద్దములకుచ్చరిత ప్రధ్వంసిత్యము భాష్యారూఢమని తెలియుచున్నది. “యావద్గారే వగ్గ వర్తతే న తావదొకారే ఇతి యైవ యత్సైనైకో వద్దఉచ్చార్యతే తేనైవ విచ్చిన్నే తస్మిన్ వద్దే ఉపసంహాత్య తం యత్తమన్యం యత్తముపాదాయ ద్వితీయః ప్రవర్తతే” ఇతి చత్త్రైవసూత్రే భాష్య ఉక్తత్వాత్ అని లఘుమంజాషలో స్ఫుర్ము. “ఏకేన యత్సైన వద్దే ఉచ్చారితే తస్మిన్నష్టే తజ్జనకయత్సైవ నష్టే యత్సైంతరోత్త్వంనంతరం ద్వితీయ వద్దోత్తుత్పేరిత్యద్భుతః” అని లఘుమంజాష కలాటీకారులు. కముక పూర్వవద్దష్టితికాలమందు ద్వితీయవద్దము పుట్టుదు.

మూలము :- యత్తు తార్పికాః - వద్దూనామనిత్యత్యేష్టిఉమి ఉత్తరోత్తరథ్యే పూర్వపూర్వవద్దవత్త్వమవ్యవహాతోత్తరత్వ సంబంధేన సంస్కారవశాద్గృహ్యత ఇతి పదస్య ప్రత్యక్షత్వాచ్ఛాష్టబోధః ।

యద్వా పూర్వపూర్వ వద్దజాః శబ్దాః శబ్దజశబ్దన్యాయేన చరమవద్దప్రత్యక్షవర్యానం జాయమానా ఏవ సంతీతి నపదప్రత్యక్షానుషపత్తిః ।

యద్వా పూర్వపూర్వ వద్దౌనుభవజన్య సంస్కార సధ్రీచీన చరమ వార్దనుభమతః శాష్టబోధ ఇత్యాపూః

వ్యాఖ్యానము :- వద్దములనిత్యములగుటచే మెనక చెప్పబడినట్లు వాటికి యోగసద్యము సంభవము కాకపోవుటచే అనుభవసిద్ధమగు పద విషయక ప్రత్యక్షత్వక జ్ఞానము కలుగక పోవలసిమచ్చును. పదజ్ఞానము లేనిచో పదార్థ విషయక శాష్టబోధ ఎట్లు కలుగునను శంకకు నైయాయికులు పలు రకములుగ సమాధానము చెప్పుచున్నారు.

వద్దములనిత్యములయినను పూర్వవద్దష్టితి కాలమందు ద్వితీయ వద్దము పుట్టువనుట సరిగాదని పూర్వము వివరింపబడినది.

- (1) వర్ధమంగలనిత్యములైనప్పటికి వర్ధనుభవమువలన సంస్కరము కలుగును. ద్వితీయ వర్ధప్రత్యక్షాలమున పూర్వవర్ధము నృఘనయినను తత్పంస్కరముండుటచే అవ్యవహారోత్తరత్వ సంబంధముచే పూర్వవర్ధ సంబంధిత్వము గ్రహింపబడును. అట్లే తృతీయ వర్ధమందు సంస్కరముచే అవ్యవహారోత్తరత్వసంబంధముచే పూర్వవర్ధవిశిష్టోత్తర వర్ధసంబంధిత్వము, ఈ విధముగ ఊత్తరోత్తర వర్ధ ముల యందు పూర్వపూర్వవర్ధవైశిష్ట్యము గ్రహింపబడుచుండుటచే పదప్రత్యక్షము లేక సమాహాలంబన స్క్రాంటము సులభము కనుక శాఖ్యబోధ కలుగును.
- (2) రెండవమతము శబ్దజశబ్ద న్యాయమునకు సంబంధించినది. ఒక తరంగము స్వసమానాకారమగు మరియుక తరంగమును పుట్టించునట్లు పూర్వపూర్వ వర్ధములు అంతిమవర్ధప్రత్యక్ష పర్యంతము స్వసమానాకారములగు వర్ధములను పుట్టించును. కనుక చరమవర్ధ ప్రత్యక్షాలమందు పూర్వపూర్వ వర్ధజ్ఞానముండుటచే వర్ధసముదాయాత్మక పదప్రత్యక్షము సులభము. ఒక తరంగము రెండవతరంగమును పుట్టించి నాశము చెందును. కానీ ఒక వర్ధము స్వసజ్ఞాతీయ వర్ధమును పుట్టించి వెంటనే నాశము పొందదు. చరమవర్ధప్రత్యక్షపర్యంతముండును. శ్రోత్ర దేశమునకు చేరినది గ్రహింపబడును. ఇదియే వీచితరంగ ర్ఘషోంతము కంటే ప్రకృతస్తులమునకు భేదము.
- (3) పూర్వపూర్వ వర్ధనుభవజనిత సంస్కర సహకృత చరమ వర్ధనుభవమువలన శాఖ్యబోధ కలుగునని మూడవ పత్కము.

మూలము : - తన్న । ఆయ్యెళ్లయం పూర్వోళ్లయం పర ఇత్యభిలాపాసంభవేన అవ్యవహారోత్తరత్వసంబంధాయోగాత్ । నష్ట

విద్యమానయోరవ్యవహాతోత్తరత్వసంబంధస్య వక్తుమశక్యత్వాచ్చ । ద్వాతీయే శబ్దజ శబ్దన్యాయేన పదప్రత్యక్షాపశాసనేఉపి పదస్యావిద్యమానత్వేన తత్త శక్త్యశాయత్వస్య గ్రహమపపత్తేః । అవిద్యమానే ఆశ్రయత్వంగీకారే నష్టమాఘాతో జలవాన్ ఇత్యాద్యాపత్తేశ్చ । తృతీయే యొన్ క్రమేణానుభుస్తును క్రమేణాతత్వంస్యారష్టాతి రిత్యత్ర వినిగమకాభావాత్ సరోరసోనదీ దీని ఇత్యాదౌ విపరీత - సంస్కారోద్యోధేన ప్రత్యేకమన్యార్థ ప్రత్యయాపత్తేః । ఉత్సత్తివినాశవద్వర్ధ పముదాయరూపపదస్య మనుష్యైదివద్వేదే , 'ఏక ఇంద్రజబ్లః క్రతుశతే ప్రాదుర్మూతో యుగపత్ సర్వయాగేష్యజ్గం భవతి' (మ.భా. 1-2-64) ఇతి భాష్యవిరోధాపత్తేశ్చ । ప్రాదుర్మూతోఽభివ్యక్తః ।

వ్యాఖ్యానము : - పదప్రత్యక్షమునకు సైయాయికులు చెప్పిన పక్షములు యుక్తముగావు. మొదటి పక్షమున 'ఈ వ్యాప్తము పూర్వము, ఈ వ్యాప్తము పరము' అను అభిలాపము = శాఖ్మిక ప్రత్యక్ష వ్యవహారము సంభవించకపోవుటచే వర్ధమాలకు అవ్యవహాతోత్తరత్వ సంబంధముపవన్నము గాదు. మరియు నష్ట విద్యమాన పదార్థములకు అవ్యవహాతోత్తరత్వసంబంధము సంభవము గాదు. రెండవ పత్ఫమున శబ్దజశబ్ద న్యాయముచే పదమునకు ప్రత్యక్షత్వము సాధించినను, ఈ ప్రత్యక్షము భ్రమాత్మకమగుటచే పదమునకు సత్త సంభవించదు. శుక్తియందు రజత భ్రమకలిగినపుడు రజతమవిద్యమానమయినట్లు పదమవిద్యమానమగుటచే, అట్టిదానికి శక్త్యశాయత్వమంగీకరించుట అత్యంతమనుపవన్నము. అవిద్యవూనములాగువానికి గూడ ఆశ్రయత్వమంగీకరించిన నష్టమాఘాతో వ్యవహారము ప్రామాణికము కావలసించును.

మూడవ పత్ఫమున ఏకమముతో వ్యాప్తముల యొక్క అనుభవము కలుగునో అదే క్రమముతో వ్యాప్తసంస్కారము కలుగునమగుటలో వినిాశమై

లేకపోవుటచే సరః రసః, నదీ - దీనిః మున్గు ప్షలములలో 'సరః' అను శబ్దానుభవమువలస తద్విపరీతమగు 'రసః' అను సంస్కృతము కూడ కలుగవచ్చును. అట్టెన సరశ్శబ్దానుభవము వలన రసశబ్దార్థ బోధ కలుగ వలసి వచ్చును. ఉత్సత్తి వినాశములు కల వర్ణముల యొక్క సముదాయాత్మకమగు పదమునకు, మనుష్యోదులకు వలె భేదము నంగీకరించిన పదమునకేకత్వము సిద్ధించునగా పునసరః - రసః మున్గు ప్షలములలో విపరీతార్థబోధ కలుగదని చెప్పుట సరిగాదు. అట్టెన “ఒకే ఇంద్ర శబ్దము క్రతుశతమందభివ్యక్తమై సకల క్రతువులయందు అంగమగుచున్న” దను శబ్దమునకేకత్వము చెప్పబడిన భాష్యముతో విరోధము వచ్చును. కనుక పదప్రత్యక్షము సంభవించకపోవుటచే శాభ్యబోధకలుగదను దోషము తదవస్తుమే.

మూలము :- నను కస్త్రీ వృత్తాయైశ్రయః శబ్దః ? స స్మేచాత్మక ఇతిగ్రహణా | నను కోఱయం స్మేటః ? ఉచ్చయే | చతుర్వ్యధాహి వాగ్స్మీ - పరా, పశ్యేస్తి, మధ్యమా, వైఫలీచ | తత్పమూలాధార్థమనసంస్కరీభూతా మూలాధారస్తా శబ్దబ్రహ్మరూపా స్పందహాన్య బిందురూపిణీ పరా వాగుచ్యతే | నాభి పర్వ్యన్తవూగచ్చతా తేన వాయునాఱభివ్యక్తా మనోగోచరిభూతా పశ్యేస్తివాగుచ్యతే | ఏతద్వయం వాగ్రిహ్మా యోగినాం సమాధా నిర్వికల్పక సవికల్పకజ్ఞాన విషయ ఇత్యుచ్యతే | తతో హృదయ పర్యంతమాగచ్చతా తేన వాయునాఱభివ్యక్తా తత్తద్రవాచకస్మేటశబ్దరూపా క్రోత్రగ్రహణాయోగ్యత్వేన సూఖ్యై జపాదా బుద్ధినిర్గాహ్య మధ్యమా వాగుచ్యతే | తత ఆస్యపర్యంతమాగచ్చతా తేన వాయునోర్వ్యమాక్రామతా చ మూర్ఖానమాహాత్మ్య పరాప్రాత్మ్య చత్తస్కాస్మేష్యభివ్యక్తా పరశ్శోత్రేణాపి గ్రాహ్య వైఫలీచ వాగుచ్యతే | తదాహా -

పరా వాడ్ మూలచక్కస్తా పశ్యన్తి నాభిసంప్రీతా ।
 ప్యాదిస్తా మధ్యమా జ్ఞేయా వైఖరీ కంఠదేశగా ॥ ఇతి ।
 వైఖర్యా హి కృతో నాదః పరశ్రవణగోచరః ।
 మధ్యమయా కృతో నాదః స్నేచువ్యంజక ఉచ్యతే ॥ ఇతి చ ।

వ్యాఖ్యానము :- వ్యుత్థములుగాని, వ్యుత్థముదాయముగాని శక్తికి ఆశ్రయము గాదని నిరాకరించి ఛిచక శబ్దమగు స్నేచుయొక్క స్వరూపమును నిరూపించుచున్నాడు. స్నేచురూప శబ్దము శక్తికాశ్రయము. దాని స్వరూపమెళ్ళిదన -

పరా, పశ్యన్తి, మధ్యమా, వైఖరీ యని వాక్యానాలను విధములు. లఘు వుంజూషులో నాగేశభట్టు చూపిన సృష్టి ప్రక్రియను సందర్భానుకూలముగ వివరించేదన.

ఖండప్రలయమున నియతకాలమున భోగ్యములను కర్మల ఫలము ననుభవించిన సమస్త ప్రాణికోటి (ప్రపంచము) మాయయందు, అవిద్యారూపమగు మాయ పరమాత్మయందు లీనమగును. (భుక్త భోగ్యానాం ప్రాణిం మాయాయాం లయః, తస్యశ్చేశ్వరే ఇత్యర్థః) అన్నా సుప్తాష్టలో వలె నుండును. ఇచ్చుట మాయ పరమాత్మయందు లీనమగుట ఉత్తరకాలమందు సృష్టి ననుసరించి పునఃప్రాదుర్భావఫలకము. ఆత్మంతిక నాశ రూపము గాదు. ప్రపంచరూప కార్యోత్పత్తి ఆ సమయమున లేకపోవుటచే నిదర్శిస్తుట్టు వలె మాయ సూత్మ రూపమున నుండును. ప్రలయానంతరము, ప్రాణిల యేకర్మలు అపరిపక్వములో = ఫలించుటలో ఉన్నిఖములు కాలేదో అవి కాలవశముచే పరిపక్వములై ఫలోన్నిఖములగును. అప్పుడు పరమేశ్వరుని అబుద్దిపూర్వకసృష్టియొక్క ఆరంభమే మాయాపురుషుల ప్రాదుర్భావము. అన్నా మాయా పురుషుల ప్రాదుర్భావముచే సృష్టి ఆరంభమయినది. ఉభయ ప్రాదుర్భావానంతరము

పరమేశ్వరునికి సిస్యుభూత్వకమగు (స్ఫృష్టిచేయవణెను ఇచ్చ) మాయావృత్తి ఉత్పన్నమగును. పిమ్మిలు దాని నుండి (మాయావృత్తి) అవ్యక్తము, సత్త్వరజస్తమోగుణాత్మకమగు బిందునామకపదార్థము పుట్టును. దీనికి శక్తి తత్త్వమని పేరు. ఈ బిందువులో చిదంశము, అచిదంశము, చిదచిదంశము మూడు అంశములు గలవు. అందు అచిత్ = అజ్ఞాన రూపమగునంశము బీజమనబడును. చిత్, అచిత్ కలిసిన అంశము నాదమనబడును. శుద్ధ చిన్నాత్మమగు అంశమునకు బిందువని వ్యవహారము. చిదంశము బ్రహ్మరూపము. ఇచ్చట అచిచ్ఛబ్రహ్మముచే అవిర్యచెప్పబడును గాని మాయకాదు. 'అచిచ్ఛాభ్యాత్ న మాయా, తస్యః మూలభూతత్వేన ఏతదనంశత్వాత్' అని కలాటీకారులు వివరించిరి. 'అస్మాద్ బిందోః' అను లఘుమంజాషకు 'అవ్యక్తాత్' త్రిగుణాదిత్వర్తః తత్ర రజసః ప్రవర్తకత్వాదితి భావః' అని కలాటీక.

అవ్యక్తంగు త్రిగుణాత్మక బిందువునుండి శబ్ద బ్రహ్మపరనామధేయము, జ్ఞానప్రధానము, చేతన మిశ్రితము స్ఫృష్టపయోగ్యవస్త్రవిశేషయుక్తమగు నాదము మాత్రము పుట్టును. ఈ నాదము సర్వజగత్తుకు ఉపాదానకారణము = సమవాయి కారణము. ఇది రవ-పరాది శబ్దములచే వ్యవహారింపబడును.

ప్రపంచసారమున-

చిందోస్తస్మాద్యమానాత్ రవోఽవ్యక్తాత్మకోఽభవత్ |
స ఏవ శ్రుతి సంపన్మేః శబ్దబ్రహ్మాతి గీయతే ||

అని చెప్పబడినది. విషయేంద్రియ సంయోగముచే జీవుని ఉపాధిభూతమగు అంతఃకరణమున అనేకవృత్తులు కలుగునట్లు, ప్రాణులకర్మలు ఫలోన్ముఖములైనప్పుడు పరమేశ్వరుని ఉపాధిభూతమగు

మాయలో బహువిధ వృత్తులు పుట్టుచున్నవి. అందు ప్రథమ వృత్తి సిస్టము యనబడును.

శబ్ద బ్రహ్మరూప నాదము అంతట వ్యాపించియున్నను ప్రాణుల మూలాధారమున సంస్కర యుక్త పవన చలనము వలన అభివ్యక్తమగును. మూలాధారమును గూర్చి యిట్లు చెప్పబడినది -

పాయుంతాద్రవ్యంగులా దూర్ఘయం లింగాచ్చ ద్వ్యంగులాదధః ।

మధ్యమేకాంగులం యచ్చ దేహమధ్యం ప్రచతుతే ॥ ఇతి ।

నవాంగులోద్రవ్యతస్తస్మాదస్తి కందోఽండసన్నిభః ।

చతురంగుల విస్తారతస్తన్నధ్యం నాభిరుచ్యతే ॥ ఇతి ।

సంగీత రత్నకరమందు -

గుద లింగాస్తరే చక్రమాధారాఖ్యం చతుర్ధలమ్ ।

అస్తి కుండలినీ బ్రహ్మశక్తిరాధార పంకజే ॥

ఆధారాద్రవ్యంగులా దూర్ఘయం మేహాద్రవ్యంగులాదధః ॥

ఏకాంగులం దేహమధ్యం తత్పజాంబూనద ప్రభమ్ ॥ ఇతి ।

గుద స్థానము నుండి రెండగులల ఊర్ద్వభాగము, గుహ్యస్థానమునుండి రెండగులల అధోభాగము మధ్యగల ఏకాంగుల పరిమితమగు ప్రదేశమునకు మూలాధారమని పేరు. దీనికి దేహమధ్యమని నామాంతరము. 96 అంగులుల పరిమితము దేహము యొక్క ఆయామము. అందు ఊర్ద్వభాగము $47\frac{1}{2}$, అధోభాగము $47\frac{1}{2}$ విడిచిమధ్యలో గల ఏకాంగుల పరిమిత దేశము మూలాధారమని కూడ చెప్పబడినది. మూలాధారము ప్రాణవాయువునకుతృత్తి స్థానము. కుండలినీ రూపమగు బ్రహ్మశక్తి మూలాధారమందు కలదు. ప్రపంచసారమున -

‘దేహాఖపి మూలాధారేఽస్మిన్ సముద్యతి సమీరణః’ । అని ।

‘మూలాధారాదుత్తితః పష్ఠో నాడీద్వారేణ కార్యణి కరోతి’

అని పాతంజలభాష్యమున చెప్పబడినది.

జ్ఞాతమగు నద్రమును చెప్పవలయును ఇచ్చుతో వక్త ప్రయత్నము చేయును. ఇచ్చు వలన ఉత్సవులుగు ప్రయత్నము వాయువుతో సంబంధముగుటయే మూలాధారష్ట పవన సంస్కరము. ఇట్టి మూలాధారమందలి పవన సంస్కరముచే అభివ్యక్తమగు శబ్దబ్రహ్మ (నాదరూపము) స్వప్రతిష్ఠితమగుటచే (ఆధారాంతరరాహిత్యము) క్రీయాశాస్యమై 'పర' వాక్యగ వ్యవహారింపబడుచున్నది. వాక్యపదీయమున భర్తపూరి -

అనాది నిధనం బ్రహ్మ శబ్ద తత్త్వం యదక్షరమ్ ।

వివర్తతేఉర్ధ్వభావేన ప్రక్రియా జగతో యతః ॥ అని

పేర్కొనెను. ఆద్యంత రహితము, వ్యాపకము (అక్షరమ్) అగు బ్రహ్మపదార్థము శబ్ద తత్త్వమే. దీని యొక్క ప్రథమ వివర్తము జగత్తునకు మూలభాతమగువేదము (శబ్దరాశి) శబ్దాత్మకమగు బ్రహ్మమే తత్తత్త్వదార్థ రూపముగ వివర్తము చెందినది. రజ్జు సర్వభ్రమయందు రజ్జువు యొక్క వివర్తము సర్వమైనట్లు శబ్దబ్రహ్మ యొక్క వివర్తమే సర్వజగత్తు. ఇచ్చట ఆరంభవాదము లేక పరిణామ వాదము వివక్షితము కాదు. వివర్తవాదమే వివక్షితము. వివర్తతే = తత్త్వాదప్రచ్యతమేకం భేదానుకారేణసత్యానేక-రూపతాం ప్రాప్తోతి. యథారజ్జుః స్వయమవికృతైవ సతీ మాయయా సర్వాకారేణ వివర్తతే ।

మూలాధారము నుండి నాడీ మార్గము ద్వారా నాభిదేశమును పొందినసంస్కృత వాయువుచే నాభిదేశమందు అభివ్యక్తమగు పరాఖ్య శబ్దబ్రహ్మయే పశ్యన్తియనబడును. పశ్యన్తి వాక్య సమస్త ప్రపంచమునకు మూలము. ఇది పరా వాక్య యొక్క ప్రథమ వివర్తము. వేదము = శబ్దరాశి పరాఖ్య శబ్దబ్రహ్మ యొక్క ప్రథమ వివర్తము. అనగా పశ్యన్తిరూపము. పశ్యతి సర్వం ప్రపంచం స్వస్మిన్ యా సా పశ్యన్తి. కప్రద్ర మందు దృష్టి

ధాతుపుకంటే శత్రువులు ప్రత్యయము. పరయా దృష్టతే యానే అను వ్యవ్హరితిలో కర్మాద్రుతమును ఉచ్చారించాలి గ్రహణముచే శత్రువులు ప్రత్యయము.

పరావుండ్రమోగీశ్వరుల సమాధ్యవస్తులో నిర్వికల్పక జ్ఞానమును విషయమగును. సిప్పుకారకమగు జ్ఞానము నిర్వికల్పకము. అనగా విశేషణా విశేష్య భావరహితము, చిన్నాత్ర విషయకమగు జ్ఞానము నిర్వికల్పకము. యోగీశ్వరుల సహాధ్యవస్తులో సవికల్పకజ్ఞాన విషయమగునది పశ్యాన్నివాకుండ. సప్రకారక జ్ఞానము సవికల్పకము. అనగా విశేషణ, విశేష్య, తత్త్వంబంధములు భాసించు జ్ఞానము సవికల్పకము. ఈ విధముగపరాపశ్యాన్నివాకుండలు రెండును కేవలము సమాధ్యవస్తులో యోగులకు మాత్రము గోచరించును.

సమాధియతే = పూర్వతయా నిగ్రహాతే మనః అస్మిన్నితి సమాధిః । వృత్త్యంతర నిరోధ పూర్వకముగ 'అహం బ్రహ్మస్మి' అను చిత్తవృత్తి యొక్క అవస్త సమాధి యనబడును.

సోఽహం బ్రహ్మాన సంసారి నమత్తోఽన్యత్ కదాచన ।
బ్రహ్మాశ్యేవష్టితిర్యా సా సమాధిః ప్రత్యగాత్మనః ॥

అనిసూత సంహితలో చెప్పబడినది.

సమాధిస్తు సమాధానం జీవాత్మ పరమాత్మనోః ।

బ్రహ్మాశ్యేవష్టితిర్యా సా సమాధిః ప్రత్యగాత్మనః ॥

అని సమాధిస్వరూపము.

పీమ్మట హృదయ దేశమును చేరిన పూర్వోక్తవాయువు చే హృదయదేశమందు అభివృక్షము, (ఆవరణముతోలగుట) అర్థ విశేష, శభ్ద విశేషములను వేరువేరుగ ప్రకటింపబేయు బుద్ధిచే గ్రహింపబడు (జ్ఞాన విషయమగు) వాకుండ మధ్యమాయనబడును. ఇతరులకు వినబడవదియు,

ఎవరి హృదయ దేశమున అభివ్యక్తమో వారికి మాత్రము వినబడునదియు గనుక 'సూక్ష్మ' అని వ్యవహరింపబడును. స్వయముగ తన రెండు చెపులు మూసుకొనిన ఈ వాక్యమును వినవచ్చును.

అర్థ బోధకము గనుక దీనికి స్ఫోటయని పేరు. మధ్యమావాక్య జపాదుల యందు బుద్ధిచే గ్రహింపబడును. హిరణ్యగర్భాడు దీనికి అధిష్టాన దేవత.

పిమ్మట హృదయ దేశమునుండి ముఖమును చేరు వాయువు ఊర్ధ్వ దేశమునకు చేరి మూర్ఖ దేశము యొక్క ఆఘాతము చేసి బయటకు వెడలుటకు మార్గము లేక అధోదేశమునకు మరలి ఉచ్చారణావయములగు తాల్యాది స్థానములను చేరి ఆయాస్తానముల యందు అభివ్యక్తమగు మధ్యమా వాక్యమైభారి యనబడును. ఇది పరిశోత్ర గ్రహణయోగ్యము. మధ్యమావాక్య వక్తచే మాత్రము తెలుసుకోదగును. వైభారివాక్య అందరికి వినబడునది. దీనికి అధిష్టాత్ర దేవత విరాట్ భగవానుడు. మాలాధారమందభివ్యక్తమగు నాదాంశము పరావాక్య. ఇదియే శబ్ద బ్రిహ్మ. పరావాక్య పశ్చాత్మా, పశ్చాత్మివాక్య మధ్యమా, మధ్యమావాక్య వైభారిగా వివర్తమగు చున్నది. ప్రణవమే (సూక్ష్మరూపమగు నాదము) వ్యాహారములచే అభివ్యక్తమై వైభారి రూపమును పొందుచున్నదని తాత్పర్యము. పరావాక్య వర్ణాది విశేషరూపొత్యముచే అవ్యక్తము. తోక్యవోరాతీతము పశ్చాత్మివాక్య. కాని యోగులకు దానియందు కూడా ప్రకృతి ప్రత్యయ జ్ఞానము కలదు. కనుక పశ్చాత్మి - మధ్యమా - వైభారి వాక్యములు మూడే వ్యాకరణ శాస్త్రముచే సంస్కరాపులు. పరావాక్య సూక్ష్మత మగు ప్రణవరూపమగు స్వరూపజ్యోతి గనుక సంస్కరయోగ్యముగాదు. భర్తపూరి వాక్యపదీయమున -

స్వరూప జ్యోతిర్వాంతః పరా వాగన పాయినీ ।

తస్యాం దృష్టః స్వరూపాయామధికారోనివర్తతే ॥

వైఖర్యమధ్యమాయశ్చ పశ్యన్తాష్టితదద్యతమ్ ।

అనేక తీర్థభేదయాప్తయ్యా వాచః పరం పదమ్ ॥

అనిచెప్పేను. అనేక తీర్థభేదయాః = తీర్థముపాయః | వ్యక్తవ్రష్టరూపము, అవ్యక్త వ్రష్టరూపము, సాధుత్వమును పొందినది, సాధుభావమును పొందనది, (వర్డ్హంశమున భేదద్వయము, పదాంశమున భేదద్వయము) మరియు ధ్వన్యంశమున దుందుభివేణు వీణాది శబ్దరూపముగ అనేక భేదములు గల త్రివిధమగు వాక్యానకు ఏతత్ = వ్యక్తరణము, పరం పదమితి = సంస్కారకవంగుట అద్భుతమని సమన్వయము. బుగ్యదమంత్రమున వాక్యా యొక్క చాతుర్విధ్వయము స్ఫుర్తము.

చత్వారి వాక్యరిమితా పదాని ।

తాని విదుర్భాప్యాణా యే మనీషిణః ।

గుహో త్రీణి నిహితా నేజ్ఞయస్తి ।

తురీయం వాచో మనష్యా పదంతి ॥

వాచః పరిమితాస్మి, = శాస్త్రమందు నిర్ణీతములగు సూక్ష్మతర, సూక్ష్మ, సూలతర రూపాపస్తలుగలపరా - పశ్యన్తి - మధ్యమా - వైఖరీ యని నాలుగు పదములని మనీషిణః = అధ్యాత్మకశత్రువులురు తెలుసుకొనుచున్నారో వాని మధ్యలో మూడు పదములు = అపస్తలు గుహో = మూలాధార, నాభి, హృదయ దేశములయందు నిహితములై నేజ్ఞయస్తి = సర్వులకు జ్ఞానవిషయము లగుటలేదు. నాల్గవది మాత్రము మనుష్య వదనమున వ్యక్తమగుచున్నదని బుగ్యప్యమున వ్యభాగ్యనింపబడినది.

మూలము : - యుగపదేవ మధ్యమావైఖరీభ్యాం నాద ఉత్పద్యతే । తత్త్వ మధ్యమానాదో ఉర్ద్వాచకస్ఫోటాత్క శబ్దవ్యంజకః । వైఖరీనాదో ధ్వనిః సకలజన శ్రోత్రమాత్రగ్రాహో భేర్యాదినాదవన్నిరర్థకః । మధ్యమానాదశ్చ

సూత్కృత రః కర్మపిధానే జపాదౌ సూత్కృత రవాయువ్యంగ్యః
శబ్దిబ్రహ్మరూపస్మైట వ్యంజకశ్చ। తాదృశమధ్యమానాచవ్యంగ్యః శబ్ది:
స్మైటాత్మకో బ్రహ్మరూపో నిత్యశ్చ। తదాపూ పారిః -

అనాది నిధనం బ్రహ్మ శబ్దతత్త్వం యదక్తరమ్ ।

వివర్తతేఖర్థ భావేన ప్రక్రియా జగతో యతః ॥

స చ యద్యస్యేకో ఉఖండశ్చ, తథాపి పదం వాక్యం; జపాకునుమాది
లౌహిత్యపీతస్వాదివ్యంజకోపరాగవశాద్ లోహితః పీతః స్ఫటిక ఇతి భాసుద్ద
వర్ణాదివ్యంగ్యః వర్ణరూపః పదరూపో వాక్యరూపశ్చ, యథా చ ముఖే మణి
కృపాణ దర్శణ వ్యంజకోపాధివశాదైర్య వర్తులత్వాది భానం తద్వత్ ।

తదుక్తమ్ -

పదే న వర్ణా విద్యంతే వాక్యేష్యవయవా న చ ।

వాక్యాత్మదానామత్యంతం ప్రవివేకో న కశ్చన ॥ ఇతి ।

(వాక్యప. 1-73)

వ్యాఖ్యానము : - (ఇచ్చట వాక్యపదీయము, లఘునుంజూషలతో
విరోధమున్నది. అయినను యథాతథముగ ననుపదించి నిశేషములలో
స్మైట తత్త్వమును వివరించేదను.)

మధ్యమా వైఖరీ వాక్యులచే ఏకకాలమందు నాదము పుట్టును.
వానిలో మధ్యమా నాదము అర్థమునకు వాచకమగు స్మైటాత్మక శబ్దమునకు
వ్యంజకము. పరశ్రోత్రగ్రహణయోగ్యమగు వైఖరీనాదము భేర్యాది
నాదమునలే నిర్దిష్టకము. మధ్యమానాదము నీక్షీలి సూత్కృతముయినది. ఇది
చెపులు మూసుకొనినపుడును, జపాదులయందును సూత్కృతరసాయువుచే
వ్యక్తమై అర్థబోధకమగు స్మైటకు వ్యంజకమగును. ౭౧ పిధముగ

మధ్యమానాదముచే వ్యంగ్యమగు స్టోటాత్మకమగు శబ్దము బ్రహ్మరూపము నిత్యము. భర్తృపూరి కారిక, మందు వివరింప బడినది.

స్టోటాత్మక శబ్దము ఏకత్వవిశ్లేషము మరియు అఖండము. అన్నా నిరవయవము. అంఱునప్పటికి పదస్టోట, వాక్యస్టోటలుగ వ్యవహరింపబడుచున్నది. కారణమేమన - స్ఫుటికమణి మిక్రీలి స్వచ్ఛముగ నున్నను జపాకుసుమాది సాన్నిధ్యముచే వాటి రంగు స్ఫుటికమందు ప్రతిబింబించుటచే 'స్ఫుటిక మణి ఎఱుపు, పసుపు' అను వ్యవహారము కలుగుచున్నది. వాస్తవికముగ మణియందట్టి ధర్మములు లేకపోయినను రక్త పీతాది వర్ష ప్రకాశమగు వస్తు సంబంధముచే వాటి ధర్మములు మణియందు భాసించుచున్నవి. ఒకే ముఖము (వాస్తవికముగ ఆకార భేదము లేకపోయినప్పటికి) మణి, ఖడ్డము, అద్దము మున్నగు వాని యందు దీర్ఘముగ, వర్తులాకారముగ భిన్నభిన్న ఆకారములతో భాసించుచున్నది. అట్లే వాస్తవికముగ స్టోట నిరవయవము భేదరహితము అయినప్పటికి స్టోటాభివ్యంజకములగు వర్షపదాదుల ధర్మములు దాని యందు భాసించుటచే వర్షస్టోట, పదస్టోట మున్నగు భేదములంగికరింపబడుచున్నవి, అన్నా వ్యంజకగత ధర్మారోపముచే స్టోటకు భేదమూని వాస్తవికభేదము లేదు. ఈ విషయమునే భర్తృపూరి 'పదే న వర్షా విద్యంతే' అను కారికలో పేర్కొనినాడు. సుబంత తిజంత పదములయందు వర్షవిభాగము అన్నా ప్రకృతి ప్రత్యయ విభాగము, వర్షములయందు అవయవవిభాగము అవస్తవికము. అట్లే వాక్యమందు పదవిభాగము కూడా అవస్తవికమే. ఉపాధివశముచే ఒకే ముఖాకృతి మణిదర్శణాదులయందు భిన్నభిన్నవుగ కనిపించుచున్నదో అట్లే అఖండ వుగు స్టోట వ్యంజకధర్మములనాశయించి భిన్న భిన్నముగ పదవాక్యభేదముచే గోచరించుచున్నది. అన్నా అఖండ వాక్యస్టోట మాత్రమే సిద్ధాంతసిద్ధము.

ప్రకీయా సిర్వహము కొఱకు ప్రకృతి ప్రత్యయాది విభాగము శాస్త్రకారులచే కల్పించబడినది. అసత్యములగు శర్దుపదాదులను తెలుసుకోనిన సత్యమగు స్నేటను పొందుటకు మార్గము సుగమమగును.

కనుకనే శాస్త్రకారులు .

ఉపాయః శితఫూణానాం బాలానాముపలాలనాః ।

అసత్యే వర్త్రైనిష్టిత్వం తతస్పత్యం సమీపాతే ॥

అని చెప్పుచున్నారు.

మూలము :- కించ వ్యంజకధ్వనిగతం కత్యగత్వాదికం స్నేచే భాసతే బింబగత ధర్మ వైశిష్టేయనైవ ప్రతిబింబస్య లోకే అవధారణాద్ వ్యంజకరూపితప్యైవ స్పృటికాదేయైనాచ్చ । యథా చైకప్యోకాశ్య ఘుటాకాశో మలాకాశ ఇత్యాపాధికో భేదః, యథా చైకప్యైక చేతనస్యాపాధికో జీవేశ్వరభేదః జీవానాం చవరస్యరం భేదః, ఏం స్నేచే వ్యంజకధ్వనిగత కత్యాదిభానాత్కకారో బుద్ధ ఇత్యాపాధికో భేదవ్యవహారః ।

ఔపాధికో భేద ఇత్యత్రోపాధిః ఘుట కత్యాదిర్భున్న ఉపాధేయస్తు ఆకాశ స్నేటుదిరేక ఏవేతి తాత్పర్యమ్ । పదవాక్యయోస్సఖండత్వపణ్ణే త్వంతిమవ్యాప్యంగ్యః స్నేట ఏక ఏవ । పూర్వ పూర్వ వ్యాప్తు తాత్పర్య గ్రాహకః న్యాయమయే చిత్రగురిత్యాదా చిత్రాదిపదవత్ ।

వ్యాఖ్యానము :- వైఖరీ రూప ప్రాకృత ధ్వనిచే స్నేట వ్యంగ్యమగును గాన వ్యంజకమగు ప్రాకృత ధ్వనిగత కత్య గత్వాది ధర్మములు వ్యంగ్యమగు స్నేటయందు భాసించుచున్నవి. బింబగత ధర్మములు ప్రతిబింబమందు భాసించుట లోకసైద్ధమే. (బింబగత ధర్మములతో కూడినదై ప్రతిబింబము లోకమున అవధారణ చేయబడుచున్నది) రంగురంగుల వస్తువుల సాన్నిధ్యముచే నాటి వాటి ధర్మములతో గూడి స్పృటికాదులు ఆయా

రంగులు కలిగియున్నట్లు భాసించుచున్నవి. ఆకాశము (బొన్యుము) ఏకము అఖండమయినను ఘుటము, మరము మున్నగు ఉపాధుల భేదముచే ఘుటాకాశము మాలాకాశము' అను రీతిని ఆకాశమునకు భేదము కలుగుచున్నది. చైతన్యము (ఆత్మ) ఒక్కటే ఆయినను ఉపాధి భేదముచే జీవేశ్వర భేదము, జీవులకు పరస్పర భేదము సిద్ధించు చున్నది. ఈ విధముగ ప్రకృతమున స్నేట ఏకము, నిరవయవవంఱునప్పటికే కత్వగత్వాద్యపాధిభేదముచే ఉపాధేయమగు స్నేటకు వద్దపదాది భేదములంగికరింపబడుచున్నవి. కనుక స్నేట అఖండమను పత్కమున ఒక్కొక్క వర్షముచే స్నేట అభివ్యక్తమయినను అంత్య వర్షముచే నభివ్యక్తమగు స్నేటయే స్ఫ్యాముగ నర్థబోధన కలుగ జేయును. సఖండత్వ పత్కమున అంతిమ వర్షవ్యాయమగు స్నేట ఒక్కటే. పూర్వ పూర్వ వర్షములు తాత్పర్య గ్రాహకములు. ఈ పత్కమున అంతిమ వర్షము మాత్రమే స్నేట వ్యంజకము, పూర్వ పూర్వ వర్షములు తాత్పర్య గ్రాహకములగుటచే వానికి వైయర్థ్యము లేదు.

వైయాకరణలు సమాసాది వృత్తుల యందు విశిష్టశక్తి నంగికరింతురు. సమాసాదుల యందు ఏకార్థిభావ సామర్థ్యము, వాక్యమందు వ్యాపేణా సామర్థ్యమని వీరి యభిప్రాయము. ఏకార్థిభావ సామర్థ్యము నంగికరింపని నైయాయికులు వైయాకరణల విశిష్టశక్తి వాదమును నిరసింతురు. సమాసమందు విశిష్ట శక్తి నంగికరింపక వీరు లత్ణా వృత్తి నాశయించు చున్నారు. చిత్రాః గావః యస్యసః ‘చిత్రగుః’ అను బహుప్రిహి సమాసమున ఉత్తరపదమగు గోశబ్దమునకు చిత్రాభిన్న గోస్వామియందు లత్ణా. పూర్వపదము తాత్పర్యగ్రాహకము కనుక సమాసమున విశిష్ట శక్తి యహసరము లేదు. నైయాయికమతమున ‘చిత్రగుః’ మున్నగు ప్రీతిమందు పూర్వపదమునకు తాత్పర్య గ్రాహకత్వ

మంగికరించినట్లు, పద వాక్యములకు సభండత్వమంగికరించువారి మతమున కూడా అంతిమ వర్ధముచే వ్యంగ్యముగు స్నేట వాచకము. పూర్వ పూర్వ వర్ధములు తాత్పర్య గ్రాహకములు.

మూలము :- ధ్వనిస్తు ద్వివిధః ప్రాకృతో వైకృతః ।
ప్రకృతాఖర్షబోధనేచ్చయా స్వభావేన వా జాతః స్నేటవ్యంజకః ప్రథమః ప్రాకృతః । తస్మాత్ ప్రాకృతాజ్ఞాతో వికృతి విశ్లేషిరస్తాయా నివ్రతో వైకృతికః ।
పారిరప్యహ -

స్నేటస్య గ్రహణే హతః ప్రాకృతో ధ్వనిరిష్యతే ।

శబ్దస్యోర్వమభివ్యక్తేర్వుత్తి భేదే తువైకృతాః ।

ధ్వనయః సముహేహంతే స్నేటాత్మాత్మర్థ భిద్యతే ॥

(వాక్యప. 1-77) ఇతి ॥

శబ్దస్యోర్వమభివ్యక్తే రూర్ధవ్యం వైకృతా ధ్వనయో జాయంతే ఇతి శేషః । వృత్తి భేద ఇతి ।

అభ్యసార్థే ద్రుతా వృత్తిర్మధ్య వై చింతనే స్న్యుతా ।

శిష్యోణాముహదేశార్థం వృత్తిరిష్టౌ విలంబితా ॥ ఇతి

తిస్సపు వృత్తిపు సముహేహంతే = కారణాని భంతి స్నేటస్తు త్తెర్వ భిద్యత ఇతి తదర్థః ।

వ్యాఖ్యానము :- స్నేటా భివ్యంజకవగు ధ్వని స్వరూపవును నిరూపించుచున్నాడు. ప్రాకృతవైకృత భేదముచే ధ్వనిరెండు విధములు.

ప్రకృత్యా = అర్థబోధను కలిగించవలెనను ఇచ్ఛతో లేక స్వభావికముగ పుట్టినదియు, మరియు స్నేటకు వ్యంజకముగు ధ్వని ప్రాకృత ధ్వని యనబడును. ప్రాకృత ధ్వని వలన పుట్టునది, వక్త యొక్క ఆలస్యాది దోషములతో కూడినది (వికృతి విశ్లేషము), ఇతర ధ్వనుల కంటే

చిరకాలముండునది, అన్య వైకృత ధ్వని నివర్తకముగు ధ్వని వైకృతధ్వని. ఇది వక్త యొక్క ఆలస్యాది దోషములచే పుట్టునది గనుక దీనికి వైకృత ధ్వనియని పేరు. ఈ సందర్భమున వాక్యపదీయకారుని ప్రమాణముగ చూపుచున్నాడు. అర్థ బోధకముగు స్నేహాప శబ్దమును వ్యక్తము చేయుటలో ప్రాకృత ధ్వని కారణముగ చెప్పబడుచున్నది. స్నేహాత్మక శబ్దమఖివ్యక్తమయిన పిదప పుట్టునవి వైకృత ధ్వనులు. ఇని ద్రుతా - మధ్యమా - విలంబితా యను వృత్తిభేదమునకు కారణములగుచున్నవి. స్నేహకనంతరకాలమందు పుట్టేనవైకృతధ్వనులచే స్నేహకు ఎట్టే భేదము కలుగదు. వృత్తి భేదములు : -

అభ్యసార్థము = గ్రంథాదులను పునః పునః అధ్యయనము చేయుటకు ఆశ్రయింపబడు శీఘ్రమాచ్చారణ రూపముగు వ్యాపారము 'ద్రుతా' యనబడును. చింతనవుందు వుధ్వావృత్తి, శిష్యులకుపదేశించుటయందు విలంబితావృత్తి అభీష్టితము.

విశేషము :- ప్రాకృతధ్వని-స్నేహ-వైకృతధ్వని అని క్రమము. ప్రాకృతధ్వని వలన వ్యంగ్యముగు స్నేహ అర్థబోధకము. తదుత్తరకాలమందు పుట్టునది వైకృతధ్వని. ద్రుతాదివృత్తి భేదమునకు వైకృతధ్వనులు కారణము. ప్రాకృతధ్వన్యవహితోత్తరకాలమందు వ్యంగ్యముగు స్నేహ యందు వ్యంజక ప్రాకృతధ్వనిగత ప్రాసత్యదీర్ఘత్వాది ధర్మములు ఆరోపించబడుచున్నవి. వైకృత ధ్వని స్నేహాత్మక శబ్దమును చిరకాలపర్యంతము గోచరింపజేయుటలో సహకరించుచున్నది. స్నేహాభివ్యక్తయి- నంతరకాలమందు పుట్టేన వైకృత ధ్వని యొక్క ధర్మములు స్నేహయందారోపించుటకవకాశము లేదు. కనుక వైకృత ధ్వని భేదముచే స్నేహకు భేదము లేదు.

మూలము : - అత్రేదం బోధ్యమ్ - కేవచిత్ ఫుటమానమేతివైభరీనాదః ప్రయుక్తః, స కేవచిత్వోత్స్థియేణ గ్రోహితః స నాద ఇంద్రియ ద్వారా బుద్ధిపూర్వకతస్వన్ అర్దబోధకం శబ్దం స్వనిష్టకత్వాదినా వ్యంజయతి తస్మాద్రథబోధః । స్పృష్టత్వార్థో ఉస్మాదితి వ్యత్పత్త్వా స్పృష్టః । ఉచ్చారయితుస్తు యుగపదేవ మధ్యమావైభరీభ్యాం నాద ఉత్పద్యతే, తత్ వైభరీనాదో వహ్నీయదేః పూత్మారాదివన్నద్యవానాదోత్సాహకః, మధ్యమానాదః స్పృష్టం వ్యంజయతీతి శీఘ్రమేవ తతో ఉర్ద్రబోధః, పరస్య విలంబేనానుభవస్తుర్థత్వాత్ । అత ఏవ ‘‘త్రోతోపలబ్ధిర్భుద్రి విల్గాహ్వాః ప్రయోగేణాభిజ్ఞలిత ఆకాశదేశః శబ్దు’’ ఇత్యాకరగ్రంథస్యంగచ్ఛతే । కత్వాదినా త్రోతోపలబ్ధిత్వం స్పృష్టత్వకపదాది రూపేణా తు బుద్ధినిల్గాహ్వాత్వమ్, స చ ప్రయోగేణా వైభరీ రూపేణాభిజ్ఞలితః స్పృష్ట రూపితః కృత ఇతి తదర్థః । తత్త్రాపి శక్త్వత్వస్యేవ శక్తుతావచ్ఛేదికాయా వర్ణపద వాక్యనిష్టజాతేర్వాచకత్వమ్ । తదుక్తమ్ -

అనేకవ్యక్త్యభివ్యంగ్యా జాతిః స్పృష్ట ఇతి ప్స్త్రితా ।

(వాక్యప. 1-93) ఇతి ।

తస్మాదష్టవిధస్పృష్టాత్మకశ్చబ్దో వృత్త్యశయః । వస్తుతస్తు వాక్యస్పృష్టో వాక్యజాతిస్పృష్టం ఏవ వా వృత్త్యశయః । తత ఏవ తోకేఉర్ద్రబోధ ఇత్యాద్యుక్తత్వాదితి సర్వం సుస్థమ్ ।

ఇతి స్పృష్టానిరూపణమ్ ।

వ్యాఖ్యానము : - ‘‘అత్రేదం బోధ్యమ్’’ అనుగ్రంథముచే స్పృష్టాత్మక శబ్దమర్థబోధకమెట్లగునో నిరూపించుచున్నాడు - తన యభిప్రాయమును ప్రకటించవలెనని యిచ్చకలిగిన వక్త ఫుటమును తీసుకుని రమ్ము’ అని వైభరీనాదమును ప్రకటించును. (ఉచ్చరించును) శ్రోత శ్రవణంద్రియము ద్వారా వక్త ప్రయోగించిన శబ్దమును వినును. అనగా శబ్ద జ్ఞాన మతనికి

కలుగును. పిమ్మట వైఖరీధ్వని శ్రవణంద్రియము ద్వారా బుద్ధిని, హృదయాదేశమును ప్రవేశించి (అంతఃకరణము యొక్క నిశ్చయాత్మకవృత్తిబుద్ధి, స్వరణాత్మకవృత్తి హృదయము లేక చిత్తము) తన యందలి = వైఖరీ ధ్వనియందలి కత్యగత్యాది ధర్మములతో గూడిన మధ్యమానాదవ్యంగ్యమగు స్నేచాత్మక శబ్దమును వ్యక్తము చేయును. (వస్తుతః స్నేచటయందు ఎట్టి ధర్మములు లేవు). అదియే అర్థబోధకము. దేని వలన అర్థబోధ కలుగునో దానికి స్నేచటయని పేరు. అనగా మధ్యమావాక్యస్నేచాగా వ్యవహరింపబడుచున్నది. ఈ విధముగ శ్రోతు వైఖరీనాదముచే అభివ్యక్తమయిన స్నేచటవలన అర్థబోధ కలుగుచున్నది. ఇక వక్తవు ఏకాలమందు మధ్యమావైఖరులచే నాదముత్పన్నమగును. ఈ రెండిటిలో వైఖరీ నాదము ఘూత్మారముచే అగ్నిని ప్రజ్యలింపజీసినట్లు స్నేచాభివ్యంజకమగు మధ్యమానాదమును ప్రేరేపించును. ఇట్లు వైఖరీనాదముచే ప్రేరేపింపబడిన మధ్యమానాదము స్నేచటను అభివ్యక్తము చేయును. ఇట్లు వక్తవు శీఘ్రాతిశీఘ్రముగ అర్థబోధకలుగగ, శ్రోతు వక్తవేతయా ఈషద్విలంబేన అర్థబోధ కలుగుచున్నది. అనగా ఏకాలమందే వక్తవు మధ్యమావైఖరీనాదములు పుట్టుటుచే త్వరితగతిని అర్థబోధ కలుగును. శ్రోతు మొదట వైఖరీనాదమును వినుట ద్వారా, అది బుద్ధి హృదయదేశములను ప్రవేశించి మధ్యమానాదవ్యంగ్యమగు స్నేచటను వ్యక్తము చేయుటచే కొంత ఆలస్యముగ అర్థజ్ఞానము కలుగును. ఈ విధముగ చెప్పుట వలన (శ్రోతే ఉపలభ్యః = ప్రాపణం యస్యసః శ్రోతోపలభ్యః) శ్రోతేంద్రియమును పాందింపబడునది, బుద్ధిచే గ్రహింపబడునది మరియు ఉచ్చారణముచే అభివ్యక్తమగునదియునగు ఆకాశస్థానీయము శబ్దము' అను అ ఇ ఉ ఈ సూత్రాత్మప్తభాష్యము సంగతమగుచున్నది. ఆకాశదేశమగు శబ్దము కత్యగత్యాది ధర్మములతో గూడి శ్రోతేంద్రియముచే గ్రహింపబడుచున్నది. స్నేచాత్మకశబ్దరూపాః మున

బుద్ధిచే గ్రహింపబడుచున్నది. బుద్ధిగ్రాహ్యముగు స్నేహాత్మక శబ్దము వైఖరీరూపముతో రూపితమగుచున్నది. అనగా వైఖరీవాక్య యొక్క క్రత్వగత్వాది ధర్మములు స్నేహాయందు భాసించుచున్నవని భాష్య తాత్పర్యము. వ్యక్తియందు శక్తిని స్వకరించిన అనేక వ్యక్తి శక్తికల్పనా ప్రయుక్త గౌరవముగాన తత్త్వరిహారము కొఱకై జాతిశక్తి వాదము నంగికరించురు. అనగా శక్వము = వాచ్యము జాతి. శక్తములు వ్యర్థపదవాక్యములు. తద్దత వ్యర్థత్వ పదత్వాది జాతులు శక్తతావచ్ఛేదకవులు. జాతికి శక్వత్వమంగికరించినట్లు శక్తతావచ్ఛేదకమగు వ్యర్థపదాది గతజాతికి మాత్రమే వాచకత్వమంగికరింపవలెను. వ్యక్తికి కాదు.

“అనేక వ్యర్థపదవ్యక్తులచే అభివ్యక్తమగు జాతి స్నేహాటు వాచకత్వము భర్తాపారిచే పేర్కొనబడినది. ఈ విధముగా శక్వము జాతి, మరియు శక్తతావచ్ఛేదకములగు ఘుటపదత్వాదిజాతులు వాచకములని సిద్ధించినది. వ్యర్థవ్యక్తి స్నేహాటు, పదవ్యక్తి స్నేహాటు, వాక్యవ్యక్తి స్నేహాటు, వ్యర్థజాతి స్నేహాటు, పదజాతి స్నేహాటు, వాక్యజాతి స్నేహాటు, అఖండపద స్నేహాటు, అఖండవాక్యస్నేహాటు అని ఎనిమిది విధములగు స్నేహాత్మక శబ్దము వృత్తికి ఆశ్రయము. మస్తుతః వాక్యజ్ఞానము వలన అర్థబోధలోకానుభవసిద్ధమగులచే వాక్యస్నేహాటు లేక వాక్యజాతి స్నేహాటు వృత్తాయిత్రయవుగు శబ్దముగా తెలుసుకొనవలెను.

విశేషము :- స్నేహాను గూర్చి మరికొంత వివరించెదను. పరా, పశ్యన్యాదివాగ్నీదములలో పరా మరియు పశ్యస్తి రెండును యోగి జ్ఞాన విషయములు. విమర్శకము, విమృశ్యమని మధ్యమానాదాంశములు రెండు. విమృశ్యమగు అర్థమునకు వాచ్యత్వము చెప్పబడినది. విమర్శకమగు శబ్దరూపాంశము స్నేహాటగా వ్యవహారింపబడుచున్నది. ఇదియే వాచకము. సవుదాయ ఘుటకమగు ప్రత్యేకవ్యర్థవాటుచే స్నేహాటరూపవుగు .

మధ్యమానాదాంశమభివ్యక్తమయినను దాని వలన అర్థబోధకలుగదు.
పూర్వపూర్వ వర్ణనుభవ జనితసంస్కృతసహకృతమగు అంత్యవర్షబుద్ధిచే
అభివ్యక్తమగు స్నేట మాత్రమే అర్థబోధ హేతువు.

స్నేటకు వ్యంజకమగు వైఖరీధ్వని రూపము మధ్యమా వాక్య-
యొక్క నాదాంశమందు ప్రతిబింబించుట వలన ధ్వనిరూపముతో వ్యాప్తమై
స్నేట వ్యంగ్యమగుచున్నది, కనుకనే స్నేట అభిండమంచునను
తద్వ్యంజకమగు ధ్వని వర్ణపదాదిభేదముచే భిన్నభిన్నమగుటచే
స్నేటకూడా భిన్నభిన్నమని ఆభాస కలుగుచున్నది. ఈ విషయము
వాక్యపదీయమున భర్తృపూరిచే

యథా మణిక్షపణాదా రూపమేకమనేకథా ।

తథైవ ధ్వనిషు స్నేట ఏక ఏవ విభిద్యతే ॥

అనిచెప్పబడినది.

సందర్భవశమున ఆయా పదార్థముల అనుభవము (జ్ఞానము)
కలిగి, శబ్ది, బుద్ధి, కర్మలు ద్విత్తణావస్తాయులగుటచే జ్ఞానము
వస్తుమయినను తత్తత్తవదార్థసంస్కృతములు అంతఃకరణమందు స్థిరముగు
నుండును. వైఖరీ ధ్వని శ్రవణముచే అవి ఉద్యుద్రములై ధ్వని యొక్క
ప్రతిబింబ సమర్పణమందు సహకరించుచున్నవి. అనగా వ్యంగ్యమగు
స్నేటాత్మకనాదాంశమందు ధ్వనియొక్క ప్రతిబింబమునాపాదించునని
ప్రాగుక్త సంస్కృతములే. సంస్కృతములు స్థిరములయినను అవి
ఉద్యుద్రములుకానప్పుడు ప్రతిబింబనములేకపోవుటచే అర్థబోధకలుగదు.
ఏ వర్ణనుపూర్వితో అంతఃకరణమందు సంస్కృతములు కలుగుచున్నవో
అదే క్రమముతో ధ్వనిరూప వ్యంజకముచే స్నేట అభివ్యాప్తమగుటచే
సరః-రసః, నదీ - దీనిః మున్నగు స్ఫురములలో అభేద సంభావన లేదు.
ఘటాది స్నేటబోధమగు ఘటాద్యర్థకారవృత్తి (అర్థకార వృత్తి వలన

అర్థబోధకలుగును.) తత్త్వతిబింబనాశకమగుటచే స్నేహ అభివ్యక్తమయి ఎల్ల వేళలందు అర్థబోధకలుగునను ఆపత్తిలేదు. హృదయి దేశమందభివ్యక్తమగుటచే ఆంతరమగు స్నేహ తత్త్వము శ్రోతేంద్రియముచే (గ్రౌంపబడు వైఖరీ వాక్యాచే సంస్కృతింపబడిన అంతకరణముచే (స్నేహ) గ్రౌంపబడును. అన్నా మానస ప్రత్యక్షవిషయము. ధ్వని రూప వ్యంజకముతో వ్యాపమైన స్నేహ శబ్దమునకు తత్తతద్రథములయందు శక్తి యని శక్తిజ్ఞానము కలుగుచున్నది. కనుక అప్రసిద్ధపద శ్రవణము వలన శక్తి జ్ఞానము లేకపోవుటచే అర్థబోధకలుగదు.

- (1) ప్రాణాది రూపమగు వాయువు యొక్క పరిణామము,
- (2) శబ్ద తన్నాత్రాది రూప పరమాణువుల పరిణామము,
- (3) వక్కాజ్ఞానము యొక్క పరిణామమువైఖరీ వాక్యాయని భిన్న భిన్న మతములు కనిపించుచున్నవని భర్తాపూరి పేర్కొనెను.

వాయోరణూనాం జ్ఞానస్య శబ్దత్వాపత్తిరిష్యతే ।
కైశీద్దర్శన భేదో ఉత్త ప్రవాదేష్యనప్ఫీతః ॥

(వాక్యప. 1-107) అని

ఆత్మా బుద్ధ్యసమేత్యార్థాన్ మనో యుజ్ఞే వివక్తయా ।
మనః కాయూ గ్రిమాపాస్తిస ప్రేరయతి మారుతమ్ ॥
సోదీర్థో మార్ఘ్యభిషాతో వక్తమాపద్య మారుతః ।
వర్ణాన్ జనయతే ।

(పాణినీయ శిక్ష)

“ఆత్మా = అంతస్కరణము సంస్కృతరూపముగ తనయందుండిన అర్థములను బుద్ధ్యా = స్వవృత్తిచే, సమేత్య = ఏక బుద్ధి విషయములుగా చేసుకొని మనస్సుతో కలియును. స్వగతములగు నద్రములను ఏకము

చేయవలెనను ఇచ్చకల్గిన మనస్సుచే జరరాగ్నికి ఆఘాతము కలుగును. ఆఘాతముగు కాయాగ్నిచే ప్రేరితముగు వాయువు మూర్ఖ దేశమునడు చేరి క్రిందికి వురలి వుఖదేశవుండలి అవయవవులను జోరి పరాదిరూపముననున్న శబ్దమును వైఖరీ వాక్యగ వ్యక్తము జేయుననే శిఖావాక్యమునక్రము.

నాదము చిదచిత్తుల మిశ్రమము.. మధ్యమా వాక్య నందు నాదాంశముగు శబ్దము స్ఫోటగా వ్యవహారింపబడుచున్నది. స్ఫోటతి అర్దః యస్కృత్సః స్ఫోటః స్ఫోట్యతే = ధ్వనిభిః వ్యజ్యత ఇతి స్ఫోటః ’

లఘుమంజూష కుంజికా టీకాకారులు “‘అయం భావః - స్ఫోటోద్వివిధః ఆభ్యంతరో బాహ్యశ్చ) । తత్త్రాభ్యంతరో బుద్ధ్యనుసంహృతిరూపః । బాహ్యస్తు జాతివ్యక్తి భేదాద్ ద్వివిధః । సంఘాతవర్తినో జాతిరేవ వాచికేత్యాద్యః । ఏకో ఉనవయవః శబ్ద ఇతి వ్యక్తిస్ఫోటః’’ అని స్ఫోటకు ఆభ్యంతరము, బాహ్యమనిరెండు భేదములు చూపి నాగేశుడు, భర్తృహరి ఇరువురు చూపిన స్ఫోట స్వరూపమున సమన్వయ మార్గమునకు పునాది వేసెను.

నాగేశభట్టు (అయిచ్చ) ఆంతరత్యత్త్ శ్రోత్రగ్రాహ్య వైఖరీ సంస్కృతాంతఃకరణ గ్రాహ్య ఏవో) స్ఫోటను ఆంతరము గనుక మధ్యమానాదముచే వ్యంగ్యము మరియు అంతఃకరణ గ్రాహ్యముగ పేర్కొనెను.

భర్తృహరి -

స్ఫోటస్య గ్రహణసే హాతుః ప్రాకృతో ధ్వని రిష్యతే ।

పృత్తిభేదే నిమిత్తత్వం వైక్షతః ప్రతిపద్యతే ॥

మున్గు కారికలచే స్ఫోటను వైఖరీవాక్యచే అభివ్యంగ్యము మరియు పరశ్రోత్ర గ్రాహ్యమని చెప్పుచు బాహ్యముగ సూచించెను. వైఖరీ వాక్యచే

వక్కకు శ్రోతకు స్ఫోట అభివ్యక్తమగును. మధ్యమానాదమును వక్క మాత్రమే వినగలడు. కనుక మధ్యమానాదముచే హృదయదేశమందు వ్యంగ్యమగు బుద్ధిగ్రాహ్యమగు స్ఫోట ఆంతరము. ఇది వక్కఁదృష్టే చెప్పబడినది. శ్రోతకు వైఖరీ ధ్వని వినుట వలన దానిచే హృదయదేశమునకు బయట ముఖదేశమందు వ్యంగ్యమగు స్ఫోట బాహ్యమగును.

విశేషవిచారము కొఱకు వైయాకరణ సిద్ధాంత లఘుమంజాపను చూడవలెను.

స్ఫోటనిరూపణము సమాప్తము

అథ శాభ్యబోధ సహకారికారణానిరూపణమ్

మూలము : - అథ శాభ్యబోధ సహకారికారణాని ఆకాంఖా యోగ్యతా- అసత్తి-తాత్పర్యణి | వాక్య సమయగ్రాహికా ఆకాంఖా | సొ చైకపదార్థజ్ఞానే తదర్శనవ్యయ యోగ్యార్థస్వ యజ్ఞానం తద్విషయేచ్చా ‘అస్యాన్వయ్యర్థః కః| ఇత్యేవం రూపా పురుషనిష్టేవ, తథాపి తస్యః స్వవిషయేఉద్దే ఆరోపః | అయమర్కోఉర్ణాంతర మాకాంతుతీతి వ్యవహారాత్ | ఇదమేవాభిధానా పర్యవసానముచ్యతే | పదే తు నారోపః, అర్థబోధోత్తరమేవాకాంఖోదయాత్ | పదం సాకాంతమితి తు సాకాంఖర్థబోధక మిత్యర్థకమ్ | తదుక్తం ‘సమర్థః పదవిధిః’ ఇతి మాత్రే భాష్య (2-1-1) - ‘‘పరస్పరవ్యపేణాం సామర్థ్యమేకే కా పునశ్చబ్లయోర్వ్యపేణా ? న బ్రూమశ్చబ్లయోరితి | కిం త్వరి ? అర్థయోరితి ।’’

ఈ దృషటజిజ్ఞానేత్తాపకం చైకపదార్థేఉపరవదార్థ వ్యతిరేక ప్రయుక్త స్యాన్వయ బోధాజనకత్వస్వ జ్ఞానమితి తద్విషయే తాదృశాన్వయ-బోధాజనకత్వేఉప్యకాంతేతి వ్యవహారః |

వ్యాఖ్యానము : - వృత్తి విశిష్ట జ్ఞానము శాభ్యబోధకు కారణమని,

వృత్తాయిశ్రయమగు శభ్దము స్నేహయని నిరూపించబడినది. ఇప్పుడు శాభుబోధకు సహకారి కారణములు నిరూపించబడుచున్నవి. ఆకాంక్ష, యోగ్యత, ఆసత్రి, తాత్పర్యమని శాభుబోధ సహకారికారణములు నాలుగు. ముఖ్య, సహకారిభేదముచే కారణము భిన్నబిన్నము. అందు ముఖ్యకారణము కంటే భిన్నమై, ముఖ్యకారణముచే కలుగు కార్యమును పుట్టించునవి సహకారికారణములనబడును. శాభుబోధయనగా వాక్యరజ్ఞానము. దీనికి వృత్తిజ్ఞానము ముఖ్యకారణము. ఆకాంక్షాదులు సహకారికారణములు. వాక్యసమయగ్రాహకము ఆకాంక్ష. సమయ మనగా సంకేతము. వాక్య సంబంధమగు సంకేతము యొక్క బోధకు కారణము ఆకాంక్షయని యర్థము. అనగా దేనివలన వాక్య సంకేత విషయక జ్ఞానము. కలుగునో దానినాకాంక్ష యందురు. ఆకాంక్ష వాక్యసంకేత గ్రాహకము ఎట్లగునో చెప్పుటకు ఆకాంక్ష స్వరూపమును నిరూపించుచున్నాడు.

ఏదేని పదము యొక్క అర్దజ్ఞానము కలిగిన పిమ్మట, ఇది యన్వయించు మరియుక యర్థమేదను అర్దజ్ఞాన విషయక ఇచ్చనే ఆకాంక్షయందురు. ఘుట పటాది పదార్దజ్ఞానానంతరము దాని కన్యయ యోగ్యమగు ఆనయనాది పదార్ద జిజ్ఞాస కలుగును. అనగా పద సముదాయ రూపమగు వాక్యమున ఒక పదమున కర్తవు తెలియ బడిన పిమ్మట, జ్ఞాతమగు పదార్దమున కన్యయ యోగ్యమగు పదార్దాంతరజిజ్ఞాసయే ఆకాంక్షయనబడును. ఈ విధముగయా యర్థమున కన్యయ యోగ్యమగు అర్దాంతరమేదను జిజ్ఞాసారూపమగు నాకాంక్ష పురుష నిష్ఠమైనను, విషయంతా సంబంధవుచే ఆకాంక్ష అర్ద వుందుండుటచే ఆకాంక్ష విషయమగు నర్దమందు కూడా ఆర్థిపించబడుచున్నది. అనగా ఆకాంక్ష పురుష నిష్ఠమనులు ముఖ్యము; అర్దమందు గౌణము. ఆభిధానము = అర్థపష్టితి యొక్క అపర్యవసానము = అపరిసమాప్తి అనగా

అర్థబోధనము సమాప్తము కాకుండుట ఆకాంక్షయను వృద్ధ వచనము కూడా ఆకాంక్ష నద్దమందారోపించుటలో కారణమగుచున్నది. కనుకనే ఈ యద్దమద్దాంతర మునాకాంక్షిచుచున్న’ దను వ్యవహారముపపన్న మగుచున్నది. పై యుక్తులచే ఆకాంక్షకర్త నిష్పత్తము సిద్ధించినది. అర్థబోధ కలిగిన పిమ్మటనే దీనికి సంబంధియగు అర్థమేదను జిజ్ఞాస కలుగుటచే ఆకాంక్ష నద్దమందారోపించుటయే యుక్తము. ప్రమాణవేదియు లేకపోవుటచే ఆకాంక్షనద్ద బోధకమగు పదమందారోపించుట యుక్తము గాదు.

ఆకాంక్షను పదమందారోపించక పోయిన ‘సాకాంక్షము పదము’ అను వ్యవహారమెట్లు ఉపపన్నమగునను శంకకు సమాధానము చెప్పుచున్నాడు - ‘సాకాంక్షము పదము’ అను వ్యవహారమునకు ‘సాకాంక్షార్థబోధ జనకము పదము’ ని యద్దము. ఇచ్చారూపమగు ఆకాంక్ష పురుషనిష్పత్తమైనపుటికి అర్థమందారోపించుటలో సమర్పణమూత్రభాష్యమును ప్రమాణముగా చూపుచున్నాడు.

సమర్థః పదవిధిః (అష్టాధ్యాయి. 2-1-1) అను సూత్రభాష్యమున “కొందరు ఆచార్యులు పరస్పరవ్యపేతము (ఆకాంక్ష) సామర్థ్యముగా చెప్పుచున్నారు. ‘శబ్దములకు పరస్పరవ్యపేతమైట్లు కుదురునని’ ప్రశ్నించగా పరస్పరాకాంక్ష అర్థములకు కాని శబ్దములకు కాదని సమాధానము. రాజ్ఞిః పురుషః అనుష్టలమున రాజ పదార్థము ‘ఇతడు నావాడను విధముగపురుష పదార్థమును, అట్లే పురుషపదార్థము ‘ఇతడు నా ప్రభువు’ అను విధముగ రాజ పదార్థమును అపేక్షించను. ఈ విధముగ మొదట శబ్దజ్ఞానము, పివుగైట అర్థజ్ఞానము, ఆ పైన జిజ్ఞాస కలుగుటచే ఆకాంక్షనద్దమందారోపించుట యుక్తమే. ఘటాది పదార్థములయందు ఆనయనాది పదార్థవిషయక జ్ఞానాభావముచే అన్వయబోధ కలుగక పోవుట

యను జ్ఞానము ప్రాగుక్తజిజ్ఞాసకుత్థాపకము. జిజ్ఞాసాత్మాపకమగు అన్వయబోధాజనకత్వ జ్ఞాన విషయమగు అన్వయబోధాజనకత్వము కూడా ఆకాంక్షగా వ్యవహారింపబడుచున్నవి.

మూలము : - ఉత్థాపకతా విషయతాన్వతరసంబంధోభయసంబంధేన వార్షిక్తాంతరజిజ్ఞాసా ఆకాంక్ష | ఆద్యమ్ - ‘పశ్య మృగో ధావతి’ ఇతి, అత్ర దర్శనార్థస్య కారకధావనాకాంక్షోత్థాపకత్వం ధావనం తు తద్విషయ ఏవ | అంత్యం తు ‘పచతి తండులం దేవదత్తః’ ఇత్యాదో, క్రియాకారకయోర్వయోరపి పరస్పరం తదుత్థాపకత్వాత్మద్విషయత్వాచ్చ |

అత ఏవ ఘటః కర్మత్వమ్ ఆనయనం కృతిరిత్వతో ఘటమానయేతివన్నాన్వయబోధః, ఆకాంక్ష విరహాత్ | ఘటమానయేతి విభక్త్యంతాభ్యాతాంతయోరేవ సాకాంక్షత్వాచ్చ |

ఇత్యాకాంక్ష నిరూపణమ్ .

వ్యాఖ్యానము : - మరియొక విధముగ నాకాంక్షాస్వరూపమును నిరూపించుచున్నాడు యద్వేతి. ఉత్థాపకతా - విషయతా సంబంధములలో ఏదో యొక సంబంధముతో లేక రెండు సంబంధములతో అర్థాంతర జిజ్ఞాస ఆకాంక్ష యనబడును. ఇందు మూడు అంశములు గలవు.

(1) ఉత్థాపకత్వ సంబంధముతో (2) విషయత్వ సంబంధముతో లేక (3) ఉభయ సంబంధముతో అర్థాంతర జిజ్ఞాస ఆకాంక్ష. అన్వయసంబంధముచే అర్థాతర జిజ్ఞాసకుదాహారణ - ‘పశ్య మృగో ధావతి’. ఇచ్చట పశ్య = చూడుము అని పలుక్కా, దేనిని చూడవలయునని కర్మకారక జిజ్ఞాస కలుగును. దర్శన క్రియతో ధావనమను కర్మకారకమన్వయించును. మృగధావమును చూడుమని అర్థము. మృగకర్మకధావనరూపకర్మ యొక్క జిజ్ఞాసకు ఉత్థాపకము పశ్యపదార్థము కనుక ఉత్థాపకతా సంబంధముచే ధావన

రూపకర్నికారక విశిష్టము దర్శనము. అనగా పశ్య పదార్థముచే ధావన రూపకర్నియొక్క జిజ్ఞాస కలుగుటచే దర్శనమందు జిజ్ఞాస యొక్క ఉత్సాహపక్త్యము కలదు. జిజ్ఞాసలో విషయము ధావనరూపకర్నికముక, ధావన రూపకర్ని యందు జిజ్ఞాసావిషయత్వము కలదు. కనుక విషయతా సంబంధముచే దర్శన విశిష్టము ధావనము. ఈ విధముగా చూడుమని పలుకగా దేనిని చూడవలెనను కర్నికాంత్క కలుగగా మృగధావనము కర్నికారకముగా ఉపష్ఠితమగుటచే ఉత్సాహపకతా సంబంధముచే అర్థాంతర జిజ్ఞాస కలుగుచున్నది. ధావన రూప కర్నియందు జిజ్ఞాసా విషయత్వముండుటచే విషయతా- సంబంధముచే అర్థాంతర జిజ్ఞాస కలుగుచున్నది. ఉత్సాహపకతా సంబంధముచే జిజ్ఞాస పశ్య అనుచోట, విషయతా సంబంధముచే మృగోధావతి అనుచోటనుండును. ఉభయ సంబంధముచే అన్యార్థ విషయక జిజ్ఞాసకుదాహరణము ‘పచతి తండులం దేవదత్తః’. ఇచట దేవదత్తకర్తృక తండుల కర్నిక వికిత్యనుకూల వ్యాపారమను బోధ కలుగును. ఈ వాక్యమున పచతి అను పాకక్రియ ‘దేవదత్తః’ అనుకర్తృగారకవును, ‘తండులవ్యు’ అను కర్నికారకవును అపేక్షించుచున్నది. అట్లే కారకములు క్రియనపేక్షించుచున్నవి గనుక క్రియ కారకాంతకు, కారకము క్రియాకాంతకు ఉత్సాహపకములగుచున్నవి. ఈ విధముగ క్రియాకారకములు రెండును పరస్పరము ఆకాంత్కోత్సాహపకములు మరియు ఆకాంఛా విషయములగుటచే సంబంధద్వయముచే అన్యార్థ విషయక జిజ్ఞాసారూపమగు నాకాంత్కసిద్ధించుచున్నది.

అర్థాంతర జిజ్ఞాసారూపమగు నాకాంతకు శాఖ్యబోధ కారణత్వమంగికరించుటచే ‘ఘుటమానయ’ అను వాక్యమున అర్థాంతర జిజ్ఞాసారూపమగు నాకాంతకయుండుటచే అన్వయబోధ కలుగునట్లు ఘుటః, కర్నిత్వమ్, ఆనయనమ్, కృతిః అనుష్టలమున ఆకాంత్క లేకపోవుటచే శాఖ్యబోధ కలుగదు. ఘుటవ్యు, ఆనయు అను విభక్త్యంత,

అభ్యాతప్రత్యయాంతములు సాకాంక్షములు కావు గనుక శాభ్యబోధ కలుగదు.

ఆకాంఖానిరూపణము సమాప్తము

అథ యోగ్యతానిరూపణమ్

మూలము : - యోగ్యతా చపరస్పరాన్వయ ప్రయోజక ధర్మవత్యమ్ । తేన ‘పయసా సిఖ్యతి’ ఇతి వాక్యం యోగ్యమ్ । అస్తి చసేకాన్వయ ప్రయోజక ద్రవద్రవ్యత్వయోగ్యతా జలే, కరణత్వేన జలాన్వయ ప్రయోజకా ప్రీకరణత్వయోగ్యతా సేకక్రియాయామ్ ।

అత ఏవ ‘వహ్నినా సిఖ్యతి’ ఇతి వాక్యమయోగ్యమ్ వహ్నిః సేకాన్వయ ప్రయోజక ద్రవద్రవ్యత్వాభావాత్ ।

ఏతాదృష్టశ్లోషు నాన్వయంబోధః, కింతు ప్రతేకం పదార్థబోధమాత్రమితి నైయాయికాః । తన్ని బొద్దుర్భాష్యమ్ పర్వత బోధ విషయత్వేన బాధస్యాభావాత్ ।

పారి రఘ్యమా -

“అత్యంతాసత్యపి పూర్వే జ్ఞానం శబ్దః కరోతి చ”

(వ.ప.) ఇతి ।

అతో వన్నైసుతాది శబ్దానాం ప్రాతిపదికత్వమ్ । వహ్నినా సిఖ్యతిత్యతో బోధాభావే తద్వాక్యప్రయోక్తారం ప్రతి ‘అద్రవేణ వహ్నినా కథం సేకం బ్రవీషి’ ఇత్యపహసానాపత్తేశ్చ । వాక్యార్థ బోధే జాతే బుద్ధార్థ విషయే ప్రపుత్రిస్తున భవతి, బుద్ధార్థేఇ ప్రామాణ్య గ్రహాదిత్యన్యత విస్తరః ।

ఇతి యోగ్యతానిరూపణమ్

వ్యాఖ్యానము : - ప్రాభాకర, భర్తృపార్యాది సంమతమగు యోగ్యతాస్ఫురూపమును ప్రతిపాదించుచున్నాడు. యోగ్యతాచేతి. పరస్పరాన్వయః

శాభ్యబోధప్రయోజకవగు ధర్మము ‘యోగ్యత’ యనబడును. శాభ్యబోధకారణముగ యిట్టి యోగ్యతను స్వకరించుట వలన ‘పయసా సిఖ్చతి’ అను వాక్యము ఉక్క యోగ్యతా విశిష్టమగుట వలన శాభ్యబోధ కలగుచున్నది. సేచనము = తదుపుట ద్రవద్రవ్యమునకు మాత్రము సంభవించును. సేకాన్యయ ప్రయోజకమగు ద్రవద్రవ్యత్వ రూపయోగ్యత పయస్సు = జలమందు గలదు. అట్లే సేచన రూపక్రియయందు జలాన్యయ ప్రయోజకాద్రికరణత్వరూప యోగ్యత కలదు. ఈ విధవుగ పరస్పరాన్యయ ప్రయోజక ధర్మములగు ద్రవద్రవ్యత్వము, ఆద్రికరణత్వము జల - సేచన క్రియల నుండుండుటచే ‘పయసా సిఖ్చతి’ అను వాక్యము యోగ్యతా విశిష్టము.

నైయాయికమతమును నిరాకరించుచున్నాడు - ఏతాదృశేషి. యోగ్యతా జ్ఞానము లేనిచో అయోగ్యమగు ‘వహ్నినా సిఖ్చతి’ మున్నగు వాక్యములను వినుట వలన శాభ్యబోధ కలగదు. కేవలము పదార్థ బోధ మాత్రమే కలగునని నైయాయిక మతము.

విశేషము :- యోగ్యతా స్వరూపవును నిరూపించుటలో నైయాయికులకు సంబంధించి రెండు మతములు కలవు. తాత్పర్య విషయాభూత సంసర్దవృత్తి ధర్మమగు సంసర్దతావచ్చేదకమున సంబంధి నిష్టత్వంతాభావ ప్రతియోగితావచ్చేదకత్వము యొక్క అభావము యోగ్యతయనిమొదటి మతము. ‘తాత్పర్య విషయాభూత సంసర్దమున సంబంధినిష్టత్వంతాభావ ప్రతియోగిత్వ భావము యోగ్యత’ యని లఘులక్షణము. ‘రాజ్జుః పురుషః’ అనుష్టలమున తాత్పర్య విషయాభూత సంసర్దము = స్వస్వమిభావ సంబంధము. సంసర్దత సంసర్దమందుండును. స్వస్వమిభావ సంబంధమందు గల స్వస్వమి భావ సంబంధత్వము సంసర్దతావచ్చేదకము. అవచ్చేదకమనగా విశేషణము. సంసర్దమగు స్వస్వమి

భావ సంబంధమున విశేషణమగు స్వస్వామి భావ సంబంధత్వము సంసర్లతావచ్చేదకము. స్వస్వామిభావ సంబంధమున సంబంధులు రాజు పురుష పదార్థములు. పురుషరూపసంబంధియందు అభావము = 'రాజుప్రతియోగిక క్రియాకారక భావసంబంధో నాస్తి'. అను అభావము. ప్రతియోగితావచ్చేరకము క్రియాకారక భావ సంబంధత్వము. ప్రతియోగితావచ్చేరకత్వము కియాకారక భావ సంబంధత్వరూపధర్మమునగలదు. ప్రతియోగితావచ్చేదకత్వభావము స్వస్వామిభావ సంబంధత్వమున కలదు గనుక యోగ్యత కలదు.

'వహ్నినా సిఖ్యుతి' అను ప్రతియుతున వహ్ని సేకక్రియతో సేకకరణ కత్వసంబంధముతో అన్యయించును. తాత్పర్య విషయాభూతసంసర్లము సేకకరణ కత్వసంబంధము. సేకరూపసంబంధియందు గల అభావము = వహ్నికరణకత్వభావము. తత్త్వతియోగిత్వము స్వకరణకత్వమందు కలదు. తదభావము = సంబంధినిష్టత్వంతా భావ ప్రతియోగిత్వభావము తాత్పర్యవిషయాభూతసంసర్లమున లేదు. అనొ తాత్పర్యవిషయాభూతసంసర్లము సంబంధి నిష్టత్వంతా భావ ప్రతియోగి యాగుటచే ప్రతియోగిత్వభావము దానియందు లేకపోవుటచే యోగ్యత లేదు గనుక 'వహ్నినా సిఖ్యుతి' అను వాక్యము నినుట వలన శాభ్యబోధ కలుగదు. లేదా వహ్నినిరూపిత - స్వరూప సంబంధావచ్చిన్నాథేయత్వము (వహ్ని సంసర్లము) తాత్పర్యవిషయా భూత సంసర్లము. సంబంధియగు సేకరణాత్వమందు గల అభావము = వహ్ని నిరూపిత స్వరూపసంబంధావచ్చిన్నాథేయత్వం నాస్తి (వహ్ని సంసర్గో నాస్తి) అను అభావము. తత్త్వతియోగిత్వమే స్వరూప సంబంధావచ్చిన్నాథేయత్వరూప సంసర్లమందుటచే యోగ్యత లేదు.

'పయసా సిఖ్యుతి' అను ప్రతియుతున పయసానిరూపిత స్వరూప సంబంధావచ్చిన్నాథేయత్వము తాత్పర్య విషయాభూత సంసర్లము.

సంబంధియగు సేకకరణత్వమందు పయోనిరూపిత స్వరూప సంబంధావచ్చిన్నాథేయత్వముండుటచే 'పయో నిరూపిత స్వరూప సంబంధా వచ్చిన్నాథేయత్వం నాస్తి' అను ఆభావము రాదు. అభావాంతరమును తీసుకొనిన తత్త్వతి యోగిత్వము పయోనిరూపిత స్వరూప సంబంధావచ్చిన్నాథేయత్వమందుండదు కనుక తత్త్వతియోగిత్వభావము సిద్ధించును. అదియే యోగ్యత. యోగ్యతాజ్ఞానము శాభ్యబోధకారణము. తాత్పర్య విషయాభూత సంసర్దమందు సంబంధి నిష్ఠేత్వంతాభావ ప్రతియోగిత్వభావము యోగ్యత యని లఘువూ చెప్పక అచ్చేదకత్వ పర్యంతము లక్షణము చెప్పుట పర్యాప్తి నివేశమునకు సూచకము. కనుక 'రాజపురుషః' మున్నగుచోట పురుషుని యందు పశ్యాది వృత్తిత్వ విశిష్టస్వస్వమిభావ సంబంధము లేక స్వస్వమిభావ ఘటు ఏతదుభయము లేకపోవుటచే తదభావమున్నను విశిష్టభావము లేక ఉభయత్వాది ధర్మవచ్చిన్నాభావము తీసుకుని అవ్యాప్తిరూపదోషములేదు. తద్వత్తాబుద్ధిని గూర్చి తదభావమత్తా నిశ్చయము ప్రతిబంధకమగుటచే ప్రాదము వహ్నిమత్తు అను నిశ్చయమును గూర్చి ప్రాదము మహ్న్య భావమత్తు అను నిశ్చయము ప్రతిబంధకము. ప్రకృతమున సేకకరణత్వమందు మహ్న్యధేయత్వభావనిశ్చయము మహ్న్యధేయతావత్తు సేకకరణత్వమను బోధను గూర్చి ప్రతిబంధకమగుటచే ప్రతిబంధకజ్ఞానము చేతనే వహ్నినా సిజ్ఞతి అనుష్టలమున శాభ్యబోధ కలుగుట లేదు. కనుక శాభ్యబోధను గూర్చి యోగ్యతా జ్ఞానమునకు కారణత్వవేల యంగీకరించవలెనను శంకకు సమాధానముగ నవ్యతార్గ్రాకులు అయోగ్యతానిశ్చయమునకు శాభ్యబోధ ప్రతిబంధకత్వమంగీకరించిరి. సంసర్దతావచ్చేదక రూపమగు తాత్పర్య విషయాభూత సంసర్దవృత్తి ధర్మమందక సంబంధినిష్ఠేత్వంతాభావ ప్రతియోగితావచ్చేదకత్వరూపాయోగ్యతా నిశ్చయము శాభ్యబోధ ప్రతిబంధకమని తాత్పర్యము.

‘వహ్నినా సిఖ్యతి’ అను వాక్యమున వహ్నికరణకత్వ సంబంధమున సంసర్దతావచ్చేదకము వహ్నికరణకత్వము. సంబంధించుగు సేకక్రియయందుగల అభావము = వహ్ని కరణకత్వ సంబంధమందుగలదు. అదియే సంసర్దతావచ్చేదకము. ఇట్టీ అయోగ్యతానిశ్చయము శాభుబోధ ప్రతిబంధకము. ప్రాచీన నైయాంయిక మతమున యోగ్యతాజ్ఞానము లేకపోవుటచే, నవ్యనైయాంయికమతమున అయోగ్యతానిశ్చయము ప్రతిబంధకమగుటచే ‘వహ్నినా సిఖ్యతి’ మున్నగు ష్టలములలో శాభుబోధ కలుగదు, కేవలము పదార్థబోధ మాత్రము కలుగును.

వ్యాఖ్యానము :- నైయాయిక మతమును నిరాకరించుచున్నాడు - తన్నతి. నైయాకరణమతానుసారము సమస్త పదార్థములు బౌద్ధములు = బుద్ధిష్టములుగ అంగీకరింపబడుచున్నవి. బౌద్ధపదార్థములే శాభుబోధ విషయములు. బౌద్ధములగు అగ్న్యాది పదార్థములయందు బాహ్యధర్మములగు దాహకత్వాదులెట్టుండును ? కనుక శాభుబోధనుగూర్చి ఏదియు ప్రతిబంధకము కానేరదు. వాక్యపదీయకారుడగు భర్తాహారి - ‘ప్రపంచమున అత్యంతమప్రసిద్ధమగు పదార్థము యొక్క జ్ఞానము శబ్దము వలన కల్గనని’ చెప్పినాడు. కనుక శాభుబోధనుగూర్చి బాధజ్ఞానమునకు ప్రతిబంధకత్వము లేదు. బౌద్ధధర్మమును స్వీకరించుట వలన ‘వంధ్యపుత్రుడు’ మున్నగు శబ్దముల వలన అర్థబోధ కలుగుటచే వంధ్యపుత్రాది శబ్దములకు అర్థవత్సాత్రముచే ప్రాతిపదిక సంజ్ఞ సిద్ధించుచున్నది.

‘వహ్నినా సిఖ్యతి’ అను వాక్యము వలన అర్థబోధ కలుగక పోయిన ఇట్టీ వాక్యమును ప్రయోగించువాని నుద్దేశించి ‘అద్రవమగు వహ్నితో తడుపుటను ఎట్లు పలుకుచున్నావు ? అని పరిహాసించుట అనుపపన్నమగును. వాక్యధబోధ కలిగిన పిమ్మట జ్ఞాతమగు

నర్దమందప్రామాణ్య బుద్ధి కలుగుటచే శ్రోత అట్టే యర్దమందు ప్రవర్తించడు.

విశేషము : - సమభివ్యహృత పద బోధ్యకార్య నిరూపిత శక్తి యోగ్యత యని, అది శాభ్బబోధలో భాసించునని నాగేశభట్టు లఘుమంజాపలో పేర్కొనినాడు. ‘ఘుటేన జలమాహర’ = కడవతో నీళ్ళు తీసుకొని రమ్ము అనుఛోట జలమాహరణ రూపకార్యానుకూలశక్తి రూపయోగ్యతచే ఘుటుమందు సచ్చిదేతరత్వప్రకారకబోధ కలుగుచున్నది. నీటిని తీసుకువచ్చు సావుర్ద్ధయవు రంధ్రవులు లేని ఘుటువునకు మాత్రముపప్పుముగానఘుటుమందు విశేషణముగ రంధ్రములు లేకపోవుట కూడ బోధలో భాసించును) అట్టే ఘుటుమందు ఘుటుత్వము కూడ విశేషణముగ భాసించును. సర్వత్ర ప్రవృత్తినిమిత్తము కార్యశక్తిరూప యోగ్యతకుపలక్షణము. అన్నా లక్షణావృత్తిచే తెలియబడుచున్నది. ప్రవృత్తి నిమిత్త సామానాధికరణేన కార్యశక్తి రూపయోగ్యత శాభ్బబోధలో భాసించునని ఫలించినది.

యోగ్యతానిరూపణము సమాప్తము

అధాసత్తి నిరూపణామ్

మూలము : - ప్రకృతాన్వయబోధానుకూల పదావ్యవధానమాసత్తిః । గిరిరగ్నమాన్ ఇత్యాసన్నమ్ । అనాసన్నం చ, గిరిర్యకుమగ్నమాన్ దేవదత్తేన్ ఇతి । ఆసత్తిరపి మందబుద్ధేరవిలంబేన శాభ్బబోధే కారణామ్ । అమందబుద్ధే- స్తోసత్యభావేఱపి పదార్థాప్స్తితావాకాంశాదితో ఉవిలంబే మైవ బోధో భవతీతి నబోధే తస్యః కారణత్వమ్ । ధ్వనితం చేదం ‘న పదాన్’ (1-1-58) సూత్రభాష్యమ్ ।

స్తాల్యమోదనం పచతీత్యాదా స్తాల్యమిత్య స్వ్యదసపదేన వ్యవధానే సత్యపి ప్రకృతాన్వయబోధానుకూలత్యాదాసన్నత్యాత్మతిః ।

ఇత్యాసత్తినిరూపణామ్

వ్యాఖ్యానము : - పదార్థ వు పదార్థంత రవుతో ఏదో యెంక సంబంధముతో నవ్యయించును. సంబంధమున సంబంధులు అనగా ప్రతియోగి (విశేషణము) అనుయోగి (విశేషము) అను రెండు పదార్థములుండును. పదార్థముల పరస్పర సంబంధమే శాభుబోధ. ప్రకృతాన్వయబోధకు అనుకూలమగు అర్దమును చెప్పు పదములతో వ్యవధానము లేకపోవుట ఆసత్తి. అవిలంబేన పదో చ్ఛారణము ఆసత్తియని సైయాయికులు. 'గిరిగ్నిమాన్' అను వాక్యము ఆసత్తి కల్గినది. ఇట్టి జ్ఞానము శాభుబోధకు కారణము. గిరిః భుక్తమ్ అగ్నిమాన్ దేవదత్తేన అనువాక్యవున గిరిః అగ్నివర్ణాన్ అను పదవుల మధ్య ప్రకృతాన్వయబోధాననుకూలమగు భుక్తవర్ణాన్ అనుపదవు వ్యవధానముగనున్నది. అట్లే భుక్తమ్ - దేవదత్తేన అను పదములనడుమ అగ్నిమాన్ అను పదము వ్యవహితముగనుండుటచే ఆసత్తిలేదు. ఆసత్తి మందబుద్ధికి శీఘ్రముగ శాభుబోధ కలుగుటకు కారణము. అమందబుద్ధికి=సునీశితమగు బుద్ధికలవానికి ఆసత్తి లేకపోయినను ఆకంఊదివశముచే శీఘ్రముగ శాభుబోధ కలుగునగాన ఆసత్తి శాభుబోధ కారణము కాజాలదు. మందబుద్ధికి కూడా శీఘ్రముగ బోధకలుగుటలో కారణము కాజాలదు. 'న పదాన్త' సూత్ర భాష్యమున ఈ విషయము సూచింపబడినది.

'స్తోల్యమోదనం పచతి' అను వాక్యమున అధికరణమగు స్తోలీశబ్దమునకు పచతి యను క్రియకు ఓదన శబ్దముతో వ్యవధానమున్నను అట్టి వ్యవధానము ప్రకృతాన్వయబోధకు అనుకూలమగుటచే ఆసత్తికి హాని లేదు. ప్రకృతాన్వయబోధాననుకూలమగు విశేషణము లేకపోయిన ప్రాగుక్షణ్యలమున ఓదన పదముతో వ్యవధానముండుటచే ఆసత్తి లేకపోవును.

తీకటుదికి ఆసత్తి లేకపోగానగూ ఆగ్నిమాన్ కారణము.

కలుగును. మందబుద్ధికి విలంబముగ కలుగును. కావున శాఖాబోధను గూర్చి ఆసత్తికారణము కాజాలదని నాగేశుని యథిప్రాయము.

ఆసత్తినిరూపణము సమాప్తము

అథ తాత్పర్య నిరూపణమ్

మూలము :- ఏతద్వాక్యం పదం వా ఏతదర్ఢబోధాయోచ్చారణీయమితీశ్వరేచ్చ - తాత్పర్యమ్। అత ఏవ సతి తాత్పర్యే, 'సర్వేసర్వార్థ వాచకాః' ఇతి శాఖ్మికనయే ఘటశబ్దాత్ పటప్రత్యయో నేత్యాద్యుక్తమ్। నానార్థప్రతీ లోకే తాత్పర్యస్తు, 'ఏతత్పదం వాక్యం వా ఏతదర్ఢ ప్రత్యయాయ మయోచ్చార్యతే' ఇతి ప్రయోక్తురిచ్చారూపమ్। తాత్పర్యనియామకం చలోకే ప్రకరణాదికమేవ। అతో భోజన ప్రకరణే సైంధవ మానయేతుచ్ఛే సైంధవమదేన లవణప్రత్యయః, యుద్ధమరేచ్చప్రత్యయః। మేదవాక్యే షైవర తాత్పర్యాదర్ఢబోధః।

నను ప్రకరణాదీనాం శక్తినియామకత్వే శక్తీవ నిర్వహే కిం తాత్పర్యణేతి చేన్ని। అస్మాచ్చబ్బాదర్ఢ ద్వయ విశేష్యకో బోధో జాయతే, అర్థద్వయే శక్తిసత్యాత్; తాత్పర్యం తుక్కేతి న జానీమ ఇత్యనుభు విరోధాత్ అత ఏవ చ పయ ఆనయేతుచ్ఛే అప్రకరణాజ్ఞస్య దుగ్గం జలం వా ఆనేయ మితి ప్రశ్నః సంగచ్చతే!

ఇతి తాత్పర్య నిరూపణమ్

వ్యాఖ్యానము :- శాఖ్మిబోధ సహకారికారణములలో నాల్గవదగు తాత్పర్యమును నిరూపించుచున్నాడు. ఈ వాక్యము లేక పదము ఈ యద్దమును బోధించుటకుచ్చిరించవలెనను ఈశ్వరేచ్చ తాత్పర్యము. తాత్పర్యజ్ఞానమునకు శాఖ్మిబోధను గూర్చి కారణత్వమంగికరించుచే సర్వశబ్దములు సర్వార్థ వాచకములను వైయాకరణమతమున సమస్త శబ్దములు సర్వార్థములను బోధించునవైనప్పటికి ఘట శబ్దము

ఘటరూపాద్రమును బోధించవలయునను తాత్పర్యనిశ్చయము వలన ఘటరుశబ్దము నుచ్చరించుటచే ఘటరూపాద్రబోధ కలుగును గాని పటరూపాద్రబోధ కలుగదు. నానార్థకష్టమున ఈ పదము లేక వాక్యముచే ఈ యద్రబోధ కలుగవలయునని నాచే ఉచ్చరింపబడుచున్నదను ప్రయోక్త యొక్క ఇచ్చయే తాత్పర్యము. కనుక అనేకార్థక పదశాపణముచే అనేకార్థ బోధపత్రి లేదు. తాత్పర్య నియామకములగు ప్రకరణాదులు పూర్వ ప్రకరణమున నిరూపింపబడినవి. సైంధవమానయ అను వాక్యమున సైంధవ పదముచే లవణ బోధ, యుద్ధ ప్రకరణమున అశ్వబోధ కలుగును. వేద వాక్యముల విషయములో ఈశ్వరీయ తాత్పర్యముచే అర్దబోధ కలుగును. ‘సంయోగో విప్రయోగశ్శ’ అనుకారికలచే సంయోగాదులకు శక్తి నియామకత్వము చెప్పబడినది. తాత్పర్య నియామకత్వము కూడా వీటికే చెప్పబడుటచే శక్తిచే ఇష్టసిద్ధి కలుగుచుండగా తాత్పర్యమునకు ఆవశ్యకత ఏమియను శంకకు సమాధానము చెప్పుచున్నాడు - అన్నాదితి. నానార్థక శబ్ద ప్రయోగమున ఈ శబ్దము అర్థ ద్వయమందు శక్తమగుటచే అర్థ ద్వయ విషయక బోధ కలుగుచున్నది. కాని తాత్పర్యము ఏ యద్రమందో తెలియుట లేదను సర్వజనుల అనుభవముచే తాత్పర్యమునకు శక్తిచే గతార్థత లేదు. తాత్పర్యజ్ఞానమునకు శాభుబోధ కారణత్వమంగీకరించుటచే ‘పయ (పాలు, నీళ్ళ) ఆనయ’ అని ప్రయోగించిన ప్రకరణ జ్ఞానము లేని శ్రోత పాలు తేవలయునా ? లేక జలమా? అని ప్రశ్నించుట సంగతమగుచున్నది. తాత్పర్యజ్ఞానమునకు శాభుబోధకారణత్వమంగీకరించుట తార్పిక మతము ననుసరించి, నాగేశభట్టు వుత వున తాత్పర్యజ్ఞానవునకు శాభుబోధకారణత్వము లేదు. శాభుబోధకు ప్రామాణ్య నిశ్చయముకలిగించి ప్రవర్తింపజేయుటలో తాత్పర్యజ్ఞానవు కారణవని యాతని యభిప్రాయము.

విశేషము : - వైయాకరణ సిద్ధాన్త లఘుమంజూషలో నాగేశభట్టు తాత్పర్యజ్ఞానము శాభుబోధకారణమను న్యాయదర్శనకారుల మతమునను

వాదముజేసి ఖండించెను. అది యెట్లున : - ఘటమానయ అను వాక్యము ఘటకర్మకానయన విషయక బోధ కలుగవలయునను ఇచ్చతో నుచ్చరింపబడలేదను జ్ఞానమున్నప్పుడు లేదా ఘటమానయ అను వాక్యము పటకర్మకానయన విషయకబోధ కలుగవలయునను ఇచ్చతో నుచ్చరింపబడిన దను జ్ఞానముండగ ఘటమానయ అనువాక్యమువలన ఘటకర్మకానయన విషయకబోధను గూర్చి ప్రతిబంధకత్వము కల్పించవలెను. అట్టైన గౌరవము గనుక సైయాంగుకులు ఘటకర్మకానయనబోధను గూర్చి “ఘటమానయ అను వాక్యము ఘటకర్మకానయనబోధించుతో ఉచ్చరితము”ను వక్కుతాత్పర్యజ్ఞానమునకు కారణత్వమంగికరించిరి.

ఖండము : - చిలుకమున్నగువాని పలుకులవలన, దేవతల అనుగ్రహము లేక పూర్వజన్మ సంస్కారముచే మూర్ఖుబాలునిచే చేయబడిన ఉత్తమకావ్యము వినుట వలన వక్కుతాత్పర్యభావ నిశ్చయమున్నను శాభ్యబోధకలుగుచుండుటచే తాత్పర్యజ్ఞానమునకు శాభ్యబోధకారణత్వము చెప్పుట సరిగాదు. (శుకము, మూర్ఖుబాలుడు మున్నగువానికి వాక్యర్థబోధయే లేకపోవుటచే, క్రోతకు ఇట్టివాక్యర్థబోధకలుగవలయునను తాత్పర్యమెట్లుండును) శాభ్యబోధ యనెడి కార్యము కలిగిన పిమ్మట ఈశ్వరీయ తాత్పర్యముననుమానము చేసినను శాభ్యబోధకు ముందు దానిననుమానము చేయుట సంభవించదుగనుక శుకవాక్యము మున్నగు ప్పలములలో ఈశ్వరీయ తాత్పర్యమంగికరించుట యుక్తముగాదు.

నానార్థ ప్పలమున అర్థద్వయ విషయక బోధ కలుగుచున్నను వక్కుతాత్పర్యవేయద్వయందో తెలియుటలేదను సర్వజన సిద్ధ అనుభవవిరోధము వలన తాత్పర్య నిశ్చయమునకు బోధకారణత్వ ముచితముగాదు. అట్లుగాకున్న వక్కుతాత్పర్య నిశ్చయము లేకపోయినను అర్థద్వయ విషయకబోధ కలుగుచున్నదు ప్రతీతి ఎట్లు ఉపన్నమును? తాత్పర్యజ్ఞానమునకు బోధహాతుత్వ మంగికరించకపోవుటవలననే ‘పయ

ఆనయ' అని తాత్పర్యం క్రమాగ్రహించుటను లేనవాడు పాలుతేవలయునా లేక నీళ్ళు తేవలయునా? అని ప్రశ్నించుట ఉపపన్నమగుచున్నది తాత్పర్యజ్ఞానమునకు బోధకారణాత్మమంగీకరించిన వక్కటాత్పర్యమ లేకపోవుటచే ఉభయ విషయక జ్ఞానమే కలుగదు గనుక ప్రశ్నించుట యనుపపన్నమగును. వక్కటాత్పర్యమునకు శాబ్దబోధహేతుత్వనిరాసమ సంఖ్యాసంజ్ఞాసూత్రభాష్యమున స్పష్టము. “ఇవోర్ధముత్తరార్థం, ఉద్దేశ్యకోటం సంఖ్యాగ్రహణం కర్తవ్యమితరథా హ్యసంప్రత్యయః అక్కాత్రిమత్వాద్యథా లోకే” అనిచెప్పి “అద్యఫలార్థం నకర్తవ్యమ, అర్థా, ప్రకరణాద్యా లోకే కృత్రిమాకృత్రిమయోః కృత్రిమే కార్యసంప్రత్యయే భవతి- అర్థో వాత్సైవ సంజ్ఞకేన భవతి, ప్రక్కతం వా తత్త భవతి ఇదమేవ సంజ్ఞకేన కర్తవ్యమితి। అతశ్చార్థత్ ప్రకరణాద్యా అజ్ఞ హి భవాన్ గ్రామ్య పాంసులపాదమప్రకరణాజ్ఞవరాగతం బ్రహ్మితు గోపాలకమానయ కటకజమానయేతి, ఉభయగతిస్తస్య భవతి సాధియో వా యస్మిహస్త గమిష్యతి” అని భాష్యకారులు పేర్కొనిరి. కనుక తాత్పర్యజ్ఞానమ బోధహేతువు కాదని సిద్ధించినది.

ఏ వాక్యార్థమందు ప్రామాణ్యభావ నిశ్చయము లేక ప్రామాణ సంశయముండునో దానివలన తత్తత్పూర్వములయందు ప్రవృత్తి లేక నివృత్తి సంభవించదు గనుక ప్రామాణ్యనిశ్చయమునకు ప్రవృత్తిహేతుత్త మంగీకరించవలెను. తాత్పర్యనిశ్చయము శాబ్దబోధయంద ప్రామాణ్యనిశ్చయము కలిగించుటద్వారా తత్తత్పూర్వ ప్రవృత్తిల కారణమగును. అనేక పదార్థములకు అన్వయ యోగ్యత్వమ ప్రస్తుతమగుచుండగ దేనినధ్యహారము చేయవలయునను విషయము: తాత్పర్యనిర్దయముపయోగించునని నాగేశభట్టు వివరించెను. సమ్మి విచారమున్నకె లఘుమంజూషము చూడవలెను.

తాత్పర్య నిరూపణము సమాప్తము.